

АНАТОЛИЙ
АЛЕКСИН

*Акам
кларнет
чалади*

ҚИССАЛАР

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1986

Алексин, Анатолий.

А 17. Акам кларнет чалади: Қиссалар: (Рус тилидан тарж.: Урта мактаб ёшидаги болалар учун).—Т.: Ёш гвардия, 1986.—272 б.

Таниқли рус ёзувчиси Анатолий Алексиннинг асарларини китобхонлар яхши билишади.

Қўлингиздаги бу тўпламга унинг «Ойлавий кенгаш», «Асосий қаҳрамонлар ва ижрочилар», «Мол-мулкни бўлашиш» ва бошқа қиссалари жамланган.

Алексин, Анатолий. Мой брат играет на кларнете: Повести.

Р 2

А 4803010102—117 143—86
356 (04)—86

© Издательство «Ёш гвардия», 1986

© Издательство «Детская литература», 1979, 1980, 1981

АСОСИЙ ҚАҲРАМОНЛАР ВА ИЖРОЧИЛАР

Менинг қадрдон дўстларим — болалар театрининг фидойиларига.

Муюлишда — театرنинг рўпарасида ойнаванд автомат будка бор. Лекин телефон аппарати йўқ эди: Иван Максимовичнинг илтимосига кўра, телефон олиб ташланганди. Унинг назарида, автомат-телефонда гаплашиладиган гаплар мазмунсиздек кўринар, шу тўфайли унинг болалар театри билан ёнма-ён бўлиши ақлга сиғмайдиган ҳодиса эди.

Иван Максимович будкага кириб, театрга келаётган болаларни кузата бошлади. У кўпинча спектакль бошланишидан олдин шундай қиларди. Иван Максимовичнинг фикрича, будка уни ташқи оламдан ажратиб туради: у майдондаги воқеаларга четдан — холисона баҳо бериши мумкин; болалар эса театр директори зимдан кузатаётганини сезмай, ўзларини эркин ҳис этадилар. Бундан ташқари, улар Иван Максимович — театр директори эканини ҳам билишмасди. Умуман олганда, бекорга хавотирланарди... Бироқ, у болаларнинг қувончига тирноқча бўлсин раҳна солишдан жуда-жуда

қўрқарди. Иван Максимович бошқа кишилардаги худди шу фазилатни юксак қадрларди, аммо ўзининг «фазилати»ни кўргани кўзи йўқ эди: чунки у коллектив ҳурматиға нечоғлик сазовор бўлса, айни пайтда, бундан кўпроқ кўнгилсизлик орттирарди.

Ойнаванд автомат будкаси жуда машҳур эди. Унга «кузатув пункти», «директор кабинети», «барокамера» ва яна қандайдир бошқа номлар қўйишган.

Ташқи оламда — театр майдонида бўлаётган воқеаларни Иван Максимович икки-уч минутдан ортиқ кузата олмасди; доимо нимадир рўй берарди-ю, «кузатув пункти»дан чиқиб, у ёки бу ҳодисаға аралашишға мажбур бўларди.

«Ростини айтганда, ҳозир — илк куз кунларида бизнинг ёш томошабинлар театримиз қишдаги масканға унчалик ўхшамайди. Қишда тез қоронғи тушади — болаларни ранг-баранг товланаётган чироқ шуълалари кутиб олади...» Иван Максимович шу ҳақда ўйлаб турганда ўн икки ёшлар чамасидаги қизалоқ гўё орқасидан биров қуваётгандек театрдан чопиб чиқди-да, асабийлашиб атрофға аланглади ва театр хизматчилари кириб-чиқадиган эшик томон югурди. Қиз ўт ўчирувчилар томға чиқадиган нарвонға юзини босди-ю, ҳўнграб йиғлаб юборди...

Театр остонасида ёки вестибюлида бўладиган бундай кўнгилсизликнинг мазмуни доимо бир хил эди. Шунинг учун Иван Максимович қизалоқ ёниға зудлик билан етиб борди-да, ҳеч иккиланмай:

— Хўш, сени ҳам киритишмадимиз? — деб сўради.

Афтидан, қиз театрга киришдан бутунлай умидини узган шекилли, ҳатто жавоб беришни ҳам истамади.

Иван Максимович қизалоқнинг йиғидан силкинаётган бошини оҳиста силади.

— Нечанчи синфда ўқийсан?

— Бешинчида, — бўғиқ овозда жавоб қайтарди қиз, нарвондан юзини олмай.

— Ахир саккизинчи синфдан киритишади-ку! Билетға шундай деб ёзилган. Сен ҳам, саккизинчида ўқийман, десанг бўлмасмиди?

— Анави хотин ишонмайди...

— Нега у хотин турган катта эшикдан кирмоқчи бўлдинг? Билет сотаётган аёл ёнидаги кичкина эшикдан кира қолмайсанми!

Қиз нарвонга маҳкамроқ ёпишиб олди.

— Бор, ён томондаги кичкина эшикдан секин кириб кўр-чи. Мен узоқдан қараб тураман.

— Анави хотин мени таниб қолган. Унга айтдимки...

— Нима дединг?

— «Одамларга раҳмингиз келмайдими?»— дедим.

— У-чи?

— «Раҳминим келади,— деди.— Шунинг учун билетни бирортасига сотиб юбора қол».

Маълумки, болалар кўнглини бутунлай бўшатиб олмагунча дам олиб-дам олиб йиғлайверишади. Ҳозир бу қиз театр ва спектакль ҳақида ўйлаётгани номаълум. Унинг қалбида ноҳақликка қарши исён кўтарилмоқда.

— Мен унда: «Агар шу пьесани томоша қилсам, нима бўлади? Айтинг-чи, нима бўлади?»— деб сўрадим.

— У-чи?

— «Вақти келиб ўзинг тушунасан!»— деди.— Лекин, мен ҳеч қачон тушунмайман.

Нарвондан бир зумгина ажралган қизалоқ яна унга ёпишиб олди.

— Мен сени театр хизматчилари кирадиган эшикдан ўтказиб юбораман,— деди Иван Максимович.

Қизалоқ кечинмаларидан хоҳламайгина воз кечарди.

Директор эса, артистлар ҳам, бош режиссёр ҳам ва унинг ўзи — театр директори ҳам, шу эшикдан киришни тушунтирди.

Шу пайт қиз нарвондан ажралди-да, шубҳа билан Иван Максимовичга тикилди. У сираям директорга ўхшамасди: на мақтагулик бўй-баста бор, на келишган қадди-қомати ва на ҳаракатларида қатъият бор.

У қизнинг фикрини сизди ва:

— Ун беш минутдан сўнг томоша бошланади. Кетдикми-а?— деди оҳишта.

Улар навбатчининг ёнидан ўтишди. Қизини шундаки, ҳеч қачон навбатчи хотиннинг юзи кўринмасди: фақат пешонаси-ю, кўзойнак кўринарди, вассалом. У доимо газета ўқиб ўтирарди ва ўтган-кетганларни энг сўнгги янгиликлардан хабардор қилиб турарди.

— Вой, манавини ўқидингизми?— деди у тўсатдан.— Перулик бир аёл тўрт эгизак туққан эмиш!

— Йўғ-э, шунақами?...— деди Иван Максимович уя-

линқираб, қизчага ишора қилар экан. Сўнг:— Мен, ҳалиги... қариндошимни залга олиб кирмоқчийдим,— деди.

— Марҳамат, олиб кираверинг!

Улар узун йўлакдан юриб, сўнгра фойега киришди.

Болалар биронта ҳам тасодифни назардан қочиришмайди: улар плашларини ечмай фойедан ўтиб бораётган катта киши билан қизчага ҳайратланиб қараб қолишди.

Вестибюлга тушишгач, Иван Максимович:

— Мана, етиб келдик... Энди плашингни гардеробхонага топширсанг — бас, ҳаммаси жойида бўлади,— деди.

У енгил тин олиб, орқасига ўгирилди... ва «анави хотин»га кўзи тушди.

Бу — педагогика бўйича мудир Валентина Степановна эди. Қизча ҳам уни кўрди-ю, турган жойида қотиб қолди. Иван Максимович қўлларини икки томонга ёзди, гўё у: «Яхшиси, мени киритмай қўя қолинг!»— демоқчи бўлди. Валентина Степановна қизчанинг ночор нигоҳини сезди.

— Модомики, директорнинг ўзи рухсат берган экан, ечингин-да, залга кир,— деди у майинлик билан.

— Менимча...— деб гап бошлади Иван Максимович.

— Сиз билан эса алоҳида суҳбатлашамиз!— деди тарбия бўйича мудир дона-дона қилиб.

Қизалоқ кўздан ғойиб бўлиши биланоқ «алоҳида суҳбат» бошланди.

— Спектаклларимизнинг тарбиявий таъсирига шахсан мен жавобгарман, ҳурматли Иван Максимович. Спектакль томошабинга ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин. Шу ўринда томошабинларнинг ёши масаласи — жуда катта аҳамиятга эгадир!

— Ўз бурчингизни сидқидилдан адо этаётганингиз учун сизга, Валентина Степановна, театр дирекцияси номидан ташаккурнома эълон қиламан!..

— Азизим, ҳазил билан қутуламан деб ўйламанг. Педагогика талабларини — орқа эшикдан кириб ҳам чалғитолмайсиз!

Директор бошини итоаткорона эгди: бу аёл кўнгилидаги гапларини айтмагунча олдидан кета олмаслигини яхши биларди.

— Катталар театрида, Иван Максимович, ёш ўртасидаги тафовут, айтайлик, бир йилми ёки ўн йил-

ми, ушчалик аҳамиятга эга эмас. Масалан, ўттиз еттига кирган одамни ўттиз тўрт яшар кишидан ақллироқ деб бўлмайди. Лекин болаликдаги ҳар бир йил — бутун бошли босқичдир! Сизнинг кўнгилчанлигингиз эса... ёш қалбда асоратли из қолдириши эҳтимолдан ҳоли эмас.

У Валентина Степановнанинг қаттиқ-қурум гапларига ҳамоҳанг бошини силкитиб турарди-ю, лекин нарвонга юзини босиб ҳўнграб йиғлаган қизча аллақачон юқорига чиқиб, залга кириб олган бўлса керак, деб ўйларди.

— Нега куляпсиз?— деб сўради Валентина Степановна.

Директор индамай, кабинети томон йўл олди. Йўлда ҳам юзидаги табассум аримади: одати шунақа эди — бирор нарсани эслаб ёки миясида қизиқ фикр туғилса ўзидан-ўзи жилмаяверарди.

Кабинети ёнида бир болани тўхтатди-да:

— Театримизга биринчи марта келишингми?— деб сўради.

— Ҳа,— деди бола.

У хафа бўлди — жавобдан қониқмади. У ёнларида турган яна бир боладан сўради:

— Сен ҳам театримизга биринчи келишингми?

— Йўғ-э!— деди бола.

У енгил тин олди-да, болага меҳр билан боқди.

— Қани, айт-чи, театримизга неча марта келгансан?

— Бу йилнинг ўзидами?

У болани ўпиб олгиси келди.

— Йўқ, ҳаммаси бўлиб...

— Мен театрдаги ҳамма спектаклларни кўрганман.

— Менга қара, чанқаганинг йўқми-а? Хонамда нарзан бор.

— Нималар деяпсиз, қўнғироқ чалинди-ку!..

— Аквариумларимиз сенга ёқдими?

— Мен доимо балиқларингизни боқаман!

— Бекор қиласан. Ахир жониворлар нобуд бўлиши мумкин.

— Мен буфетдан пирожний сотиб оламан-да, бурдалаб-бурдалаб сувга ташлайман.

Иван Максимович театр буфети энди фойедаги шарсимон аквариумларда сузиб юрган балиқларга ҳам

«маиший хизмат» кўрсатаётганини биларди, албатта.

Спектакль бошланди. Шу заҳотиёқ эшикни тақиллатишди.

— Кираверинг, Николай Николаевич!— дея хитоб қилди директор. У фақат бош режиссёргина эшикни тақиллатиб киришини биларди. Иван Максимович ўр-нидан турди-да, тепакал бошидаги қизғиш сочини си-лади.

Хонага баланд бўйли, истараси иссиққина, аммо бир оз толиққан, ўрта ёшлардаги киши кирди: эғнида қора костюм, крахмалланган оппоқ кўйлак.

Иван Максимович ўзининг эски пиджагининг туг-маларини қадади, кейин негадир ечди.

— Утиринг, Николай Николаевич! (Бош режиссёр таклифдан сўнг ўтирди). Сиз доим премьерага келган-дек келасиз...

— Ҳа-а...— деди Николай Николаевич шошилмас-дан.— Кечқурун бу ерга ишга бораётгандек эмас, театр-га томошага бораётгандек келаман. Шунга ўрганиб қолганман.

Унинг овози майин эди — доим узрли оҳангда га-пираётганга ўхшарди.

— Парда ортида бўлгандирсиз, тинчликми?

— Ҳар доимгидек...— деди Николай Николаевич яна ўша — узрли оҳангда.— Урганган кўнгил: оёғим ўз-ўзидан парда ортига тортиб кетаверади.

У спектакль бошланишидан аввал албатта саҳнага бош суқиб қўярди; актёрларнинг кайфиятини сўрар, уларга муваффақият тиларди.

— Сизга битта янгилик айтмоқчиман,— деди Нико-лай Николаевич, қалин сочларини сийпалар экан.— Мени комсомол комитетига чақиртиришибди.

— Нега?

— Мен билан суҳбатлашишмоқчи эмиш.

— Сиз билан?.. Нима ҳақда?

— Аннғини билмайман-у, лекин ҳеч ўйлаб ўтирмай розилик бериб юбордим. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, мамнуният билан розилик билдирдим. Ёшларга дов-тиккаш одам албатта ютади. Эҳтимол, уларни навбат-даги маърузам қизиқтираётгандир?

— Қанақа мавзуда?..

— «Театр маданияти ҳақида». Бу — ҳеч тугамайдиган мавзу. Назаримда, баъзи қийинчиликларга дуч келадиганга ўхшайман.

Иван Максимович бош режиссёрга зудлик билан ёрдам бериш мақсадида ўрнидан турди.

— Биласизми, маърузамда тилга олинадиган баъзи бир назарий асослар театримиз тажрибасига қарама-қарши бўлиши мумкин.

— Хусусан, қайси назарий асослар?— Иван Максимовичнинг калта, бесўнақай гавдаси Николай Николаевич томонга энгашиди.

— Биз сиз билан ҳамфикрмиз,— деди бош режиссёр овозини пасайтириб, гўё муҳим бир сирни ошкор қилаётгандек.— Шунинг учун мени сиздан яширадиган сирим йўқ. Биласизми, мен ўз маърузамда, томошабин театр билан апоқ-чапоқ бўлиши мумкин эмас, деган фикрни илгари сураман. Театр — бу сирли олам. Унинг остонасига эҳтиром билан қадам қўядилар. Артистлар эса — сеҳргарлар; улар билан учрашиш қўшни билан кўришишдек жўн нарса эмас. Театр директори ҳам сирли одам. У мактаб директори ёки айтайлик, кутубхона директорига сира ўхшамайди. Иттифоқо, ана шу сирли одам спектакль тугагандан сўнг, бирдан вестибюлда пайдо бўладию: «Хўш, қалай? Сизларга ёқдими?»— деб сўрайди ва ҳамма-ҳаммаси жўнлашиб кетади... Ҳеч қандай сир қолмайди! Менинг ҳаётий тажрибамга ишонинг: бундай қилинмайди. Мен қонун тусига кириб қолган циркуляр ҳақида эмас... нима десам экан, тирноқлаб тўпланган анъаналар тўғрисида гапиряпман. Театрнинг муқаддас анъаналари ҳақида!

Николай Николаевичнинг нигоҳида бирдан саросималаниш пайдо бўлди: у кўйлагининг чап енги пиджанинги енги ичига кириб кетганини сезиб қолди. Айни пайтда, ўнг енгидаги ақиқ кўзли запонкага кўзи тушди-ю, кўнгли бир оз таскин топди. Бош режиссёр кўйлагининг енгларига катта аҳамият беради: улар кишида эгизакдек таассурот қолдириши лозим эди.

Николай Николаевич диққат билан, шошилмасдан чап енгини тузатиб қўйди.

Иван Максимовичга бундай саришталик ёқар эди унинг назарида, Николай Николаевич билан мулоқатда бўлганлар беихтиёр уёқ-буёғини тартибга солишга, интизомли бўлишга тиришади. Умуман олганда, Иван Максимович ўзда йўқ фазилатларни бировларда кўрса, қувониб кетар эди.

Николай Николаевич қўлларини юзига босди: бармоқларининг учи оқара бошлаган қалин сочига ботди.

Афтидан, қатъият ва собитлик талаб қилган нутқ кульминацион нуқтага етганга ўхшайди.

— Иван Максимович, бир яхшилик қилинг... Илтимос, ўтиринг. Мен ўзимни ноқулай ҳис этапман.

Иван Максимович ўтирди-да, қулоғим сизда, дегандек, столга оғир гавдаси билан тиралди.

— Будкадан томошабинларни кузатаётганингизни кўриб қолдим. Кечирасиз-у, бу ёш боланинг қилиғи! Эшитишимча, спектакль бошланишидан бурун вестибюлда улар билан суҳбатлашар эмишсиз. Ҳатто кўчада ҳам гаплашаверар экансиз. Биласизми, энг кўрқинчлиси нима?

— Нима?..— дея ҳушёр тортиб сўради Иван Максимович.

— Шундаки, бу ҳақда меҳр билан, ҳаяжонланиб гапириб юришибди. Актёрларга сизнинг бу ишингиз табиийдек туюляпти. Улар бундай қилиш одобдан эмаслигини тушунишмаяпти... Ахир бу нарсалар театр ҳақидаги энг оддий тасаввурга ҳам зид-ку!

— Болалар тасаввурига ҳам зидми?..

— Болаларникими, катталарникими — бунинг аҳамияти йўқ. Театр театрдек бўлиши керак, вассалом! Станиславскийнинг фикрича, театр «кийим иладиган илгакдан бошланади», вестибюлдаги гап-сўзлардан эмас! Станиславскийнинг назарича, ҳатто театрдаги илгак ҳам бошқа жойлардагидан ажралиб туриши лозим. Илгак ҳам томошабинни сеҳрлаб қўйиши керак: пальтони ечган билан иш битмайди; уни ҳаяжон билан санъат даргоҳи хизматчисига узатиши даркор. Ҳа-ҳа, театрдаги гардеробчи хизматчи эмас, санъат фидойиси бўлиши керак. Шундай бўлади. Ёки шундай бўлиши керак. Менинг тажрибамга ишонишингиз керак.

Иван Максимович буларнинг ҳаммасини билмасди деб бўлмайди. Лекин бизга илгаридан маълум ва машҳур асарлар таланти артист ижро этганда янгича янграганидек, Николай Николаевич томонидан таъкидланган эски ҳақиқатлар ҳам кўпинча унга кашфиётдек туюлар эди.

— Анали аквариумлар-чи?— деб давом этди бош режиссёр.

— Улар асабни тинчлантиради... Болаларда лирик кайфият уйғотади.

— Айни замонда, улар бу даргоҳга келишдан кўзлаган асосий мақсаддан ҳам чалғитади — ўзларини

худди Ҳайвонот магазинига кириб қолгандай ҳис этадилар... Ва ниҳоят, охиргиси!—Николай Николаевич овозини пасайтирди-да, хонада иккаласидан бошқа кимса йўқлигига ишонч ҳосил қилмоқчидек атрофга аланглаб қўйди.—Балки хабарингиз бордир, театрда орқаваротдан сизни «Ванечка» деб аташади.

— Хабарим бор,— деди Иван Максимович.

— Улай агар, бу ҳам ёш боланинг қилиғи!.. Менинг собиқ ҳамкасабамни— у кишини жуда ҳурмат қиламан— Петруша деб аташар экан.

— Аммо, шу туфайли у кишини беҳурмат қилмайсиз-ку?

— Ҳурмат қиламан... Пётр Васильевич ранг-баранг репертуар яратиб кетди: «Уч мушкетёр»ни ўзига хос равишда сахналаштирди. Қатаевнинг «Елкан»и ҳам янгитдан оқариб кўринди.

— «Ақллилик балоси»-чи?

— Мен бу спектаклни улуғ ва уста санъаткорлар ижросида кўрганман. Шунинг учун унга бошқача муносабатдаман... Умуман олганда, Пётр Васильевичдан ёрқин хотира қолди.

— Петруша?..— Иван Максимович ўзининг овозига қулоқ солди.— Жуда ҳам ёқимли эшитилар экан.

— Бари бир мен Всеволод Эмилевич Мейерхольдни театрида орқаваротдан, қанчалик ёқимли эшитилмасин, «Севочка» деб аташларини тасаввур қилолмайман. Ёки Владимир Иванович Немирович-Данченкони «Володенька» дейишса... Тасаввур қилолмайман!

— Ҳа, тасаввур қилиш қийин.

— Менимча, мумкин эмас!— Николай Николаевич ўрнидан туриб, хонада юра бошлади. Бу девордан на-ригисигача атиги уч қадам қўярди.— Юқоридаги фактлар алоҳида-алоҳида олинганда унчалик қимматга эга эмас. Аммо ҳаммаси бир бўлганда клубдаги ёки Маданият уйидаги шароитни эслатади. Бир сўз билан айтганда, ҳаваскор об-ҳавони эслатади. Ҳаваскорларни профессионал артистларга қиёслаб нима дейишларини биласизми?

— Қизиқ, нима дейишади?

— Дилетант, дейишади. Бу— юқумли касаллик.

— Сизнингча, театримиз ҳам... касалга чалинганми?

— Ҳозирча, соғ, лекин касални даволашдан кўра, уни олдини олган яхшироқ.

— Эмлашни каминадан бошламоқ даркор. Ахир

мен вирус тарқатувчи асосий «ўчоқ»ман-ку...— Иван Максимович бу сўзларни жиддий, ўйчан кайфиятда айтди.

— Мен сизга бундай ёрлиқни ҳеч қачон ёпиштирмаган бўлардим! Сиз шу коллективнинг бунёдкорисиз ва ҳақли равишда обрў-эътибор қозонгансиз. Ҳатто сизга тақлид қилишади...

— Менга-я?

— Сизга, Иван Максимович. Сизга! Англашимча, буни ҳам ҳисобга олиб қўйиш керак. Масалан, мана Зина Балабанова... Пешқадам актриса! У томошабинлар сажда қиладиган сапам, очиб бўлмайдиган жумбоқ бўлиши лозим... У эса томошабинларни уйига чойга таклиф қилади, қандай танқидий мулоҳазалар тугилди, деб сўрайди... Уйда ёш томошабинлар конференцияси уюштиради. Мен буни аниқ биламан, чунки у билан қўшниман битта уйда яшайман. Унинг уйи лоақал клубга ҳам ўхшамайди. Ҳақиқий пионерлар уйи... Қап-катта одам ёш боланинг қилиғини қилади-я!

— Бу ҳақда унинг ўзига ҳам айтсангиз бўларди.

— Айтдим.

— У нима деди?

— «Томошабинлар билан учрашишнинг ҳеч ёмон томони йўқ, аксинча — яхши», деб жавоб қайтарди менга.

— Шу холосми?

— Шу холос!

* * *

Зина, ўзининг обрўини билладиган ҳар қандай одам, нимагадир албатта шубҳа билан қараши лозим эканини биларди. Аммо, бахтга қарши, Зинада деярли ҳеч қанақа шубҳа пайдо бўлмас эди. «Тўғри иш қилаётганимга зиғирча ҳам шубҳаланмайман», дерди у. Агар ўзидан хатолик ўтган бўлса: «Нотўғри иш қилганимга зиғирча ҳам шубҳаланмайман», дерди.

Бундан ташқари, Зина ақли расо одамлар миясига келган ҳамма гапни ошкора айтавермаслиги кераклигини ҳам билар эди. Айниқса, долзарб масала юзасидан мунозара бошланса, жим ўтирган маъқул. Лекин аксари шундай пайтларда Зина овозини чиқариб хаёл сурар эди.

«Ҳаддан ташқари тўғри сўзсиз!» дейишарди унга.

У бўлса, тўғри гап нега энди эгри гапдан ёмон эканини ҳеч тушунолмас эди. «Кўнглига келган гапни тап этиб ўртага ташлайверади!» дейишарди орқаворотдан. У бўлса, нега энди кўнглида бир хил, тилда бошқа хил гапириш керак, деб ҳайрон бўларди.

— «Шартта бетга айтади-я! Бетга чопар!»— дея дашном беришарди унга. «Шуниси яхши-да, тезроқ таъсир қилади!»— деб жавоб қайтарарди Зина.

Бундан бир йил муқаддам, Николай Николаевич Патов ёш томошабинлар театри коллективи билан биринчи учрашганида Зина шартта ўрнидан туриб:

— Сиз қийналиб қоласиз. Чунки биз Пётр Васильевични жуда яхши кўрардик,— деган эди.

Кимдир ҳиринглади... Зина ўша томонга ўгирилди-да:

— У кишини мен ҳам яхши кўрар эдим,— деди.

— Жуда хурсандман!— деди Николай Николаевич тантанавор оҳангда.— Ўз режиссёридан миннатдор коллектив ўз ота-онасидан миннатдор болаларга ўхшайди. Афсуски, бу икки ҳол ҳам ноёб ҳодисадир.

Залдагилар бу одамга ишонч билан қарадилар.

— Мунча чўрткесарсан!— деди комсомол комитетининг секретари Костя Чичкун Зинага, бош режиссёр билан учрашув тугагач.

— Чўрткесар? Аксинча! Мен уни шунчаки огоҳлантириб қўйдим, холос.— У бош режиссёрга ўгирилди ва:— Наҳотки сизни хафа қилган бўлсам?— деб сўради.

— Қачон бундан қутуламиз?!— деб нола қилди Галя Бойкова. Уни театрда «куйловчи актриса» деб аташарди. Бундан ташқари, уни яна битта узунгина лақаби ҳам бор эди: «Боргин-да, битта ўйинга тушиб бер!»

Николай Николаевич назокат билан энгашди-да, Зинанинг тирсагидан олди.

— Сиз ҳаётда ҳам худди саҳнадагидек самимей экансиз. Бу жуда кўнглилли! Қолаверса, энди сиз билан қўшни бўламиз — мен Пётр Васильевичнинг квартирасига кўчиб ўтяпман.

— Шунақами?!— Зина режиссёрга қараб бақрайиб қолди.

Бир неча кун ўтгач, спектаклдан сўнг уйига қайтаётган Зина подъезд ёнида турган усти очиқ юк маши-

насини кўрди. Николай Николаевич билан почаси кенг шим, гулли кофта кийган қиз қадимий ёзув столининг зил-замбил тахтасини кўтариб олишганди.

Зина дарҳол кўмаклашгани югурди. Одатда, Зина дарҳол ёрдамга шошиларди — табиатан шунақа эди-да.

— Нега ўзингизни қийнаясиз?— деб хитоб қилди у, тахтанинг бир томонидан ушлар экан.— Театрга хабар бериш керак эди, кўплашиб бирпасда...

— Дадамнинг одатдаги инжиқлиги,— дея изоҳ берди шим кийган қиз.

— Шундай қилиб, қизим билан ҳам танишиб олдингиз,— деди Николай Николаевич.— Қелинлар, нафасимизни ростлаб оламиз...

Тахтани деворга суяб қўйишди ва Патовнинг қизи ўзини таништирди:

— Лера.

— Бу киши Зичаида Балабанова!— деди Николай Николаевич Зинани кўрсатиб, томошабинларга таништираётгандек тантанали оҳангда.— Театримизнинг актрисаси!

Лера ишонқирамай, синчковлик билан Зинага қаради.

— Мен кичкина қизларнинг ролини ўйнайман,— деди у ва яна Патовга ҳамла қилди:— Нега бизга бир оғиз айтмадингиз? Пётр Васильевич кўчаётганда бу ерда ҳам, станцияда ҳам кўчини ўзимиз юклаган эдик.

— У киши сизларнинг ғамхўрликларингизга арзигулик хизмат қилган эди-да. Мен бўлсам, ҳали ҳеч нарса қилганим йўқ.

— Гапларини қаранг!— деди Лера.

— У эса буни тушунмайди.— Патов қизига ишора қилди.— Актёрлар бош режиссёр билан унинг қоғози, кўрпа-тўшакларию қозон-товоқлари орқали тил топишмаслиги даркор. Юкчилар, шофёрлар бор... Улар ёрдам беришади.

— Мен ҳам!..

— Албатта, қўни-қўшничилик шунақа пайтда билинади-да,— деди Патов.— Ҳам фарз, ҳам қарз.

Гўё чечеткага ўйин тушаётгандек, зинапоядан сакраб-сакраб юкчи тушиб келди-да, уч киши зўрға кўтараётган тахтани даст кўтариб елкасига олди.

Николай Николаевич Лера ва Зина учови биринкетин кўчага чиқиб, биттадан чамадонни кўтаришди: Николай Николаевич ҳар қайси чамадоннинг оғирли-

гини беш қўлдай билар экан — ўзига энг вазминини танлади.

Хонанинг эшиги ланг очиқ эди. Зина тўхтаб, чамадонни остонага қўйди. У ҳар куни бу эшикка қараб ўтар, ҳатто ҳозиргача Пётр Васильевичнинг номига келаётган хатларни почта қутисидан олиб, режиссёр жўнаб кетган олис жанубий шаҳарга жўнатарди...

Зинага у албатта қайтиб келадигандек, уларнинг театрисиз яшай олмайдигандек туюларди. Энди ҳаммаси равшанлашди. Айниқса, Николай Николаевич уларнинг театр коллективи билан танишган куни унинг юрагидаги сўнгги умид учқуни ҳам сўнди. Ҳозир эса яна баттарроқ ўртаниб кетди.

— Оғирлик қилдими?— деб сўради Петров.

— Ҳа... Йўғ-э!— Зина аста чамадон дастасидан ушлади.

Шу пайт Зинанинг нигоҳи квартирадан чиққан аёлга қадалди-ю, чамадонни яна ерга қўйди. У чиройли аёлларга дуч келиб қолганда негадир ўзини ноқулай ҳис этар, шоша-пиша этагини тортиб, калта сочини бармоқлари билан тарарди. Николай Николаевичнинг хотини гердайган ва жудаям гўзал эмас, аксинча, меҳрибон, юмшоқ кўнгил бўлса ҳам Зина сочларини бармоқлари билан тарай бошлади.

— Рафиқам Ксения Павловна!..— деди Патов.— Бу киши эса Зинаида Балабанова бўладилар: актриса ва айни пайтда бизнинг қўшнимиз.

— Қизчаларнинг ролини ўйнайман,— деди шошлиб Зина.

— Марҳамат, кираверинг!— деб мулозамат қилди Ксения Павловна, худди бу оқшом Зинани меҳмонга чақиргандек.

— Сизга қарашга тортиняпман,— деди Зина.

— Нега ахир?— деди ҳайратланиб Ксения Павловна.

— Жуда ҳам чиройли экансиз-да.

— Яна бир оғизгина ширинсўз айтсангиз — бас, менинг қалбимни батамом забт этасиз!— деди Лера.— Фақат дадамнинг ташқи кўриниши ҳақида гапирманг. Биринчидан, эркак киши учун чиройнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, иккинчидан, мен дадамга ўхшайман.

— Ле-ерочка!— дея қўли билан пўписа қилди Николай Николаевич.— Бу ахир ёш боланинг қилиғи-ку!

Ксения Павловна аранг ўзига келди-ю, Зинага ёрдам бермоқчи бўлди.

— Сенга оғир кўтариш мумкин эмас!— деб Николай Николаевич уни тўхтатиб қолди.

— Бўпти, бўпти... Сиздан ўтиниб сўрайман, касалим ҳақида ахборот берманг!

— Қасалингизни эркакларга айтиб сизга қалқон қилишлари мумкин, холос, аёлларга бунинг фойдаси йўқ,— деди Лера, биринчи бўлиб квартирага кираётиб.

— Улар бир-бирига жуда меҳрибон,— дея изоҳ берди Ксения Павловна.— Лекин тез-тез жанжаллашиб туришади. Парво қилманг...

Зина ёзда бу квартира ремонт қилинганини биларди: у отпускадан қайтса, бўсағадаги плиталару эшикнинг ён-верига оҳак сачраган, у ер-бу ерга алебастр томган экан.

Квартиранинг кўриниши бутунлай ўзгариб кетибди: янгитдан гулқоғоз ёпиштирилибди, шифт ҳам бошқача тусга кирибди.. Муҳими — бўм-бўш. У чамадонни йўлакка қўйиб, ошхонага ўтди.

Пётр Васильевичнинг оиласи катта эди. Ҳаммаси вақтли ухларди: эрталаб кимдир ишга, кимдир мактабга, кимдир боғчага бориши керак.

Пётр Васильевич эса Зинанинг эшиги қўнғирогини босарди-да:

— Юр, ошхонага кирайлик, санъат ҳақида суҳбатлашамиз!— дерди.

...Йўлакдан Николай Николаевичнинг куюниб шивирлаётгани эшитилди:

— Унда бизнинг оиламиз ҳақида нотўғри тасаввур пайдо бўлади-ку! У ахир менинг қўл остимда ишлайдиган актриса. Айтмоқчи, қани ўзи?

— Ошхонада,— деди Лера баланд товушда.— Шу срдамсиз?— у ошхонага мўралади.— Квартиранинг энг шинам жойи — шу!

«Ташқи қиёфасидан отасига ўхшар экан,— деб ўйлади Зина.— Табиатан эса, менинг ўзим... Эшитишимга қараганда, бир хил заряддаги заррачалар бир-биридан қочар экан. Агар доимо шундай бўлса, афсус...»

Лера унга ёқиб қолди. Юзининг бичими, қирра буруни отасидан ўтган бўлишига қарамай, кўп ҳоллардагидек, у истараси иссиқ отасига тортган... хунуккина киз эди.

— Ксения Павловнага ўхшамаганингиз чакки бў-

либди,— деди Зина ва айтган сўзларидан ўзи уялди.

— Ҳамма ичида шундай деб ўйлайди. Лекин сиз биринчи бўлиб юзимга очиқ айтдингиз.

Лера ачинишга ёки аяшга муҳтож бўлмагани учунми, Зина шундай деди. Лера ўзига қаттиқ ишонмасида, лекин унда омадсизларга хос бўлмаган қандайдир ишонч мавжудлиги шубҳасиз эди.

— Сиз нима билан шуғулланасиз?— деб сўради Зина.

— Медицина институтига кирдим.

— Мединститутимиз яхши.

Ҳаммалари зинаюя майдончасига чиқишди. Йўл-йўлакай Зина Ксения Павловнага уч-тўрт оғиз луқма ташлашга улгурди:

— Сиз кинода ўйнасангиз бўлар экан.

— Қачонлардир ўйнаганман ҳам...

— Сиз-а? Ростданми?— Зина қотиб қолди.

— Юкларни тушириш керак! Юкларни туширайлик!..— деди Николай Николаевич.— Станцияда яна бир машина мол-мулкимиз турибди. Улгуришимиз керак!

Кўп ўтмай Лера иккови станцияга кетишди. Зина ни юк машинасига чиқармади...

— Юринг, бизникига кирамиз,— деб Ксения Павловнани уйга таклиф этди у.

Зина икки хонали квартиранинг мўъжазгина битта хонасида яшарди. У адабий бўлимнинг мудирини Тонечка Горилловская билан қўшни эди. Тонечка шаҳардаги ҳамма адабий уюшмаларнинг ҳамма йиғинларида иштирок этар, ёш ёзувчи ва шоирлар учрашувига қанда қилмай қатнашар, кутубхоналарда уюштирилган китобхонлар конференциясига ҳам бориб турар эди. Шунинг учун Зина ўзини худди алоҳида квартирада истиқомат қилаётгандек ҳис этарди.

Бутун хонага Пётр Васильевичнинг репетиция пайтида олинган суратлари осиб ташланганди.

Ксения Павловна ичкарига киргач, бошқаларга ўхшаб атрофга алаңлаб қарамди.

— Мана бу жойга ўтирсам майлими?— деб сўради у.

— Хоҳлаган жойингизга ўтиринг!

Ксения Павловна диванга ўтирди.

— Бу Пётр Васильевич,— деди Зина, деворга ишора қилмай, чунки хонада бошқа бирорта эркак кишининг сурати йўқ эди.

— Уни жуда ҳам ширинсўз ва истеъдодли эди, де-
йишади... — деди Ксения Павловна.

— Унга ўхшаган бошқа одам бўлмайди,— деб жа-
воб берди Зина.

— Сизга ишонаман...

— Туристларнинг справочнигида ёзилишича, биз-
нинг шаҳримиз металлургия заводи, ревматизмни да-
волайдиган курорти ва ёш томошабинлар театри билан
машҳур. Пётр Васильевич келгунга қадар эса шаҳри-
миз заводию курорти билан донг таратган эди, хо-
лос...

Зина бирданига ниманидир эслади-ю, ўзини диванга
таппа ташлади ва Ксения Павловнага тикилиб:

— Кинода ўйнаганман денг-а?— деб сўради.

— Бунга юз йил бўп кетган. Мен у пайтларда
институтда ўқирдим.

— Қайси институтда?

— Театр институтида.

— Йўғ-э! Демак, сиз ҳам артистка экансиз-да?!

— Ҳозирми, йўқ.

— Театрдан кетдингизми?

— Аслини олганда, мен театрга қадам ҳам босма-
ганман.

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман... Бу гапларни бе-
парво гапиряпсиз-а?

Зина Ксения Павловнанинг қўлидан ушлади. Бо-
лаларникидек ҳайрат тўла кўзлари жавоб кутарди.

— Ўз-ўзидан шундай бўлиб қолди,— Ксения Пав-
ловна ўйчан, лекин афсус билан гапирди.— Мен ўзим
истаган ролларни ўйнай олмасдим.

— Нима учун?

— Николай Николаевич театрда бош режиссёр бўл-
ган. Менга, унинг хотинига бош ролни топшириш...
Умуман, у бундай қилолмасди. Мен уни тушунман.
Принципли, чўрткесар одамларни ҳурмат қилсанг ар-
зийди. Тўғрими?

— Бошқа театрларга ўтиб кетмадингизми?

— Биз яшаган шаҳарларда, одатда, фақат битта
театр бўлар эди. Даставвал, мен радиода ишладим —
шеърлар ўқирдим... Кейин ишни йиғиштириб қўя қол-
дим — ўғлимиз дунёга келди. У ҳозир Ленинградда
ўқияпти. Сўнг Лера... Николай Николаевичга ҳам ғам-
хўрлик қилишим керак эди. Улар ҳозиргача мен шаҳ-
сан иштирок этаётган пьесанинг асосий қаҳрамонлари-

га айланиб қолишди. Бу ролимни жон деб ижро этипман...

Зинанинг кайфияти жуда тез ўзгарарди, у дивандан сапчиб туриб чапак чалди-да, деди:

— Ҳойнаҳой сиз оч бўлсангиз керак, а? Улар ҳам! Мен ҳозироқ овқатга уннайман.— У байрамга меҳмонларни таклиф этгандек хонада югура бошлади.

— Мен сизга қарашиб юбораман,— деди Ксения Павловна.

— Ҳеч уринманг!

— Сиз бошқаларга ғамхўрлик қилишни ёқтирасизми, а? Бошқаларнинг оғирини зиммангизга оласиз?..

— Ҳа, ҳамма ёлғиз аёллар сингари!— деб қувноқ жавоб берди Зина.

Ксения Павловна бир муддат сукут сақлаб, Зинанинг хатти-ҳаракатларини кузага бошлади: Зина дастурхон тузар экан, дам-бадам хаёлга чўмиб қолар, нима қилаётганини эсидан чиқариб каловланар эди. Ҳатто пишлоқни нондонга солиб қўйди.

— Демак, сиз қизчалар ролини ўйнар экансиз-да?— деб сўради Ксения Павловна.

— Ўзим эса йигирма еттига кирдим. Буни ҳамма билади, шунинг учун сиздан ҳам яшириб ўтирмайман.

— Қандай қилиб... Ҳамма билади?

— Театримизга борадиган ҳамма одам билади-да. Ахир, саҳнада ўн уч яшар қизчанинг ролини ўйнаётган актрисанинг ёши нечада эканини билиш қизиқ эмасми? Даставвал, ҳайратланиб: «Бизни лақиллатманглар — бу қизча-ку, актриса эмас! Наҳотки, шу кап-катта аёл бўлса? Ёши нечада?»— дейишади. Қарабсизки, бу ҳақда кимдан сўралса, билет соғувчими, гардеробчими: «У йигирма етти яшар!»— деб ғурур билан жавоб беради: Келгуси йили эса: «Йигирма саккизга кирди!»— дейишади. Менинг ёшим ўтгани сайин уларнинг ғурурланиши ҳам ортиб бораверади.

— Демак, сиз қизчалар ролини яхши ўйнар экансиз-да?

— Шунақа дейишади,— деди Зина ўйлаб ўтирмай ва яна негадир хаёлга чўмди.

— Эҳтимол, зарур ишингиз бордир?— Ксения Павловна ростакамига ташвишланиб сўради.— Илтимос, уялмай айтаверинг. Биз эртага ҳам меҳмон бўлишимиз мумкин! Балки, репетицияга тайёрланарсиз, а?..

— Э, йўқ... Мен бошқа нарса ҳақида ўйлаяпман.
— Кўнгилсизроқ нарса ҳақидами?
— Аксинча! Эсимга бир нарса тушиб қолди: бизнинг шаҳримизда иккита театр бор-ку, иккита! Биттаси болалар театри, биттаси катталарники... Тушундингизми?..

Орадан бир йил ўтди.

* * *

Николай Николаевичнинг комсомол комитети йиғилишига таклиф этилганини эшитиб, Иван Максимович ташвишга тушиб қолди: Зина комсомол комитети секретарининг муовини эди. У Николай Николаевич ҳаддан зиёд эъозлайдиган театрнинг муқаддас анъаналарига амал қилмаслиги мумкин — чўрткесарлик қилиши ёки кутилмаган талаблар қўйиши ҳеч гап эмас.

Иван Максимович катталар театридан болалар театрига «кўчириб ўтқазилган» бош режиссёрни заҳамай, барқ уриб гуллаб-яшнашини истар эди. У Николай Николаевичнинг суҳбатлари, нутқлари, ҳатто ташқи кўриниши-ю, кишилар билан муомаласи коллективга фойда киритаётганини, юксак санъат асосларини сингдираётганини қувонч билан кузатарди.

«Илдиз отяпти! — деб ўйларди Иван Максимович. — Илдиз отяпти...»

Кутилмаганда комсомол комитетига таклиф этилганини қаранг! Иван Максимович «ҳарбий ҳолат»ни сал юмшатишга қарор қилди: у Костя Чичкуни билан Зина Балабановага, спектаклдан сўнг, ҳузуримга кинринглар, деди.

Костя Чичкуни «салбий ролларга мойил актёр», деб ҳисоблашарди. Улкан гавдаси-ю, бургутникидек бурни ёки дўрилдоқ товуши туфайли шундай дейишадими, сабабини айтиш қийин. Лекин Костя Чичкуни энг ёш томошабинларга мўлжалланган спектаклларда салбий қаҳрамонлар ролини қойилмақом ижро этишини тан олмоқ лозим. Театрда у ҳақда: «Ҳақиқий Бармалей» дейишади. Бундан ташқари, «Олтин калитча»да беқиёс шуҳрат қозонди: унинг ҳатто дублёри ҳам йўқ эди — Қарабас Барабасни ёлғиз ўзи ўйнади.

Шаҳар болалари ундан кўрқишар ва яхши кўришарди. Радиодан овози эшитилса, дарҳол танишарди. Кўчада унга дуч келиб қолган болалар секингина оналарининг орқасига яшириниб олишарди.

Меҳрибонлиги, оққўнгиллиги туфайли Костяни комсомол комитетига секретарь қилиб сайлашди.

Оққўнгиллик шижоат билан қоришиб, принципиаллик вужудга келиши учун Зина муовинликка тавсия этилди.

Костя билан Зина гримларини чала-чулпа артиб, спектаклдан ва олқишлардан ҳаяжонланганларича ялял ёниб директорнинг хонасига кириб келишди. Иван Максимович артистларни севар эди. У тез-тез, артистлар дирекциясиз ҳам ишини битириши мумкин, лекин дирекция уларсиз ҳеч нарса қилолмаслигини; театрдаги энг улуғ жой директорнинг кабинети эмас, балки муқаддас саҳна эканини қайта-қайта таъкидларди.

— Сизлар банд бўлишларингга қарамай, бу ерга таклиф этишга мажбур бўлдим... Кечирасиз, албатта,— деб гап бошлади у, ўрнидан гузар экан.— Мана, нарзан бор... Менга қолса, олдиларингга ўзим борардим-а, аммо парда ортида гаплашиш ноқулайроқ. Бу ерда эса бизга ҳеч ким халақит бермайди.

— Бирор кор-қол рўй бердими?— деб сўради Зина, стаканга нарзан қуяр экан.

— Йўқ... Мен шунчаки эртага комсомол комитетиде қандай масалани кўрмоқчи эканларингни билмоқчи эдим, холос.

— Демак, гап бундай: биз Николай Николаевични таклиф қилдик,— дея дўриллади Костя. У нима ҳақида гапирмасин, қиёфаси тундлигича қолаверади — ўзгармайди, товуши эса мана ҳозир Буратинони гулханга итқитаётган пайтдагидек юқори пардада янграйверади.

— Агар сир бўлмаса айтинглар-чи, уни нима мақсадда таклиф қилдинглар?

— Энг олий мақсадни кўзлаб таклиф қилдик,— деди Зина.— Театримизнинг репертуари тўғрисида гаплашиб олмоқчимиз.

— Қайси маънода гаплашмоқчисизлар, билсак бўлармикан?..

— Турли хил нуқтаи назардан,— деди Зина.— Костянинг — ўз фикри бор, менинг эса — ўз фикрим...

Иван Максимовични аввало Зинанинг нуқтаи назари қизиқтирарди.

— Йўқ, олдин секретарь асосий докладни ўқиб эшиттирсин. Мен муҳокамада иштирок эта қоламан,— деди у.

— Демак, гап бундай...— дея гап бошлади Қостя.— Педагогика бўлимимиз юқори синфларда ўқийдиган томошабинларга анкета тарқатган эди, унда: «Театримизнинг яқин кунларда намойиш қилинадиган премьерасида нима ҳақда ҳикоя қилиниши керак?»— деб сўралганди. Юқори синф ўқувчилари жавоб беришибди: «Муҳаббат ҳақида». Ҳаммаси эмас, албатта — қаршилар ҳам бор. Лекин кўпчилик шундай деган.

— Хабарим бор,— деди Иван Максимович.— Валентина Степановнанинг хуноби ошиб юрган эди. Шунга қарамай, уни хуноб бўлишга арзийдиган асос йўқ, деб ишонтиришга муваффақ бўлдим.

— Демак, гап бундай,— дея давом этди Қостя.— Юқори синф ўқувчилари анкета саволига зудлик билан жавоб қайтаришди. Чунки биз уларнинг истагини албатта рўёбга чиқарамиз деб ваъда берган эдик. Бироқ, афсуски, театримизда муҳаббат мавзусига бағишланган бирорта ҳам пьеса йўқ экан. Шундан кейин Тонечка Горилловская барча марказий ва маҳаллий муаллифларимизни ёрдамга чақирди. Улар шу мавзудаги пьесаларини жўнатишибди.

— Қандай пьесани танладинглар?

— «Ромео ва Жульетта»ни,— деб жавоб қайтарди Қостя.

Иван Максимович ўрнидан туриб, столнинг қиррасига гавдасини тираб энгашди.

— Албатта, ҳал қилувчи сўзни Бадий совет айтди. Аммо мен ҳозирданоқ розиман. Ишончим комилки, Николай Николаевич ҳам қарши бўлмас,— деди директор.

— Нега бундай ишонч билан айтяпсиз?— деб сўради Зина.

— Чунки яқингинада... бугун кечқурун у менга, кимки ёшларни қўлласа — ютади, ҳеч қачон ютқазмайди, деган эди.

— Ҳикматли сўзлар, кўчирма гаплар, ақидалар...— дея тўнғиллади Зина.

— Нима-нима?— Иван Максимович эшитмай қайта сўради.

— Ҳеч нима... шунчаки айтдим-қўйдим-да.

— Шекспир — ёш томошабинлар театрида?..— Директор товушини чиқариб ўйлай бошлади.— Бу ахир новаторлик бўлади-ку.

— Нима? Новаторлик?— Зина директорга тикилди.— Бу новаторлик эмас — анъана. Ленинградда «Гамлет»ни саҳналаштиришди. «Ўн иккинчи кеча»ни бир қанча ёш томошабинлар театрида кечасию кундузи намоёиш қилишяпти!

— Хабарим бор... Лекин бизнинг театримизда Шекспир асарлари ҳали бирор марта ҳам саҳналаштирилмаган.

— Менимча, Шекспир ёки Островский асарларини саҳнага қўймаган театр — ҳақиқий театр бўлолмайди,— дея чўрт кесди Зина.

Костя ўз муовинига таънаомуз нигоҳ ташлади.

— Ҳозиргина ақидалар ҳақида гапирган эдинг-ку...— у бошини чайқаб қўйди.— Демак, гап бундай, Иван Максимович: биз ёшларбоп спектаклни саҳналаштирамоқчимиз.

— Шекспирга комсомолларнинг совғаси бўлади!— деб қўшимча қилди Зина.

Костя унга яна таънаомуз нигоҳ ташлади-да, давом этди:

— Демак, гап бундай... Актёрлар — ёшлар, расом — ёш, бастакор ҳам — ёш.

— Саҳналаштирувчи режиссёр ҳам ёш бўлишини истардик, албатта.—Зина яна ўз билганидан қолмади.

— Бу бош режиссёримизга нисбатан одобсизлик бўлади.— деди Иван Максимович.

— Лекин мен муҳаббат ҳақидаги спектаклни саҳналаштираш Николай Николаевичнинг қўлидан келишига шубҳаланаман.

— Нега ахир? Шундай келишган йигит-а!..

— Майли, саҳналаштира қолсин!— деб Зина кутилмаганда рози бўлди.— Йўқса, нутқларию суҳбатларига ўралашиб қолди. Майли, ҳамманинг кўз ўнгиде наза-риядан амалий ишга сакрасин.

— Бу адолатсизлик!— деб эътироз билдирди Костя Чичкун.— Ахир унинг нутқини эшитгани ҳамма боради-ку. Баъзилар ҳатто конспект ҳам ёзишади.

— Режиссёр-устозмиш!— деб тўнғиллади Зина.— Бир йил мобайнида бирорта ҳам асарни саҳналаштирамади-ку!

Иван Максимович ташвишга тушиб қолди:

— Сен, режиссёр билан бўладиган суҳбатда Костянинг ўз фикри, менинг ўз фикрим бўлади, деган эдинг. Шуми сенинг фикринг?..

Зина ўрнидан шартта турди-да, кабинетда уёқдан-буёққа юра бошлади: у девордан бу деворгача Николай Николаевичга нисбатан икки баробар кўпроқ қаддам ташларди. Лекин тезлиги икки ҳисса ортиқ эди.

— Мен Патовнинг хотини, қизи — оиласи билан дўстман. Ҳар бири алоҳида-алоҳида олам бўлса-да, ажойиб инсонлар...— Зина одамларга баҳо беришда аниқликни яхши кўрарди.— Ксения Павловна — уйда ўтирадиган фаришта. Уйда ўтиради, шунинг учун уй фариштаси: акс ҳолда унинг меҳри бизнинг бутун театримизга ҳам етарди. Лера эса, кўнглида нима бўлса ўшани гапираверади!

— Бизнинг театримизда ҳам ўшанга ўхшаган биттаси бор,— деб қўшиб қўйди Иван Максимович... Костя оғир хўрсинди. Сиртдан қараган одамга, унинг кўнгличанлиги ҳам салмоқдор туюларди. «Ва, шундай улкан одамнинг раҳми келяптими, шу сдам ҳам ёнини оляптими, демак бир гап бордир-да!», деб ўйларди Костяни биринчи кўрган одам.

— Нима бўпти?!— деб қичқирди Зина ва бўшлиқдаги аллақандай нуқтага тикилиб қолди. Афтидан, у ўзидан ўзи ҳайратланаётган эди.— Уларнинг иккаласи ҳам ажойиб инсон. Хўш, нима бўпти? Шунинг учун мен лом-мим демаслигим керакми?

— Очиқроқ гапирсанг-чи, тушунарлироқ қилиб айт ахир... Нега индамай туropolмайсан?— деди Иван Максимович илтижоли оҳангда.

— Врач беморни даволаши, фишт терувчи эса иморат қуриши, режиссёр бўлса — спектаклни саҳналаштириши шарт. Шу гапимни ҳам исботлаб беришим керакми энди?

— Илтимос қиламан, ўтирсангиз-чи... Буни ҳамма тушунади. Ҳамма бу гапларга ишонади!

— Лекин ҳар доим ҳам ўзимиздаги ишонч фикримизга мос бўлмайди-да. Мана, масалан, сиз Иван Максимович, директор сифатида, Костя эса комсомол комитетининг секретари сифатида ишончларинг комилки, Патов бир йил мобайнида аллақачон ўзининг режиссёрлик маҳоратини намоён этгани лозим эди. Аммо сизлардаги бу ишонч сиртга чиқмайди — ичла-

рингда қолавереди. Мен бўлсам ичимда сақлолмаман; комитетда ҳаммасини юзига айтаман!

— Илтимос қиламан, ўтирсанг-чи!— Иван Максимович бояги ўтинчини яна такрорлагач, давом этди:— Гапимга қулоқ сол, асосли фикр дабдурустдан пайдо бўлмайди; вақт ва муҳит тақозо қилсагина вужудга келади—пишиб етилади. Айтайлик, жарроҳ кимнингдир юрагини операция қилмоқчи. Ахир у тўғридан-тўғри тиғни қўлига олиб, ишга киришавермайди-ку; аввало ўзини, қолаверса, беморни ана шу жараёнга ҳозирлайди. Беморнинг қариндошлари эса: «Тезроқ! Биз жуда ҳам хавотирланяпмиз!» деб уни шоширишлари мумкин эмас.

— Бироқ, юракни операция қиладиган жарроҳга ишонсалар, қариндошлар сабр қилиб туришлари ҳам мумкин. Агар бу жарроҳга ишонимаса, бошқасига мурожаат этишади.

— Сен анча юзаки ҳукм чиқаряпсан,— деб мупозарага қўшилди Костя.— Николай Николаевич авваллари болалар театрида режиссёр бўлиб ишламаган. Шунинг учун у театримизнинг ўзига хос томонларини ўрганияпти, аста-секин коллектив билан тил топишяпти.

— Мана бу ўғил бола гап бўлди!— Иван Максимович бениҳоя суюниб кетди.— У тил топишяпти. Балаид-парвоз гапириб юборсам кечирасиз-у, лекин у ҳозир мураккаб жараёни бошидан кечиряпти. Назаримда, натижалар чакки эмас: у ўзининг назарий билимини коллективга тортиқ қилиб, эвазига болалар театрида ишлашдек юксак малакага эришяпти.

— Аммо унга юксак малака керакмикин?— деб сўради Зина.

— Ие, сал оғзингга қараб гапиргин!— Костя қовоқларини осилтириб, бошини чайқади.— Нимага асослаиб бундай деяпсан?..

— Эътибор бердиларингми, у сўкиниш учун... қандай сўзни ишлатади?

Иван Максимович билан Костя қанча ўйлашмасин, ўша сўзни эслашолмади.

— У «болалик» деб сўкнади! Наҳотки, ҳеч эшитмаган бўлсаларинг?.. Агар унинг жаҳли чиқиб кетса! «Бу ахир болаларнинг қилиғи-ку!»— деб хитоб қилади.

Зина юқоридаги ибораларни директор билан комитет секретарининг қулоғига таниш бир оҳангда талаф-

фуз этдики, улар Патовнинг овозини эшитгандек титраб кетишди.

— «Болалик» сўзи болалар театри режиссёрининг оғзидан... худди уятли сўкишдек отилиб чиқади!— Зина ҳайратланиб елкасини қисди-да, жойига ўтирди.

Иван Максимович эса ўрнидан турди-да, стол билан кресло орасидан аранг ўтиб, лапанглаб юриб Зинанинг олдига борди.

Бундан бир неча йил муқаддам, у театрга энди келганида; «Актёрлар — мураккаб инсонлар», деб огоҳлантиришган эди. Лекин ишонмаган эди ўшанда, «кўпиртиришяпти», деб ўйловди. Чунки у томошабин сифатида театрга келса, фақат ҳузур қиларди, холос. Кейин маълум бўлдики, дўстлари уни бекорга огоҳлантиришмаган экан. Айниқса, Иван Максимович қадрлайдиган актёрлар билан тил топишгунча она суги оғзидан келаёзди. «Яхши кўрадиган инсон билан бирга яшаш — ҳаётдаги энг оғир мушкулотдир!»— деган кашфиётни очди. Шундай қилиб, директор ушбу кашфиётдан сўнг, ўз бошига тушган кўнгилсизликларга назарий асос топди. Шу назарий асос туфайли у сабртоқатли бўлишга, ишончли далил-исбот қидиришга ўрганди.

— Николай Николаевич болаларини жонидан ҳам ортиқ кўришини биламан,— деди Иван Максимович.— Унинг кабинетдаги столда, ойна остида болаларининг таржимаи ҳоли фотосуратда ўз аксини топган. Кўрганмисан?

— Мен кўрганман,— деди Костя биринчи бўлиб.

— Демак, уни болаларга бутунлай бефарқ қарайди, деб камситиш инсофдан эмас! Менинг ойнам остида эса... Алёшамнинг сурати йўқ...

— Хўш, бундан қанақа хулоса чиқариш мумкин?— деб сўради Зина.

— Эҳтимол, ҳеч қанақа хулоса чиқариш шарт эмасдир. Лекин, ҳар ҳолда... Мен сенинг адолатли бўлишингни истардим. Биз бу йили учта спектаклни саҳналаштирдик.

— Тўғрироғи. Пётр Васильевичнинг эски ижодий маҳсулотлари қайта тикланди. Бу ишни актёрларнинг ўзлари адо этишди. Режиссёр ассисенти эса уларга ёрдам берди.

— Лекин Николай Николаевич ҳар гал унинг ижо-

дий иши нимадан иборат эканини уқдириб турди-ку. Баъзан тузатишлар киритди, танбеҳ берди.

— Шунга қарамай, бирорта ҳам янги пьесани қабул қилмади. Эсингизда бўлсин, Тонечка Горилловская мамлакатимиздаги барча драматурглар билан хат ёзишиб туради. Николай Николаевич Тонечка тавсия этган ҳамма пьесани ўқиб чиқди ва уларнинг ҳар биридан ҳеч бўлмаса биттадан қўпол хато, қусур топди. Қизиғи шундаки, Тонечка тавсия этган ўша пьесалар бошқа театрларда саҳналаштирилиб, зўр муваффақият билан намойиш этиляпти.

— Нима ҳам дердим, у ҳам жим ўтиргани йўқ-ку... Сен битта гапни унутиб қўйяпсан: у ҳам ўз сўзини айтиши шарт. Пётр Васильевич томошабинларга аллақачон айтиб кетган сўзларни такрорлайверишдан маъни йўқ. Амалда у Пётр Васильевич билан мусобақалашига мажбур. Бу осон эмас, ахир! Баландпарвоз гапираётган бўлсам кечирасан-у, аммо мен сенга исботлаб беришим керак-да... Гапларим оғир ботмаяп-тими ишқилиб?

— Йўғ-э.

— Шунақа... У театрда ўзи учун ҳаводек зарур бўлган муҳит яратишга интилди. Энди у бемалол ижодий ишга киришиши мумкин. Менимча, кўнгилдагидек муҳит яратилди.

— Нимага қодирлигини ижодий иш билан исботласин-чи!— деб чўрт кесди Зина.

— Иван Максимович, эҳтимол сиз ҳам комитетга борарсиз, а?— дея илтимос қилди Костя.

— Ҳожати йўқ... Қариялар номидан Николай Николаевичнинг битта ўзи қатнаша қолсин. Менимча, сизларнинг ниятларинг унга маъқул тушади: Шекспир, классика!.. Коллективнинг ундан умиди катта. Кутяпти. Сен эса, Зиночка, эртанги комитет йиғилишида бизнинг умидимизни пучга чиқармагин, илтимос.

— Кўрамиз,— деди Зина.

Фойега чиқишгач, у Костяга афсус билан қаради-да:

— Амин бўлдимки, сен фақат эртақлардагина ботир бўлар экансан, холос,— деди.

— Бир одам билан тил топишиш учун унга муштининг ўқталиш шарт эмас,— деб тўнғиллади Костя.

Комсомол комитетининг навбатдаги йиғилишида Зина сўзга чиқмади. Умуман, аслини олганда, Николай Николаевичдан бошқа кимса сўз сўрагани ҳам йўқ.

Бошланишда Қостя анкета ҳақида қисқача гапириб берди ва область комсомоллари газетасининг охири сонини ҳаммага бир-бир кўрсатди — «Томошабин муҳаббат учун овоз берди», дея ярим бетли катта сарлавҳа қўйишибди. Кейин у бош режиссёрга комсомолларнинг хомаки режасини таништирди.

Николай Николаевич бир дақиқа ҳам ўйлаб ўтирмай, хомаки режани қувватлади. У энгларини тузатиб ўрнидан турди-да, худди ҳаммани бирданига бағрига олмоқчидек комитет аъзолари томон қулочини кенг ёйди.

— Ажойиб фикр! Айни шундай спектакль театри-миз ёшларининг визит карточкаси, яъни ташриф қўзи бўлиши мумкин. Қизиқ жойи шундаки, Шекспир бу трагедиясини ёшлик чоғларида ёзган. Бу унинг илк ижодининг меваси.— Николай Николаевич жойига ўтирди-да, ўйга толди.— Биз, ҳозирги замон болалари тез балоғатга етишяпти, деймиз. Қулгили гап! Лермонтов йигирма яшар чоғида «Маскарад»ни ёзган. Забардаст файласуф Добролюбов йигирма беш ёшида вафот этган, Писарев эса йигирма етти яшарлигида чўкиб кетган... Жульетта бўлса, ҳали ўн тўртга ҳам тўлмаган қизалоқ эди! Яна ҳозирги замон болалари тез балоғатга етяпти, деймиз. Қулгили гап...

Ҳозирги замон болалари бош режиссёрнинг гашини келтирарди. Зина буни кўпдан бери кузатиб юрибди. Режиссёр хахолаб кулганларни, спектакль кетаётган пайтда залдан луқма ташлаганларни, фойега кириб, суратларни албатта ушлаб кўраётганларни, албатта буфетда мева шарбати ичиб, ҳожатхонани сайр қилиб келадиган болаларни асло кечира олмас эди.

— Назаримда, улар учун спектакль асосий нарса эмасга ўхшайди,— деган эди у бир сафар Зинага.

— Сиз ҳам ёш бола бўлгансиз-ку?— деб сўраган эди Зина ундан.

Николай Николаевич ниманидир эслаётгандек ўйланиб қолганди. Сўнг:

— Ҳеч қачон буларга ўхшамаганман. Спектакль

бошлангунча залга мўралашни ҳам шулар чиқаришган,— деган.

Николай Николаевич комсомол комитетида, ҳозирги замон болалари жуда секин балоғатга етишяпти, деб бир неча бор таъкидлагач, Зина шартта ўрнидан турди-ю:

— Тўғри қилишади. Шошилиб қаёққа ҳам боришарди?!— деди.

— Ҳартугул, улугвор фалсафий мушоҳадалар, умуминсоний дардлар, завқ хусусида жиддийроқ ўйлаб кўришса, тезроқ ўйлаб кўришса ёмон бўлмасди!— дея хитоб қилди Николай Николаевич.— Тезроқ кўзлари очиларди!..

У йилдан-йилга болаларнинг кўзлари очила бориши керак, деб тез-тез таъкидларди. Бир гал Зина унга: «Николай Николаевич, аллақачон уларнинг кўзи очилган-ку!»— деб эътироз билдирди. Лекин Зина комсомол комитетида тилини тийди.

Николай Николаевич Шекспирнинг илк фожиавий асари ҳақида сўзлай кетди. У Жульетта ва Ромео ролларини муваффақиятли ижро этган ҳамма актёрларни номма-ном билар эди. Баъзилари билан ҳатто шахсан таниш экан. Буюк инглиз ва итальян актёрларининг исм-шарифларини Англия ёки Италияда қандай айтишса, худди ўшандай оҳангда талаффуз қилардики, Зина ўзига таниш бўлган машҳур номларни аранг илғаб қоларди ёки умуман ҳеч фарқлай олмасди.

Комсомол комитетининг аъзолари Николай Николаевичнинг сўзларини жон қулоғи билан тинглашарди. «У бенуқсон экскурсовод бўла оларди!» деб ўйлади Зина.

— Мен фақат сизларнинг битта таклифларингга қўшилолмайман,— деди Николай Николаевич сўзининг охирида.— Тўғри, бу таклифдан воз кечиш хийла мушкул... Майли, бўлгуси спектаклда фақат ёшлар нштирок этишсин: муаллиф, қаҳрамонлар, актёрлар... Ҳатто режиссёр ҳам ёшлардан бўла қолсин! Лекин, менинг сизларга қараганда кексароқ эканимни бағри-тошлик билан таъкидлаш шартмиди?

«Нима учун у «Ромео ва Жульетта»ни сахналаштиришдан воз кечди? — деб ўйлади Зина уйига қайтаётиб.— Нимадан қўрқяпти? Эҳтимол, нимадан эмас, кимдандир қўрқаётгандир? Пётр Васильевич билан беллашишга ҳали ҳам юраги дов бермаяптимикин?»

Зина ёшгина бир журналистдаг эшитган иборасини эслади: «Энг зўр редактор ҳадеб коллективга ҳалақит беравермайди; журнал чиқариш жараёнига умуман аралашмайди!» Бу ибора Зинага бемаънидек туюлди ва у журналистга шундай жавоб бердики, натижада журналист бутун кеча давомида уни: «Диёнатли», деб чақириб ўтирди. Маълумки, эгасига ёпишиб тушган ҳар қандай лақаб яшин тезлигида ёйилади: бир ҳафта ўтгач, кўпчилик Зинани «Диёнатли» деб атай бошлади.

«Ҳеч жаҳонда бош редакторсиз ҳам журнал чиқариб бўларканми?— деб ўйларди Зина уйига бораётиб.— Билмадим... Менимча, ғирт бемаънилик! Аминманки, худди онасиз бола бўлмаганидек, бош режиссёрсиз театр ҳам умуман бўлмайди. Агар бола етимча бўлиб қолса, уни бошқа бир она ўз қарамоғига олади, вассалом. Қизиқ, бизнинг «ўтай онамиз» ким бўлдийкин?...»

Зина Иван Максимович билан суҳбатлашгач, уни бошқа бир масала қийнай бошлади: «Наҳотки, мендан бўлак одам қайғурмаётган бўлса? Тонечка билан Қостячи?» Зина бу саволга ўзи жавоб топди: «Қайғуришаётгандир... Лекин улар менга нисбатан сабр-тоқат-лироқ! Тил топишишмоқчи...»

...Кечадан буён Зина негадир Ксения Павловна ва Лера билан учрашишни истаб қолди. У Иван Максимович билан Қостяга айтган гапларининг ҳаммасини уларга ҳам тўкиб солмоқчи, чунки улар, биздан яшириқча фитнес тейёрлаб юрган экан-да, деб шубҳаланишларини истамайди. Кеча кечқурун Патовлар хонадонидида ҳеч ким йўқ эди.

Зина учинчи қаватга кўтарилди-да, қўшни эшикка яқинлашди ва одати бўйича почта қутисига назар ташлади: у ерда нимадир оқариб кўринди. Лекин энди Пётр Васильевич номига хат келиши даргумон эди; чунки Петрушанинг деярли барча дўстлари унинг янги адресини билишади.

Ксения Павловна уйда ёлғиз ўтирган экан. У Зинани саросима аралаш қувонч билан қарши олди.

— Кираверинг! Ҳозир Николаёв Николаевич ҳам келиб қолади! Уни комсомол комитети йиғилишига чақиртиришган экан...

— Таклиф этилган эди,— дея тўғрилади Зина.

— Албатта... Албатта таклиф этишганди. Лекин мен жуда ҳаяжонландим... Уни қаерга чақиртиришма-

син, нуқул ҳаяжонланмавераман. У қўнғироқ қилиб, менга таскин бергунча нақ жинни бўлаёздим!

Зина хийла эсанкираб қолган мушфиқ Ксения Павловнага тикилиб турар экан, бўйи барабар тилла ваъда қилган тақдирда ҳам бу аёлга зиғирдек ёмонликни раво кўра олмаслигини англади. «Мунча Николай Николаевичга ёпишиб олдим?— деб ўйлади у қутилмаганда.— Ахир ҳали ҳеч нарса ойдинлашгани йўқ-ку. Қолаверса, Иван Максимович бош режиссёрлар билан менга қараганда кўпроқ учрашган. У кутяпти, изланяпти... Мен эса ҳар галгидек ваҳима қиялман!»

— Юринг, меникига кирамиз!— деб таклиф қилди у Ксения Павловнани.— Тузукроқ ҳеч нарса йўғ-у, лекин чой, конфет, яна ширин кулчам бор. Мен ўз мухлисларимдан арзон конфетлару ялпиз ҳиди анқиб турувчи ширин кулча ейишни одат қилиб олдим. Уларга оддий конфетми, шоколадлими — бари бир; фақат ширинлик бўлса бас!

— Менга ҳам бари бир,— деди Ксения Павловна.— Лекин ҳозир Николай Николаевич ҳам келиб қолса керак... Учовимиз ўтирсак бўларди. Бу унга қутилмаган совға бўларди-да!

— Шубҳасиз,— деди Зина ва шу заҳотиёқ: «Яна бошлаялманми?» деб ўйлади.

— Мен сизларнинг дўст бўлишларингни жудаям истаيمان,— деди Ксения Павловна, деярли илтижо билан.

— Мен математикадан яхши ўқимаган бўлсам ҳам, — деди Зина,— лекин баъзи теоремалар ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Масалан: иккита қиймат ҳар хил сабабларга кўра, учинчисига тенгдир ва ўзаро ҳам тенгдир! Биз Николай Николаевич иккаламиз сизни ўзимизча яхши кўрамиз, ана шу нарса... дўст бўлишимизни таъминлайди.

— Биламан... менга яхши муносабатдасиз,— деди Ксения Павловна секингина миннатдорлик билан.

— Шунинг учун, бирга чой ичайлик, деялман-да.

— Мабодо Николай Николаевич келиб қолса-чи? У эрталабдан бери туз тотмаган ахир! Майли, эшикка хат қистириб қўяман...

— Кераги йўқ, мен бу эшик томонга қўйилган қаддам товушларини бирпасда илаб оламан.

Зина Ксения Павловна уникига киришини ёқтирар-

ди. Бундай дамларда хонаси ҳам кўзига бошқача кўри-
ниб кетарди ва шундай оромижон, шинам гўшаси борли-
гини нечундир илгари пайқамаганига ҳайрон бўларди.

— Агар мен эркак бўлганимда фақат сизга уйла-
нардим,— деди Зина, нондонга солинган сиртига ун
сочилгандек оппоқ ширин кулчаларни ва «мухлисбоп»
конфет тўлдирилган вазани столга қўяётиб.— Николай
Николаевичнинг омади бор экан!

Зина Патовнинг номини тилга олиши биланоқ Ксе-
ния Павловна суюниб кетди: у бугунги суҳбат эри ҳа-
қида бўлишини жуда истарди.

— Агар менга ҳаётимни қайтадан бошлаш имко-
нияти берилса, яна унга турмушга чиқар эдим! Ишо-
насиэми, у рисоладаги эркак.

— «Рисоладаги эркак» ибораси фақат ижобий
маънодагина ишлатилмайди. Чет эл классик драма-
турглари яратган асарларни бир эслаб кўринг!— де-
ди Зина. Сўнг Ксения Павловнага меҳр билан қара-
ди-да, қўшиб қўйди: — Ҳазил. Ҳазил бўлганда ҳам, қў-
пол ҳазил!

— Дўстлар бир-бирларига истаган ҳазилларини
қилишлари мумкин,— деди Ксения Павловна.— Муҳи-
ми шу одамнинг дўст эканини билиш. Шунда сўзлар
оғир ботмайди.

— Тўппа-тўғри,— дея тасдиқлади Зина.— Дўстдан
хафа бўлиш кулгили. Мен умуман сиркаси сув кўтар-
майдиган одамларни ёқтирмайман— уларнинг кўпчи-
лиги калтафаҳм бўлади: ақлли киши бир нарса деса,
қулоқ солиш лозимлигига фаросати етмайди. Аҳмоқ-
нинг валдирашидан хафа бўлиш керакми?

Ксения Павловна асосий мавзу қўлдан чиқиб
кетишидан чўчиб:

— Николай Николаевич эса бундай майда-чуйда-
лардан ўзини баланд қўяди,— деди.

«Умуман, ҳамма нарсадан юқори қўяди, ҳатто
атрофдаги воқеаларга ҳам парво қилмайди!» деб кўнг-
лидан ўтказди Зина.

Афтидан, Ксения Павловна Зинани баъзи нарсаларни
фақат кўнглида ўйлашга мажбур этган бирдан-
бир инсон эди.

— Биз нима учун бу шаҳарга кўчиб келганимизни
биласизми?— деб сўради Ксения Павловна.

— Николай Николаевич кучини ёш томошабинлар
театрида ҳам синаб кўрмоқчи бўлгандир!

— Ундай эмас... Лекин бизнинг кўчишимиз унинг болаларга бўлган муҳаббати билан боғлиқ.

— Қизиқ!— деди Зина ва Ксения Павловнага киприк қоқмай тикилди.

— Уғлимиз Юра Ленинградга ўқишга кетди, у ёшлигиданоқ математикага қобилияти бор эди — физика-математика факультетига ўқишга кирди.

— Тўғри қилибди.

— Нима?..

— Ёшлигидан математикага қобилияти бўлган одам математика факультетига ўқишга бориши жуда тўғри! Айтайлик, биология факультетига бормаиди-ку...

Ксения Павловна Зинага ҳайрон бўлиб нигоҳ ташлади-ю, яна давом этди:

— Бу Николай учун қутилмаган зарба бўлди: у болаларсиз яшашни тасаввур қилолмасди. Айниқса, ўзимизнинг болаларсиз! Кейин Леранинг ҳам институтга кирадиган пайти келди. У болалигидан врач бўлишни орзу қиларди... Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг — у касал бўлишни яхши кўрарди.

— Мактабга қатнамаслик учунми?

— Йў-ўқ... уни оқ халат кийган аёл кўргани келиши учун. У докторларни ҳар хил саволлар билан кўмиб ташлардики, мен уялиб кетардим... Бизнинг шаҳримизда медицина институти йўқ эди. Бошимиз қотиб турган бир пайтда Николай иккаламизнинг институтда бирга ўқиган танишимиз буёққа таклиф қилди. У маданият бўлимида театр масаласи билан шуғулланади.

— Бошқармада,— дея аниқлик киритди Зина.

— Шундай шекилли... Мен бундай номларни яхши фарқлолмайман. Николай сизларда медицина институти борлигини билиб олди. Мана шу ҳал қилди.

— Мен ҳам худди шундай деб ўйлаган эдим!

— Наҳотки?!— Ксения Павловна ҳайратланди.

— Мен ўйлаган эдимки, Николай Николаевич...

Зина фавқулодда ҳолатга тушиб қолди: у гапини йўқотиб қўйди!

«Азизим, содда Ксения Павловна,— деди у ичида,— ахир мен қандай қилиб буларнинг ҳаммасини сизга тушунтираман?..»

— Болаларингизга одамнинг ҳаваси келади,— деди у.— Уларда қизиқиш бор. Бу қизиқиш ҳеч қачон сўнмасин!

— Айтганингиз келсин!.. Уларни отаси шундай руҳда тарбиялаган. У қўлидан келганча яшашдан мурод нималигини болаларга уқдиришга ҳаракат қилди.

— Сиз-чи, театр ва рассомлик санъати институти-ни тамомлаганингиздан сўнг, у сиз нимани хоҳлаётганингизни тушунмадим?

— Бундай бўлишига у айбдор эмас. У ҳеч қачон ўз принципларидан воз кечолмайди. Бу — ҳурматга лойиқ фазилат. Менинг сўзларимга ишонинг ахир, Зиночка!

У эрини бутун вужуди билан ҳимоя қиларди. «Шунчалик ҳимоя қилинаётган инсон, эҳтимол, ҳақиқатан ҳам ҳимоя қилишга арзир!— деб ўйлади Зина.— Балки, мен ундаги бирор фазилатни сезмай қолгандирман?»

У Ксения Павловнага, бундан роппа-роса бир йил муқаддам театрга қайтариш хусусида режа тузишганини эслатмоқчи бўлди. Бош режиссёри унга бегона бўлган катталар театрига жойлашмоқчи эди. Зина, Николай Николаевич нега шу пайтгача бирорта пьеса-дан парча тайёрлашга ёрдам бермаяпти, деб сўрамоқчи бўлди-ю, лекин бутунлай бошқа нарса ҳақида сўради:

— У аини шу кунларда нима қилмоқчи?

— Ўз билимларини халққа бермоқчи...

— Ёш томошабинлар театри — Билимлар уйи эмас,— деди Зина.— Аввалам бор...

— У ҳаммасини беради!

— Муҳими, берадиган нарсанинг ўзи бўлиши керак...— деди Зина ўйчан.

— Зиночка, сиз нимани назарда тутяпсиз? Айтинг. Мен унга секин шипшитиб қўяман.., Мен ҳар доим унга энг яқин дўст бўлиб келдим!

— Унга айтинг: тезроқ ёш томошабинлар учун бирорта янги спектаклни саҳналаштирсин. Чунки бизнинг театримиз «Ёш томошабинлар театри» деб аталади.

— У албатта шундай қилади! Мен фақат сизларнинг дўст бўлишларингни истайман, холос.

«Уларнинг мен билан бир қаватга жойлашганини қаранг!— деб ўйлади Зина.— Бундан буён виждоним билан Ксения Павловнанинг ўртасида сарсари бўлавераман...»

— Бизда «Ромео ва Жульетта»ни саҳналаштириш-

моқчи,— деди Зина.— Бу трагедияда менбоп роль йўқ. Лекин мен бари бир спектаклнинг яхши чиқиши тарафдориман. Уни Николай Николаевичнинг ўзи саҳнага қўйиши мумкин эди... У эса бош тортди. Айтмоқчи, унинг қадам товушлари эшитилляпти...

• • •

Бадий советда ҳам комсомолларнинг таклифи қувватланди. Ҳамма, мактаб ўқувчиларига муҳаббат ҳақида гапириш зарур бўлса, улкан муҳаббатдан бошлаш керак, деган фикрга келди.

— Мен «қўшиламан»,— деди педагогика бўлимининг мудирни Валентина Степановна,— фақат битта шартим бор: Иван Максимович бу спектаклга биринчи синф ўқувчисини хизматчилар юрадиган эшикдан киритмаслиги керак.

Валентина Степановнанинг фикрича, ЕТТ — бу битта бинога жойлашган уч театр: биринчиси, кичкинтойларга мўлжалланган; иккинчиси, ўсмирлар учун; учинчиси ёшларга тегишлидир. Аниқроғи, ҳамма шундай фикрда эди-ю, лекин Валентина Степановна бу фикрга тез-тез алоҳида урғу бериб турарди.

— Ўз болалигингизни унутманг,— деб бадий совет аъзоларидан одатдагидек илтимос қилди у.

— Ким унутибди?— деди ўйга толиб ўтирган ҳамма ҳурмат қиладиган театр ветерани Анна Гавриловна. У қачонлардир саҳнада ўғил болалар ролини ижро этарди; ҳозир эса бувилар ролини ўйнайди.

— Ким унутади дейсизми? Дирекция-да!— деб хитоб қилди Валентина Степановна.— Қатталар наздида, бир йил — ўн икки ойдан иборат. Болаликдаги ҳар бир йил эса...

— ...Бутун бошли давр!— деб яқун ясади Иван Максимович.— Фикрингизга тўла қўшиламан!

— Фақат назарий жиҳатдан, холос. Амалда эса, ҳар оқшом, эрталаб театрга келиши лозим бўлган болақайни қанотингиз остига оласиз.

Иван Максимович билан театрдагиларнинг ҳаммаси «тенгдошдек» муомала қилишарди. Улар ўзлари хоҳлагани учун эмас, балки директорнинг табиати, қиёфаси, бесўнақайлик билан ийманиб юришлари шундай муомалага имконият яратганди. Лекин фақат Валентина Степановна унга шартта-шартта гапира олар-

ди, холос. Чунки у йигирма йил муқаддам директор билан бир вақтда театрга келган. Бундан ташқари у ҳаммани: «Қараб турасизлар ҳали, у пенсияга кетиши биланоқ хонавайрон бўламиз!»— деб ишонтириб қўйган эди.

Бадний совет аъзолари Тонечка Горюловскаяга ачи-ништи. Чунки у муаллиф билан ҳамкорликда асар устида ишлашни жуда ёқтирарди. Бу сафар эса... яхши кўрган машғулотида маҳрум бўлди.

Тарқалишаётиб Костя Чичкуни ажойиб фикрни ўртага ташлагани учун табриклашди.

— Менинг эмас, ўртоқларнинг таклифи,— дея жавоб берди Костя қовоғини уюб, мамнулигини яширишга уриниб.

Иван Максимович бош режиссёрга, Костяга ва Зинага: «Бир оз шошмай туринглар», деди. Бошқалар тарқалишгач:

— Ҳозир Москвага қўнғироқ қилиб, ёш режиссёр масаласини ҳал этамиз!— деди.

— Жуда ёшини таклиф этаверинг, яхши бўлади,— деди Николай Николаевич, зўр ихлос билан енгларини бир-бир кўздан кечирар экан.— Бирорта дипломант бўлса ҳам майли!

— Ундайларга раҳбарлик қилиш осон,— деб шивирлади Зина, ёнида ўтирган Костянинг қулоғига.

— Биз министрликдаги Терешкинадан ёрдам сўраймиз,— деди Иван Максимович телефон номерини таркан.

— Министрликдаги Терешкина...— деди Николай Николаевич ғалати оҳангда.

— Сиз Сусанна Романовнани ҳам танийсизми?— деди Зина стулдан сакраб туриб.

— Мен у аёл ҳақида шунча кўп эшитганманки, энди кўчада учратиб қолсам танисам керак.

— Мабодо учратиб қолсангиз, унга мендан салом айтинг!

— Болалар театри тақдирини ўша хотин ҳал қиладимми?

— Ҳал қилмайди — ёрдам беради...

— Терешкина бизга ёрдам беради!— дея тундлик билан таъкидлади Костя Чичку.— У бизга ёрдам беришни яхши кўради.— Билагадаги соатга кўз югуртиргач, қўшиб қўйди:— Афсуски, ҳозир тушлик маҳали экан...

— У тушлик қилмайди,— деди Иван Максимович. Ростдан ҳам, Сусанна Романовна кабинетида ўтирган экан.

Иван Максимович театрниг илтимосномасини баён этиши биланоқ:

— Уз вақтида қўнғироқ қилдингиз-да!— деб хитоб қилди.

— Тушлик пайтидами?

— Беҳазил. Андрей Лагутин деган ажойиб йигит бор!. У «Ромео»ни саҳнага қўйган. Бу унинг диплом иши эди.

— Дипломантми? У-ў, Николай Николаевичнинг кўнглидаги номзод экан-ку!

— Ана, кўрдингизми... Уз вақтида қўнғироқ қилдингиз-да, Андрейни талашиб жиққамушт бўлиб ётишибди!

Иван Максимович Терешкинага унақа тез-тез мурожаат қилмасди. Аммо қачон унга иши тушса, албатта: «Уз вақтида қўнғироқ қилдингиз-да!» деган хитобни эшитарди. Гўё Сусанна Романовна унинг театрига нима зарурлиги ҳақида бош қотириб ўтирадигандек таассурот қолдирарди кишида.

— Лекин Андрейнинг битта арзимас шарти бор...

— Квартира керакдир-да? Афсуски, бизда квартира йўқ. Сиз унга айтиб қўйинг, квартира берасан деб оёқ тираб туриб олмасин.

— У вестибюлда ҳам тунайверади. Ёки сизнинг кабинетингиздами... Бу нарса уни қизиқтирмайди. Лекин унинг битта арзимас шарти бор, мен шу шартни бажаришингизни илтимос қиламан. Унинг ўзи ҳаммасини тушутиради.

— Агар министрликдан илтимос қилишаётган бўлса...

— Мен шахсан илтимос қиляпман.

— Бош устига!

Иван Максимович трубкини жойига қўйди-да, тантанавор оҳангда:

— Режиссёр топилди. Устига устак, дипломант экан! Терешкина уни бизга юборади. Бундан ташқари, у киши ёш режиссёрнинг битта арзимас шартини адо этишимизни илтимос қилди. Нима дейсизлар?— деди.

Николай Николаевич асабийлашганча енгларини тортиб, тўғрилаб қўйди.

— Энди иш бошлаётган режиссёр шарт қўядиган

бўлтимиз! Биз ўз фаолиятимизни шарт қўйишдан эмас, ишга таклиф этишлари учун миннатдорчилик изҳор этишдан бошлаган эдик.

— Ахир биз ҳали унинг нимадан бошлашини билмаймиз-ку,— деди Зина.— Иван Максимович Сусанна Романовна билан гаплашди...

Николай Николаевич Зинанинг гапини эшитмагандек, директорга мурожаат этди:

— Хоним у ҳақда яна нималар деди?

— У «ажойиб йигит», деди.

— Режиссёр учун етарли характеристика!..

* * *

...Валентина Степановна директор кабинетига столга бир тарелкада бутерброд, вазага солинган пирожний ва уч шиша нарзанни тап этказиб қўйди. Николай Николаевич зарурат бўлмаса-да, асабий равишда энгларини тузата бошлади.

— Ахир бу педагогикага хилоф-ку, тўғрими?— деди у педагогика бўлимининг мудирига.— Қолаверса, у ошхонага эмас, театрга келяпти. Ёш боланинг қилиғи!..

— Мабодо у оч бўлса-чи?..— деди Иван Максимович.— Йўлдан келяпти! Бу нарсаларни мен Валентина Степановнадан илтимос қилган эдим...

— Гуллар, бутербродлар, шампан винолари — буларнинг барчаси премьерадан кейин ташкил этилиши лозим, азизлар! Ушанда ҳам спектакль муваффақият қозонса. Олдиндан эса... Умуман, Иван Максимович, яна бир марта таъкидламоқчиманки, келганига биз эмас, у хурсанд бўлиши керак: чунки уни ишга таклиф қилишяпти, ахир! Қайси буюк зот фаолиятини Шекспир асарини саҳналаштиришдан бошлаган?.. Эсимда йўқ. Менимча, ҳеч ким.

Шу пайт хонага Зина отилиб кирди.

— Қутиб олдик! Бу ерда камчиликлар йўқми ишқилиб?.. Ҳақиқатан ҳам аажойиб йигит экан!— деди у ҳовлиқиб.

— Ана холос!..— Николай Николаевич қўлларини силтади-да, стулга ўтириб оёқларини чалиштирди ва бошини орқага ташлади. У учрашувга руҳан ҳозирланмоқда эди.

— Тасаввур қилинг-а, — деб гапини давом эттир-

ди Зина,— У кўзига кўришган нарсадан ҳайратлани-
япти.

— Нима бало, пардозловчи эмасми ишқилиб? —
дея ҳазил қилди Николай Николаевич.

— Пардозловчилар — сохта одам бўлишади. У эса
чин юракдан ҳайратланипти. Унга ҳатто вокзалимиз
ҳам, кутиб олганимиз ҳам жуда ёқди... «Буларнинг
ҳаммаси нақадар ажойиб-а!»— деди. Шу дамда у ба-
лиқларни томоша қиляпти.

Аслини олганда ҳамма нарсадан ҳайратланадиган-
лар Зинага ёқмасди: чунки худа-беҳудага таъсирланиб
ҳаётдаги ҳақиқий воқеаларни бузиб кўрсатадилар...
Лекин ёш режиссёр унинг ғашини келтирмади. Аксин-
ча, улар вокзалдан театрга келгунларича Зинанинг
кўзлари ўрганиб қолган нарсалардан биргалашиб чи-
накамига завқландилар.

Ниҳоят, остонада Андрей Лагутин пайдо бўлди:
қўлида бежиримгина чамадон, эгнида свитер, оёғида
кеда.

Унинг юзига кўзи тушиб, тишининг оқини кўрсат-
майдиган Валентина Степановна ҳам жилмайди. Иван
Максимович ҳам жилмайди. Унинг истараси иссиқ
эди.

— Ассалому алайкум, мен келдим, — деди Андрей.

Николай Николаевич гапирсин деб бошқалар бир
зум жим туришди. Лекин у тайсалланиб тургани учун
Зина ўзини босолмади.

— Биз интизор бўлиб кутдик-ку! Марҳамат, тани-
шинглр...

Зина бор жойда ҳатто жим туриш ҳам хавфли
эканини билган Николай Николаевич биринчи бўлиб
ўрнидан турдию меҳмонга қўл чўзди. Танишишгач:

— Эшитишимча, бизнинг жойлар сизга ёқиб қол-
ган эмиш,— деди.

— Жуда ҳам!— деди Андрей.— Мен билан купеда
яна учта эркак келди. Энг кичиги элликдан ошган...
Лекин уларнинг ҳаммаси бир овоздан: «Бизнинг ёш
томошабинлар театримиз!»— деяверишиб қулоқ-миям-
ни еб юборишди. Бу жуда ажойиб! Мен буёққа ишга
таклиф этилганим учун ғурурланиб келдим.

— Бизнинг шаҳримиз ўзининг металлургия заво-
ди, ревматизм касалини даволайдиган курорти ва ёш
томошабинлар театри билан довруғ қозонган, — деди
Иван Максимович.

— Имоним комилки, сиз олдингизда турган жиддий имтиҳондан муваффақиятли ўтасиз. Биз ҳам қараб турмаймиз, албатта,— дея суҳбатга Николай Николаевич қўшилди.

— У ҳамма имтиҳонларини институтда аллақачон топшириб бўлган,— деди Зина.

Андрейнинг орқасида турган Костя ўзи сахнада ўйнайдиган персонажлардан бирининг қилиғини қилиб Зинага имлади. Зинанинг ўзи ҳам илк учрашув мунозарасиз, кўнгилли ўтиши лозимлигини яхши тушунарди. «Начора, ўзимни тия олмадим-да!»— деб ичда афсусланди у.

— Биринчи спектакль — ҳар доим жиддий имтиҳон саналади,— деди Андрей.— Гушунаман.

Валентина Степановна меҳмондўст уй бекасидек қўли билан столга ишора қилди.

— Шахсан Николай Николаевичнинг ўзлари, бу спектаклни ёш режиссёр сахналаштириши лозим, деб таклиф қилдилар. Тўғрими?— дея Иван Максимович яна битта муҳим гапни айтди.

— Тўғри,— деди Зина.

— Омадим бор экан!— деб хитоб қилди Андрей қўлига бутерброд олиб.

Директор маъқуллаганидан сўнг Патов стаканга озгина нарзан қуйди-да, бир қултум ичди ва стаканини қўлида ушлаганча гап бошлади:

— Мен бу трагедия ҳақида кўп ўйлаганман. Ҳозир ҳам фикр-зикрим ўшанда. Мен, тажрибали режиссёр сифатида, мавриди келиши биланоқ сизга ёрдам қўлини чўзишга тайёрман!

— Андрейнинг шармисор бўлишига элбурутдан ишончи комилми, дейман?— Зина секингина Қостянинг қулоғига пичирлади. У ҳамон содда, ишонувчан кишини ўз ҳимоясига олишга шай эди.

Андрей иккинчи бутербродни қўлига олди.

— Қизиғи шундаки,— дея давом этди Николай Николаевич,— «дунёда энг ғамгин» бу дostonнинг тарихи Шекспирдан аввал ҳам машҳур эди. У ўз асарини...— Патов тутилиб қолди.

— Тахминан 1595 йилда яратган,— деб давомини айтди Андрей.

— Дастлаб, икки хил вариантда ёзилган. Уларнинг бир-биридан фарқи... айтайлик (шу ердагиларнинг ҳаммасига тушунарли бўлиши учун), худди Николай

Васильевич Гоголнинг «Ганц Кюхельгартен»и билан «Ревизор» ёки «Улик жонлар» асарини қиёслагандек бир гап. Бошқача қилиб айтганда, Антоша Чехонтенинг илк фельетонлари билан Антон Павлович Чеховнинг ижодий маҳсулотлари қиёслангандек гап!

Николай Николаевич ҳар доим буюк зотларнинг номини тилга олса, албатта исми шарифини тўлиқ айтар эди.

— Кўриниб турибдики, даҳолар ҳам бирданига ўз-лигини топавермаган. Деярли ҳаммавақт уларнинг ёнида тўғри йўлни топишга ёрдамлашиб юборадиган йўл бошловчилар бўларди.

— Афтидан, Андрей унинг ёрдами билан «Ревизор»ни яратишни истайди, шекилли,— дея Зина Костяга шивирлади.

— Ишқилиб, «Ревизор» дунёга келса бас!— деб жавоб берди Костя.

— Қизиғи шундаки,— деб Патов давом этди,— агар ҳозирги замонда яратилган пьесаларнинг биттасида ўғил отасини ҳурмат қилмаса ва яна бошқа бир пьесада ҳам ўғил ўз отасини ҳурмат қилмаса, муаллифларни ўзига хослик йўқ, деб айблашади. Баъзан эса ҳатто кўчирмакашга чиқаришади! Авваллари эса, уйғониш даврида, сюжетларнинг анъанавийлиги жуда зўр фазилат саналган. Сиз нима дейсиз?.. Кечиринг-у, отангизнинг исми нима?

— Оддийгина Андрей.

— Лекин жуда ноқулай-да, сиз мени кечиринг-у...

— Сиз эса мени оддийгина Андрей деб атайверинг.

— Шундай қилиб, сиз нима дейсиз, Андрей, нима учун илгари сюжетнинг ўзига хослигига унчалик аҳамият беришмаган?

— Билмайман.

— Чунки асарнинг бадий қимматига жуда катта аҳамият берилган! Сюжетлар бир хил бўлса ҳам, лекин асарлар ҳеч қачон бир хил бўлиб қолмаган. Чунки ўша замон санъаткорлари том маънода ўзига хос эдилар!

«У фақат аллақачон оламдан ўтиб кетган буюк зотларнинг исми шарифини тўлиқ айтар экан...»— деган фикр тўсатдан хаёлига келди Зинанинг. У ўзининг бу кузатишини Костяга ҳам айтмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босди.

Николай Николаевич аллақачон гази чиқиб кетган

нарзандан яна бир қултум ҳўплади ва янги куч тўплагандек давом этди:

— Ҳозирги кунда бизнинг коллективимизга энг азиз бўлиб турган сюжетни илк бор Мазуччо қайта ишлаган. Бу воқеа тахминан...— Патов яна адашди.

— Ўн бешинчи асрнинг иккинчи ярмида рўй берган,— деди Андрей.

— Худди имтиҳон пайтидагидек-а!— Зина хитоб қилди.

Патов унга спектакль кетаётган пайтда луқма ташлаган томошабинга танбеҳ бераётгандек, ўпкаланиб қаради. Бошқа томошабинлар эса жимгина ўтиришарди. Афтидан, Валентина Степановна ҳам бир нима демоқчи шекилли, ўтирган жойида неча бор қўзғалиб қўйди. Лекин Патов унга эътибор бермади.

— Бироқ, Мазуччо қаҳрамонларининг исмлари ва фамилиялари бутунлай бошқача эди,— деб гапини давом эттирди у.— Луижи да Портонинг «Олижаноб ошиқлар қиссаси»да эса, биз ниҳоят Ромео ва Жульетта билан учрашамиз. Тасаввур қила оласизларми, бугунги кунда иккита пьесанинг сюжети ҳам, асосий қаҳрамонларнинг исмлари ҳам бир хил кетса нима бўлади?

— Тасаввур қилолмайман,— деди Андрей.

— Илгари эса ҳамма нарса мумкин эди. Бунинг сабабларини юқорида батафсил айтиб ўтдим... Данте-нинг «Маҳшаргоҳ» асарида эса бир-бирига душман онлаларнинг фамилияси Монтеки ва Капулетти! Албатта ҳар бир кўчма сюжет тарихи у ёки бу ҳангомага бориб тақалади. Жироламо Делла Корта ўзининг «Верона қиссаси»да эски сюжетни «бўлган воқеа» деб даъво қилади. Ҳозирги замон таъбирида айтганда, «ҳужжатли қисса» дейди! Кейинчалик Веронада Ромео ва Жульеттанинг қабрларини барпо этишди. Ораларингда ким Веронага борган?

Валентина Степановна ўзини тутиб туролмади.

— Шахсан мен бормаганман,— деди у.

— Ғалати кўринсаям, мен ҳам бормаганман,— деди Зина.

— Нега мазах қиляпсиз? Ҳозир чет элга саёҳатга чиқишдан осон иш йўқ-ку! Мен ўшандай саёҳатга муяссар бўлганман... Қисқаси, ҳамма сайёҳларга ўша қабрни кўрсатишади. Мен Веронани кўрганман! Қе-

йинроқ сизга, Андрей, ва спектакль рассомига ўзининг таассуротларим ҳақида сўзлаб бераман.

— Жуда ажойиб иш бўларди-да!— деди Андрей.

— Шундан кейин бу сюжет Англияга етиб борди. Артур Брукнинг «Ромео ва Жульетта» достони дунёга келди. Бир тасаввур қилинг-а, агар ҳозир... Э-э, нима-сини гапирай! Вильям Шекспир ўша сюжетни қайси манбадан ўзлаштириб олгани ҳақида турфа хил фикрлар мавжуд. Лекин каминанинг ишончи комилки, у Брукнинг достонидан фойдаланган. Маълумки, бир хил тошдан битта сангтарош майда-чуйда безак яса-са, бошқаси—мўъжиза яратади! Андрей, агар сиз Брукнинг достонини ўқиган бўлсангиз, эътибор бергандирсиз...

— Мен уни ўқимаганман.

— Ҳечқиси йўқ, бир ҳисобда тўғри қилгансиз— ўша достонни ўқимасангиз ҳам ҳеч нарса йўқотмайсиз. Қизиғи шундаки, Брукнинг достонида воқеалар роппа-роса тўққиз ой давом этади, Шекспирнинг трагедиясида эса якшанбада бошланиб, жума кун тугайди. Яъни, фақат беш кун холос. Сиз нима дейсиз, у воқеалар содир бўладиган кунларни нега қисқартирган?

— Сизнингча нега қисқартирган?— деди Зина.

— Менимча, у воқеаларнинг қизгинлиги ва шиддати ёшликка мос равишда тезоб бўлишини хоҳлаган!

— Эҳтимол,— деди Андрей ва маслаҳатлашаётгандек атрофдагиларга бир қур назар ташлаб олди.

«У нимаси биландир Зина Балабановага ўхшар экан,— деб ўйлади Иван Максимович.— Лекин, айнан нимаси билан?» Зум ўтмай саволига ўзи жавоб топди: «Унда ҳам болаларга хос бўлган бир нима бор. Бундан ташқари, худди бизнинг кичкинтой томошабинларимиз сингари ғуборсиз жилмаяди».

Андрей нигоҳини Николай Николаевичга қадади:

— Аммо, чақмоқдек ярқ этган ўша муҳаббат, томошабин назарида абадий бўлиб кўриниши керак.— У Валентина Степановнага мурожаат қилди:— Сиз нима дейсиз?

«Яқинда Николай Николаевич ҳам: «Сиз нима дейсиз?» деган саволни берган эди. Бироқ, Патов синаб кўряпти. Аслида, унга ҳеч кимнинг жавоби керак эмас. У ҳаммасини ўзи биледи. Андрей эса маслаҳат сўраяпти... Уни Валентина Степановнанинг фикри қи-

зиқтиряпти!»— деган ўй кечди Зинанинг ҳаёлидан.

— Фикримча,— деди педагогика бўлимининг мудири,— трагедиянинг ёш томошабинлар театрида қўйиладиган варианты айни шу кунларда, шу паллада бизнинг катта ёшдаги томошабинларимиз бошидан кечираётган биринчи муҳаббат гимнидек бўлгани маъқул. Уларни севишга ўргатиб бўлмайди. Бировларнинг эҳтиросли туйғуларига тақлид қилиш ҳам ярамайди, лекин бировларнинг кучли гўзал туйғуларидан ҳайратланишга мажбурлар!

— Ҳа...— деди Андрей ўйчан аҳволда.— Уларнинг ҳайратланишини жуда-жуда истайман!

— Зиммангиздаги мушкулотни, кичкинтойларга нисбатан ҳаяжонларини ошкор қилишдан уялишса ҳам, бизнинг ўта таъсирчан, катта ёшдаги томошабинларимиз енгиллаштиришади,— деди Валентина Степановна.

Николай Николаевич эътибордан четда қолаётганини сезиб ўрнидан турди: у хушбичим, ораста, суқсурдай. Бирдан ҳамманинг диққати унга қаратилди.

— Белинский билан Пушкин ана шу трагедия ҳақида нима деб ёзишганини биласизми?

Зина худди дарсда ўтиргандек қўлини кўтарди:

— Мен айтсам майлими?

— Марҳамат,— деди Николай Николаевич овозини пасайтириб. У яна панд ейишини олдиндан сизди.

— Мен Пушкин нима ёзганини билмайман-у, лекин Гуонинг «Ромео ва Жульетта» деган опера ёзганини аниқ биламан. Бундан ташқари, худди ўша номда Чайковскийнинг фантазияси ва Прокофьевнинг балети мавжуд.

— Бу энди болаларнинг гапи бўлди!— деди Патов ўкинч билан.— Биз касбимиз ҳақида жиддий гаплаш-япмиз...

— Эҳтимол, сен репетицияга борарсан, а?— деб Зинанинг қулоғига шивирлади Костя Чичкун.

— Мен уни бу ерда ёлғиз қолдириб кетолмайман!

— Мен аминманки,— деди Иван Максимович ўрнидан турар экан, худди сулҳ таклиф қилаётгандек қулочини ёйган кўйи,— мен мутлақо аминманки, Андрей, сиз бўлгуси спектаклга даҳлдор барча масалаларда Николай Николаевич билан тил топишасиз.

Патов саҳнага қўйилиши кўзда тутилаётган спек-

таклнинг асл ўзаги ҳақида шошилиш фикр баён этишга қарор қилди:

— Назаримда, бу мағрур инсонларнинг ўрта аср жаҳолат кишанларини чил-парчин қилиши ҳақидаги қиссадир.

— Андрей, сизнинг фикрингиз ҳам шундай шекилли, а?— деб сўради Иван Максимович умид билан. Унинг кўзларидан: «Николай Николаевич! Андрей! Қани, бир-бирингизга қўл чўзсангиз-чи!»— деган маънони уқиш мумкин эди.

— Менинг назаримда эса, ўрта аср кишанлари бугунги томошабинларни ўзига жалб қилолмаса керак, — деди Андрей. — Ўрта асрдаги жаҳолатпарастлик масаласи ҳам уларни қизиқтирмайди.

«Уҳ, нима қила олардим?!» Бу хитоб Иван Максимовичнинг бўғзидан отилиб чиқмаган бўлса-да, лекин унинг қиёфасидан сезилиб турарди. Директор астагина креслога чўкди.

— Нима бўпти?— дея соддадиллик билан сўради Андрей.— Буюк асарларнинг янги қирраларини ҳар ким ўзича кашф этади.

— Сиз нимани кашф этдингиз?— деб ҳорғинлик билан сўради Николай Николаевич, қалин сочларини силаганча.

— Мен спектаклни замонавий саҳналаштириш таърифдориман.

— Янгича ёндашишми?.. Бу термин ҳозир жуда расм бўлган. Лекин Шекспирга ўзингиздан қўшиш... қандоқ бўларкин?

— Ҳақиқат билан сохталик ўртасидаги кураш фақат ўрта асрда рўй бериши мумкин, холосми? Муҳаббат ва эзгулик фақат ўтмишдагина ёвузликка, мунофиқликка, иккиюзламачиликка тўқнаш келган холосми?

— Муҳаббат билан ёвузлик борлиги эсимда. Лекин мунофиқлик ва иккиюзламачилик ҳақида энди эшитишим. Спектаклда қайси қаҳрамонлар бундай қурсурга эга?

— Қимлар дейсизми?— Андрей ҳаммага бир-бир мулоим назар ташлади ва гўё улардан: «Сизлар ҳам эслаёлмайсизларми?»— деб сўрамоқчи эди.

Зина шу заҳотиёқ чақирқиққа «лаббай!» деб жавоб берди:

— Бир-бирига душман оилалар-чи?! Ҳалиги, ни-

ма сабабли уришаётганини ҳам билмайдиган, лекин ўч олишни ҳам фарз, ҳам қарз деб ўйлайдиган аблаҳлар-чи!

— Менимча, бизнинг катта ёшдаги томошабинларимизга спектаклга шу тарзда ёндашиш кўпроқ ёқади,— деди Валентина Степановна.

— Балки, бу ҳақда беҳуда тортишаётгандирмиз?— деди Николай Николаевич.— Бундай масалалар анжуманларда ҳал этилмайди. Биз иккаламиз ёлғиз учрашамиз-да, асл моҳиятни ишлаб чиқамиз... Ўйлайманки, Андрей, асосий ролларга номзодлар топишда ҳам сизга фойдам тегса керак. Хусусан, труппамизда яхшигина иккита Жульетта ва туппа-тузук битта Ромео борлигини аниқ биламан.

— Сизга битта илтимосим борлигини айтишмаганмиди?— деб сўради Андрей.

— Илтимос ҳақидами?— дея Николай Николаевич қошларини чимирди.

— Сусанна Романовна сизнинг қандайдир арзимас шартингиз борлиги ҳақида огоҳлантирган эди,— деди Иван Максимович.— Биз ўша шартни бажаришга ваъда берганмиз. Тўғрими?— деб у Патовга юзланди.

— Шахсан мен Сусанна Романовна билан гаплашмаганман.

— Қандай шарт ўзи?— деб сўради Максимович.

— Ромео ролини ўзим ўйнамоқчи эдим.

— Сиз актёрлик факультетини тамомлаганмисиз?— деб сўради Николай Николаевич.

— Йўқ, режиссёрликни. Лекин ўзимнинг диплом ишига тайёрлаган спектаклимда Ромео ролини ижро этганман.

— Менинг назаримда, режиссёрнинг спектаклдаги роли шундоқ ҳам улкан; унинг зиммасига яна битта ролни юклаш жоизмикан?— Николай Николаевич ўз иборасидан мамнун бўлиб, худди олқишлар бошланишини кутгандек бошини эгди.

— Андрюша... сиз шу гапингизда қаттиқ туриб оласизми, а?— деб сўради директор.

— Мен жуда орзумандман...

— Катта артистлардан буюк режиссёрлар чиққанини биламиз. Кейин улар бу иккала ҳунарни бараварига яхши адо этишган,— деди Патов.— Масалан, Всеволод Эмильевич Мейерхольд ёки Константин Сергеевич Станиславский... Лекин йирик режиссёрнинг

роль ўйнаб машҳур бўлганини эшитмаганман. Негадир эсимга келмаяпти...

— Ахир у ҳозирча буюк эмас-ку!— деди Зина.

Патов далил-исбот топиш мақсадида хонада юра бошлади. Дафъатан, у ярим йўлга етганда таққа тўхтади.

— Қайси Ромео ҳақида гаплашяпмиз ўзи? Ахир сиз буёққа... вақтинча келгансиз-ку!

— Агар мен ўйнаган Ромео ёқиб қолса, бир неча фурсат — токи ўзимга муносиб ўринбосар тайёрлагунча қолишим мумкин.

— Демак, гап бундоқ...— дея тунд оҳангда суҳбатга аралашди Костя Чичкун. Бу шунчалик кутилмаган ҳодиса бўлдики, ҳамма сесканиб унга ўгирилди. Костя роса ўйлаб, босиқлик билан бир қарорга келарди. Лекин у ҳеч қачон айтган гапидан қайтмасди. У гўё мунозарага яқун ясаётгандек гапирарди. Аслида эса, ўзининг фикр-мулоҳазаларига, шак-шубҳаларига яқун ясар эди.— Менинг айтадиган гапим шуки, ёшлар саҳналаштираётган спектакль эксперимент бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳеч иккиланмай таваккал қилиш керак.

— Жуда қизиқ бўларди, а? Николай Николаевич, сиз нима дейсиз?— деб сўради директор.

— Менимча, бунга... рухсат йўқ.

— Қим рухсат бермаган?— деб сўради Зина.

Патов унга жавоб қайтармай, Андрейга мурожаат этди:

— Жульеттани, Парисни, Тибальд ва энагани нима қиламиз?.. Бу ролларнинг ижрочилари хусусида мен билан маслаҳатлашасизми?

— Бўлмасам-чи! Фақат даставвал ҳамма актёрлар билан ўзим танишиб олишим даркор.

— Биз сиз билан труппанинг учрашувини уюштирамиз,— деб ўз таклифини баён қилди Иван Максимович.

— Яхшиси, мен ҳамма спектакллари кўраман.

* * *

...Зина яшайдиган уйнинг биринчи қаватига актёрлар ётоқхонаси жойлашган эди. Иван Максимович ўша жойдан Андрейга атаб тўққиз метрлик хонани ажратди.

— Тўққиз метрми? Ахир бу сарой-ку!— деб қувонди Андрей.

Оқшомги спектакль тугагач, Зина билан бирга уйга қайтишди.

— Залингиз ҳам ажойиб экан!— деб мақтади Андрей.— Ўзингни бирваракайинга ҳам театрда, ҳам уйда ўтиргандек ҳис этасан киши — ҳашаматлилиги ҳам, одмилиги ҳам ўзига яраша.

— Спектакл-чи?

— У ҳам ажойиб эди.

— Бугунгисими ёки илгари қўйилганими?

Зина тўхтаб, кичрик қоқмай Андрейга тикилди.

— Мен уни премьерара кунни қандай ўйналганини ўзимча тасаввур этдим.

— Демак, бугун у бир вақтлар гўзал бўлган аёлга ўхшаб қолибди-да? Нега?.. Тушунтириб бергин.

Улар эрталабданоқ ўз-ўзидан Андрей билан сенсирашга ўтиб олишган эди.

— Сен саккизинчи синф ўқувчиси ролини қойилмақом ижро этдинг! Орқа қаторда ўтирган болалар ёшинг нечадалигини чамалаб ўтиришди.

— Улар бу шаҳарлик бўлишмаса керак. Чунки йигирма еттига кирганимни бутун шаҳар билади.

— Улар Анна Гавриловнани ўзларининг синф раҳбарига қиёслашди. Ҳар сафар устунлик актриса томонида бўлди! Мана, ўзинг бир ўйлаб кўр! Сен оғир муҳит туфайли мактабдан кетмоқчи бўлаётган муаллиманингни ёнини олган қизалоқсан, дейлик. Ушбу спектаклни саҳналаштирган режиссёр фожиара рўй бераётганини кўрсатмоқчи. Ўқувчилардан айрилиш — ўқитувчи учун ўлим билан баробар. Лекин бугун сенингни атрофингда юрган ўқувчиларни жондан ортиқ яхши кўриб қолиш амримаҳол. Қисқаси, актёрлар режиссёрга панд беришган...

— Илгарилари тиришиб ўйнашарди. Спектакль икки ярим йилдан буён саҳнадан тушгани йўқ.

— Залда ўтирган болаларнинг кўпчилиги спектаклни аввал ҳам томоша қилган экан, улар шерикларига... Кейин нима бўлишини гапириб беришди.

— Нима ҳам қилардик... Шаҳримиз унчалик катта эмас. Кетма-кет янги спектаклларни саҳналаштиравериш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди!

— Хафа бўлмагин, илтимос... Лекин шу нарса анъанага айланиб қолган...— Андрей керакли сўзни қиди-

риб жимиб қолди.— Пойтахтдан ташқаридаги театрларнинг анъаналари — шу.

Зина, Патов билан бу анъанани ёқлаш осон бўлмайди шекилли, деб ўйлади.

— Лекин ҳамма актёрлар режиссёр орзу қилган даражада бўлса борми,— деб давом этди Андрей,— менимча, болалар пьесанинг мазмунини овоз чиқариб айтиб ўтиришмасди. Балки, сеҳрланиб саҳнага термилиб қолишарди!

Зинанинг нафаси ичига тушиб кетди: бу унинг энг яхши кўрган спектакли эди. Қолаверса, пьесанинг сюжетини Пётр Васильевич шаҳар мактабларининг биридан «топиб» келган. У «бўлган воқеа»лардан коллекция тўпларди.

— Пьесани маҳаллий муаллиф ёзганми?— деб сўради Андрей, орадаги ноқулай сукунатга чек қўйиш мақсадида.

— Ҳа.

— Омадинг чопган экан-да, пьеса марказида ўн тўрт яшар қиз тақдири туради.

— Деярли барча замонавий пьесаларда менга омад кулиб боқади. Муаллифлари маҳаллийми, бошқа шаҳарлими — бунинг аҳамияти йўқ. Чунки пьесаларнинг ҳаммасини Тонечка Горилловская саралаб, «ташқил этади».

— Қим у?

— Менинг қўшним, адабий эмакдош.

— Сен хафа бўлмагин, илтимос...

— Мен ҳеч қачон хафа бўлмайман,— деб Зина унинг гапини чўрт кесди-да, кўпдан бери ўйлаб юрган гапини айтди:— Ақлли одамнинг гапига қулоқ солиш керак. Мабодо аҳмоқ одам валдираётган бўлса... ундан хафа бўлишга не ҳожат?

— Сен мени қанақа одамлар қаторига қўшяпсан?

— Министрликдаги Терешкинанинг кўрсатмасига биноан, сени «ажойиб йигитлар» қаторига қўшиш лозим.

* * *

«Яхши китоб ҳам, яхши фильм ҳам вақт ўтиши билан қадрини йўқотмайди,— деб ўзича мулоҳаза юрита бошлади уйига қайтган Зина. Улар бир мартагина, бирақайига яратилади... Яратувчилару оламдан ўтиб

кетншади, лекни улардан қолган мерос яшайверади тафаккур боқий, калималар ўчмасдир. Машҳур шеърлардаги лоақал бирорта тиниш белгини ўзгартириб кўр-чи! Спектакль эса тирик инсонга ўхшайди: исм-фамилияси ўша-ўша тураэради-ю, лекин вақт ўтган сари характери ўзгариши мумкин. У ҳар сафар саҳнага чиққанда ниманидир ўзлаштириб олади, ниманидир йўқотади. Бизнинг спектакллар эса нимадандир маҳрум бўляпти... Мен буни аввал ҳам сезгандим, лекин гумон қилардим; чунки саҳнада туриб саҳнани аниқ кўролмайсан, залда ўтирсанг бошқа гап. Андрей эса спектаклни залда ўтириб кўрди ва ҳақ гапни айтди... Қачонлардир биз шу спектаклимиз билан ғурурланиб юрардик! У ҳақда фақат шаҳримизнинг ўзида гапириб, ёзиб қўя қолишмасди, ҳатто Сусанна Романовна буёққа ёш режиссёрларни янги спектакллари кўргани юборарди!»

Зина деворда осифлик турган суратларни томоша қила бошлади. У мерос қилиб қолдириб кетган бойликни асрай олмагани учун Петрушадан узр сўради ва баъзи саволларига жавоб беришни илтимос қилди: «Нега бундай бўлди? Ахир актёрлар ўша-ўша, театрини севишади, жонини жабборга беришяпти-ку...»

Пётр Васильевич унинг гапларини эшитмасди: у бошини чангаллаб, қулоқларини беркитганча кимгадир қичқирмоқда... У репетиция билан банд — вақт тигиз.

Зина суратга синчиклаб назар солди-ю, нималар бўлаётганини аста-секин илғай бошлади... Анчадан буён кимсасиз, томошабинлар ўтирадиган залда — худди ёзувчининг ёзув столидаги ёки бастакорнинг рояли устидагидек, асар яратилаётган паллада ҳеч ким бошини чангаллаб, қулоқларини беркитганча кимгадир қичқиргани йўқ.

«Агар янгиси бунёд этилмаса, эскисининг туси ўчаверади,— деб ўйлади Зина.— Шундаймикин? Ижодни занг босади... Мана, калит қаерда экан. Бари бир Петрушанинг спектаклларини асраб қолиш керак! Томошабинларнинг кимсасиз залида бошини чангаллаб қичқирадиган режиссёр билан бошқатдан репетиция қиламиз...»

Зина зудлик билан бир қарорга келар ва уни тезда амалга оширишга киришарди.

Эртаси кун эрталаб у Костяни Иван Максимовичнинг кабинетига судраб борди-да:

— Одатда, биз мағрурланиб юрадиган репертуар шу тобда авария ҳолатида турибди,— деди.

Вулқон билан шундоқ ёнма-ён — сейсмик жиҳатдан хавfli районда яшайдиган одам зилзилаларга кўникиб кетганидек Қостя ҳам оғирлик билан одатдагидек тунд оҳангда:

— Сенга ким айтди?— деб сўради.

— Томошабин.

— Э-э, қўйсанг-чи,— деди чўзиб Қостя,— бирданига ҳамманинг кўнглини олиш қийин!

— Лекин унинг кўнглини албатта олиш лозим.

— Йигитчами ёки қизалоқми?— ўрнидан туриб, қизиқиб сўради директор.

— Эркак киши.

— Ҳў-ў, биласанми... Биз — ёш томошабинлар театридамиз,— деб эътироз билдирди Қостя беихтиёр.

— Ахир биз Пётр Васильевичнинг учта эски ишини қайта тикладик-ку,— деди директор маъюслик билан.

— Ремонт қилиб... кўрсатдик!— деб уни қўллади Қостя.

— Ремонтчи-ассисентлар қўли биланми?!— деб Қостяга бақрайиб қичқирди Зина.— Санъат асарлари ремонт қилинмайди. Уни рес-таврация қилинади. Тушундингми? Ва бу иш фақат санъаткорнинг қўлидан келади.

— Николай Николаевич реставратор бўлишга розилик бермайди,— деди Иван Максимович.

— Ахир у бундай ишга қодир эмас!— дея чўрт кесди Зина.

— Пётр Васильевич билан унинг иши бир-биридан жуда катта фарқ қилади...— деди директор ўйчан.

— Мутлақо фарқ қилади,— деб, Зина ҳам тасдиқлади.

— Демак, гап бундоқ... Авваламбор, битта масалани ҳал қилиб олишимиз зарур: умуман шу ишга қўл уришимиз шартми ўзи?— дея босиқлик билан суҳбатга аралашди Қостя.— Масалан, Сиз, Иван Максимович, спектакль тугагандан кейин кўпинча ёш томошабинларнинг фикрини суриштирасиз... Улар нима дейишади?

— «Бизга жуда ёқди», дейишади, холос,— деб ғамгин жавоб берди директор.

— Улар илгари ҳам: «Бизга жуда ёқди» дейишармиди?

— Илгари ҳам айтишарди-ю, лекин сал бошқача-роқ...

— Шахсан театр директори сўрагандан кейин, сенингча, улар нима деб жавоб қайтаришлари лозим?!— деб Зина гапга аралашди.—Одоб билан жавоб бериш-япти.

Иван Максимович ўрнидан турди-да, оғир-вазмин қадам билан кабинетнинг узунлигини «ўлчай» бошлади.

— Йўқ,— деб эътироз билдирди у.— Уларнинг кўзларидан, гапириш оҳангидан рост гапни билиб олиш мумкин. Оғиздан чиқаётган сўзлар унчалик аҳамиятга эга эмас.

— Бўлмасам-чи! Теваракда афишалар, қандиллар, аквариумлар... Кўк кийимдаги билет текширадиган аёллар... Буларнинг ҳаммаси таъсир қилади-да! Сўнг Зина Костяга қараб ўдагайлай кетди:— Наҳотки ўзинг саҳнадан ҳеч бало сезмасанг.— У қўл силтаб, давом этди:— Айтганча «Қизил шапкача» билан «Олтин калитча»нинг томошабинлари доимо ҳайратланишади.

— Умуман мен,— дея жойида залворли қўзғалиб қўйди Костя,— артистларимиз... ашула айтмай қўйишганини сездим. Илгарилари репетицияга ҳам эртароқ келишарди, йўл-йўлакай хирго'и қилишлари-чи?.. Айниқса, ёшлар тиниб-тинчишмасди. Ҳозир эса... оғизларига талқон солгандек жим юришади. Баъзилари ҳатто репетицияга кечикиб келишади. Фақат Анна Гавриловна эрта келади, холос.

— Ветеранлар ҳисобга кирмайди!— деди Зина.

— Спектаклларни бир бошдан кўриб, текшириш керакмиди...

— Текшириш?— Зина кабинетда уёқдан-буёққа зув юра бошлади. Кейин Иван Максимович билан тўқнашиб кетди. Директор узр сўради... Зина эса ҳолдан тойгандек ўзини тапца стулга ташлади.— Агар ҳақиқатни айтадиган бўлсак, биласизми биз нима қиляпмиз?

Иван Максимович билан Костя тахтадек қотиб қолишди: Зина «ҳақиқат»ни гапиришга чоғланса, ундан ҳар балони кутиш мумкин эди.

— Биз Петрушага хиёнат қиляпмиз... Кечирасизлар, Пётр Васильевичга демоқчийдим! У энди ўзи яратган асарларини ҳимоя қила олмайди — уларни

Бизга ишониб топшириб кетди. Биз бўлсак, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйдик!

— Ошириб юбординг-ку...— деди Қостя беихтиёр.

— Тўғри гапирди,— деди Иван Максимович.— Биз Николай Николаевич ўзининг эзгу ниятини амалга оширгунча сабр қилишимиз мумкин. Аммо эски спектаклларимиздан путур кетмаслиги керак! Тўғрими?.. Фикримга қўшиласизларми?

Актёрлар Шекспир асарини саҳналаштиришга аҳд қилган ёш режиссёрнинг ҳар оқшом еттинчи қаторда ўтиришини билишарди.

Қандиллар хира тортиб, парда очилиши биланоқ (Пётр Васильевич театрда парда бўлишини ёқтирарди), Андрей худди болалик пайтидагидек, кўзларини саҳнадан узмасди. У бошқаларга қараганда диққат билан томоша қиларди, ҳаммадан кўра қаттиқроқ хоҳоларди, узоқроқ қарсак чаларди.

Андрей ёш томошабинлар театрини энг азиз киши-сидек яхши кўриб қолган эди: унинг камчиликларни кўзга ташланиб қолса, жуда қаттиқ қайғурарди ва айни пайтда, меҳри ҳамиша тозланаверарди — завқланаверарди. У ҳамма спектаклларни томоша қилиб бўлдию бирдан актёрларнинг кайфияти тушиб кетди: чунки еттинчи қаторда ўтирадиган энг олижаноб, энг таъсирчан томошабин ғойиб бўлганди.

— Қандай ёқимтой йигит-а!— деди Анна Гавриловна.— У менинг бирорта ҳам ҳаракатимни кўздан қочирмасди. Жуда лаёқатли томошабин.

Анна Гавриловна умр бўйи, томошабинлар ҳам актёрлар сингари лаёқатли ва лаёқатсиз бўлиши мумкин, деб ҳисобларди.

— Мавриди келди дегунча, мен албатта сизларнинг Петрушаларинг билан учрашаман,— деди Андрей Зинага.— Энди мен у одамни танийман. У менга керак. Мен уни яхши кўраман! Назаримда, унинг асосий фазилатини ҳам билиб олдим шекилли: у ёш бола экан! Худди сенга ўхшаб, худди Аркадий Гайдарга ўхшаб оқкўнгил ва меҳрибон. Айни чоқда, ақлли, жиддий эрак. Мен янглишмадимми?

— Янглишмадинг. Шунинг учун ҳам фақат сен реставратор бўлишинг керак!

— Ким бўлишим керак?!

Зина бир оғиз ҳам жавоб қилмади: у директор кабинетини томон югурди.

Уша оқшом Зина Қсения Павловна билан гаплашиб олиш мақсадида Патовларникига киришга аҳд қилди. «У ахир Николай Николаевич билан менинг ўртамизда элчи бўлишга ваъда берган эди,—деб ўйлади Зина.—Энди унинг ёрдамидан фойдаланадиган пайт етди!»

Эшикни Лера очди. Унинг ажабтовур одати бор эди: кирган одамга тўғридан-тўғри, ҳеч қандай салом-аликсиз шу чоғда нимадан ҳаяжонланаётганини айтаверарди.

— Уқияпман,— деди у,— лекин ҳайратдан ёқамни ушлаяпман: бизнинг танамиз сон-саноқсиз қисмлардан иборат экан-ку! Қизиги, ҳар бир қисм бузилиши, ишламай қолиши мумкин... Тавба, биз қандай қилиб соғ-саломат, тирик юрибмиз-а?! Ақл бовар қилмайди.

— Эҳтимол, ҳаддан зиёд пишиқ-пухтадир?— деб тахмин қилди Зина. Айни чоғда, у ҳам ўз одатига кўра, одам танасини театр ишлари билан қиёслаб бошлади: «Театримиз то шу пайтгача инқирозга учрамаган экан, демак, у ҳам ҳаддан зиёд пишиқ-пухта. Петрушага мингдан минг раҳмат!..»

— Ваҳимачи одамларнинг медицина институтида таҳсил олишининг ўзиёқ улар учун битмас-туганмас жазо экан. Улар ўзларидан ҳамма касалликларнинг аломатини топишаверади-топишаверади...

— Лекин сен ваҳимачи эмассан, шекилли?

— Нима деяпсиз?! Ахир менга отамдан ўтган бирдан-бир фазилаг шу-ку! Қиёфам назардан соқит қилинса, албатта!

Зина Патовнинг юрган йўлида ҳапдори ютиб, қўлларини қайта-қайта совунлаб ювишини, доим чўнтагида тайёр турадиган салфеткага артишини билар эди.

— Менимча, бўлгувси врачнинг ваҳимачилиги ҳеч қачон зиён қилмайди,— деди Лера.— Қерак бўлса, миждозларга ҳам ана шу ваҳимадан «юқтириш» керак. Биласанми, баъзан соқолли чол беморнинг уёқ-буёғини сийпалаб кўради-да: «Ҳечқиси йўқ! Сиз билан якшанба куни балиқ овлагани борамиз. Қорнингиз оғрияптими? Э-э, бу дунёда қорни оғримайдиган одам бормикан ўзи?! Салол кукунини заҳарли ўтга қўшиб эзиб

ичинг!..» Тунда эса беморнинг ошқозонида яллиғланиш бошланади.

— Лекин одамни қўрқитиш ҳам фойда бермаса керак,— деб унга эътироз билдирди Зина.— Ер юзидаги ҳамма одамнинг дарди бор.

— Йўқ!— деди Лера кескин.— Узингнинг соппа-соғлигингга ишониб пақ этиб ўлиб қолгандан кўра, хавфсираб яшаганинг афзал. Мен ўзимни ўзим муҳофаза қиламан!

Нариги хонадан Қсения Павловна чиқди. Уни ҳеч ким пала-партиш юрганини кўрмасди: қачон кўрсанг меҳмондорчиликка кетаётгандек сочларини чиройли турмаклаган, ораста кийинган бўларди. Аслида, унинг асосий вақти уйда ўтарди.

— Биласизларми, қайси касб энг хавфли?— деб сўради Лера улардан.— Масалан, синовчи-учувчи ёки врач — улар хато қилиши мумкин эмас. Александр Николаевич Островскийнинг «Қайнқ юрак» комедиясидаги Градобоев ролини ижро этаётган актёр хато қилса, томошабиннинг кайфияти бузилади... Нима бўпти? Бошқа актёр тузатиброқ ўйнайди, вассалом. Бирпасда томошабинларнинг кайфияти ҳам кўтарилади.

«У ҳам буюк зотларнинг исми шарифини тўлиқ айтар экан,— деб кўнгилдан ўтказди Зина.— Лекин сал пичинг аралаш, гўё Николай Николаевични мазах қилаётгандек гапиради».

— Энди ўзларингиз таққослаб кўринг: айтайлик, жарроҳ беморни кўнгилдагидек сперация қилмади. Ут пуфагини олиб ташлашдек оддий ишни ҳам қойиллатмади, дейлик. Шу бемор энди Александр Николаевич Островскийнинг комедиясини ҳеч қачон кўролмайди, деб қўрқаман,— деб фикрини давом этди Лера.

— Тўғри айтасан, врач кўнгилдагидек иш қилмасликка ҳаққи йўқ,— деб унинг фикрини тасдиқлади Зина.

— Шунинг учун мен яхши ўқишим керак. Кетдим!— У нариги хонага кириб кетди. Зум ўтмай яна эшикда кўринди.— Сен ахир ойимнинг олдига келгансан-ку, тўғрими?

— Ростини айтсам, тўғри топдинг.

— Ҳеч бўлмаса сен ҳам одамларга ўхшаб бир мартагина ёлғон гапирсанг-чи!

«Қсения Павловна билан Леранинг битта оилада яшаши — бу режиссёрнинг ҳасад қилса арзигулик каш-

фиёти», деб ўйлади Зина. У майин ва кўзга яққол ташланадиган ранглар омухтасини яхши кўрар эди.

Зина деворга ёпиштирилган яп-янги гулли қоғозга ва ялтираб артилган паркет полга қаради-ю, ҳар доим тилининг учида турадиган иборани айтиб юборишдан аранг ўзини тийиб қолди. Одатда, у Патовлар-никига кира солиб: «Юринг, ошхонага кирайлик, санъат ҳақида баҳслашамиз!»— деб айтарди ичида.

— Ўзимизнинг овлоқ жойимизга борайлик,— деб таклиф қилди Ксения Павловна.

Петруша кўпинча ошхонани Тонечка Горилловская етказиб бериб турадиган пьесаларга тўлдириб ташларди. Овқат ейиладиган столу табуреткаларнинг устида, хуллас, ҳаммаёқда эскизлар, макетлар сочилиб ётарди: хонани режиссёрнинг кўп болали оиласи эгаллаганди. Энди эса ошхонада тахта токчалару ҳар хил банкалар жойланган. Ҳаммаёқ ёғ тушса ялагудек топ-тоза. Зина ошхонага қадам қўйиши биланоқ ҳар гал: «Агар мен эркак киши бўлганимда, фақат Ксения Павловнага уйланардим!»— деб ўйларди.

— Хўш, театрда нима гап?— деб сўради Ксения Павловна.

Қимки Зина билан гаплашгудек бўлса, албатта ана шу савол билан мурожаат ётарди: чунки унинг ҳаёти театрда чамбарчас боғлиқ эди; у ўз касбини жонидан ҳам ортиқ севарди; бундан ташқари, нима қилсин— ҳаёти шундай бўлса...

— Ўзим ҳам шу ҳақда гаплашмоқчиман.

— Хўп, хўп... Қулоғим сизда.

Ксения Павловна қизариб, ҳаяжонлана бошлади. «Эрини ўйлаб куйинишини қаранг!— деб ўйлади Зина.— Нега? Омонат турганини сезяптимики? Ёки, худди гўдакдек уни авайламоқчимми? Шахсан менга қолса, Николай Николаевични гўдак деб тасаввур этишим мушкул, албатта... Лекин муҳаббатнинг кўзи ожиз бўлади. Буни унутмаслик керак!»— Зина шундай деб ўйлади-ю, зум ўтмай бошини чангаллади: «Кейинги пайтларда нималарнидир ўйлаб, нималарнидир айтишдан ўзимни тийяпманми?..»

У дастлаб ўзидаги шундай ўзгаришни сезганда бу ҳақда Петрушага ёрилган эди. «Сен энди улғайясан,— деб жавоб берган эди у.— Лекин батамом улғайиб кетмасанг бас!.. Акс ҳолда, ҳеч қачон ажойиб актриса бўлолмайсан».

У Зинаи кўпинча, ажойиб актриса, деб атарди. Жиддий айтарди. «Кўнгилдаги гапларни ҳеч тортинмай гапириш керак,— деб таъкидларди у.— Илмоқли сўзлар жуда хавфли; у дид-фаросатни, ранг ва сезгини йўққа чиқаради. Ҳақиқий ҳис-туйғулар — муҳаббатми, нафратми, бари бир — ҳар донм муболағали бўлади».

— Мана, биз ҳозиргина медицина ҳақида гаплашдик,— деб гапни узоқдан бошлади Зина, тўғри йўлни эгри йўлдан афзал кўришига қарамай. Негадир Ксения Павловна билан тўппа-тўғри гаплашаверишга ҳеч ботинолмас эди.— Агар медицина терминларини театрга нисбатан қўллайдиган бўлсак, унинг пульси ва юрак уриши репертуар билан аниқланади.— «Жуда чиройли гапиряман-ку!», деб ичида ўзидан жаҳли чиқди. Шундай бўлса-да, яна давом этди:— Бизнинг театримиз мутлақо соғ ва бахтли эди...

— Тушунаман,— деди Ксения Павловна.

— Инсон танасидаги яроқсиз қисмини ҳозиргача камдан-кам ҳоллардагина янгисига алмаштирилади. Лекин театр танасида янгиланиш бўлмаса, ҳалокатга учрайди: айниқса, репертуар донмо янгиланиб, ярақлаб туриши керак. Николай Николаевич ҳозирча ана шу жараёнга ҳозирлик кўряпти... Шунинг учун ҳам бизга кўпдан буён кўнгилдагидек хизмат қилиб келган юракни даволаш зарур! Яъни, эски репертуарни яшартириш лозим.

— Мен бунга Николай Николаевични ишонтиришга уришиб...

— Унга қолса, ҳеч қачон даволовчи-режиссёр бўлишга унамайди. У билан Пётр Васильевичнинг ижодий манераси ҳар хил. Тушунайсизми?— Зина пешонасини артиб олди: дипломатик касби унинг қобилиятига мос тушмас экан.— Яқинда театримизга ёш режиссёр келди.

— Эшитдим. У сизга ёқадими?

— Ажойиб йигит! У Шекспир асарини саҳналаштиради. Лекин, менинг ишопчим комилки, бир вақтнинг ўзида... нима десам экан, асосий ишдан ташқари... Фақат Николай Николаевич қарши бўлмаса бас. Бугун директоримиз Андрей иккаласи билан гаплашади. Биз комсомол комитети томонидан ҳам таъсир ўтказишимиз мумкин эди-ю, лекин бу ишга сизнинг аралашганингиз маъқулдек туюлди.

Шу пайт қўнғироқ жиринглади. Лера эшик очгани югурди. Йўлакдан унинг товуши эшитилди:

— Нега худди бизнинг дарслигимизда ёзилгандек, руҳан азобланыпсиз? Ёки, жўнгина айтадиган бўлсак, нима учун кайфиятингиз чатоқ? Айтинг? Мен невропатолог бўлмоқчиман.

— Ростдан ҳам, психиатрга кўрнинишим керакга ўхшайди!— деб бўғиқ жавоб қайтарди Патов. Одатда, салмоқланиб гапирадиган одам, бугун нафаси қисаётгандек бўғилиб сўзлади. Анали янги пайдо бўлган Немирович-Данченко фақат Шекспир асарини саҳналаштиришу ўзи Ромео ролини ижро этиш билан қаноатланиб қолмасдан, яна мендан аввалги режиссёр қўйган спектакллари тирилтирмоқчимиз ҳали. Ёшлар ташаббусини қўллаб-қувватлаган директор, мени шунчаки хабардор қилиб қўйди, холос!

Ксения Павловнанинг ранги оқариб кетди. У бир кўнгли уйда ота-бола ёлғиз эмасликларини билдириб, эрини тўхтатмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин бунга журъат етолмади. Лера эса отасини тўхтатмади.

— Яна битта ақлга сиғмайдиган гап!— деб давом этди Николай Николаевич Зинага нотаниш товушда.— Бизнинг Немирович-Данченко Жульетта ролига ўзи топган номзодни таклиф қилди. Лекин, асосий нарсани— томошабин ана шу Жульеттани бирданига севиб қолиш мумкинлигига ишониши кераклигини ҳисобга олмаяпти! Биласанми, у кимни таклиф этапти? Э-э, у етти ухлаб тушингга ҳам қирмайди... Балабанова! Сизларнинг Зиночкангизни... Улар бир-бирини қўллашяпти!..

Зина ақл-ҳушидан айрилаётган Ксения Павловнага қараб, секингина:

— Мен бу ҳақда билмаган эдим. Чин сўзим. Андрей менга индамаган эди. Ксения Павловна, сиз шу гапларга ишонасизми?— деди.

Ошхона эшигида Лера пайдо бўлди. У лом-мим демади, лекин унинг нигоҳидан... «Ҳамма гап эшитилдими?»— деган маънони уқиш мумкин эди.

— Парво қилманглар,— деди Зина уларга.— Ахир осмон узилиб ерга тушгани йўқ-ку!

У ўрнидан туриб йўлакка чىқди-да, уни кўриб биринчи марта додираб қолган Николай Николаевичга қарата:

— Жульетта хусусида жуда тўғри гапирдингиз. Мен

сизнинг фикрингизга қўшиламан!— деди. У Николай Николаевич оғзини очишга ҳам улгурмай, эшикни ёлиб уйдан чиқди.

* * *

Уни инсон сифатида ҳамиша яхши кўришарди. Ана шу инсоний меҳр бошқа ҳар қандай «ўлдим-куйдимлар»дан афзалдир, дейишарди унга. Қолаверса, унинг ўзи ҳам бир қанча спектаклларда ёш томошабинларга, дўстлик севгидан ҳам зиёдроқ, деб уқтирмоқчи бўлган эди-ю, лекин илҳомсиз — жўнгина айтгани учуни, сўзлари ишонарсиз чиққан ўшанда.

Ёш томошабинлар театрига Зинани Петруша таклиф қилганди. Уни студентлар диплом спектаклида кўриб қолди-ю:

— Бу қиз ажойиб актриса бўлади!— деди баланд товушда.

Уқитувчилар Петрушага имо-ишоралар қилиб, ҳозирдан мақтаманг, дейишди, лекин у ўз билганидан қолмади.

— Баъзи кишилар, двигателнинг ички ёниш системаси ва тезлик узатгич қутичаси машинанинг асосий қисми, дейишади. Бошқалар бўлса, тормоз системаси асосий, дейишади. Мен биринчилари қаторига кирман,— дер эди у кўпинча.

Петруша яна бундай деб қайтаришни ёқтирарди:

— Одамлар ҳақида яхши ёки ёмон, деявермай, уларнинг хизматларига қараб баҳо бериш керак!

Петруша Зинани тўппа-тўғри ГИТИСдан ўзларининг ёш томошабинлар театрига олиб кетди ва уни расмий равишда театрнинг энг зўр актрисаси деб эълон қилди.

Валентина Степановна унга бундай «баёнот» тарбияга хилоф, деб эслатмоқчи бўлганида, у:

— Бошқалар ҳам зўр артист бўлишни иштаяптими? Жуда соз, амалда кўрсатишсин, мен уларни ҳам тантанали равишда «зўр» деб эълон қиламан,— деб эътироз билдирганди.

— Қачон сиз улғаяркинсиз-а?— деди педагогика бўлимининг мудир оғир хўрсиниб.

— Ҳеч қачон! Мабодо мен улғайиб қолсам, ўша заҳотиёқ ёш томошабинлар театрини тарк этаман!

Петрушанинг ёши эллиқдан снган эди. «Пешонасининг кенглигини қаранг-а,— дейишар эди одамлар, унинг сочи тўкилиб кетганини сезмагандай.— Сочининг кумуш рангда товланиши-чи!» Унинг сочлари эса оқарганди.

Петруша Зинанинг қобилиятини фақат «болалар ролинн қойиллатиш» билан чекланади деб ҳисобламасди.

— Саҳнада актёрга боғлаб бериб қўйилган «мансаб» йўқ,— деб таъкидларди у.— Қаҳрамон, қаҳрамон қиз, содда болаларни ўйнайдиган актриса... Уларни бундай унвонлар билан кишанлашнинг нима ҳожати бор?

Костя Чичкунни «салбий образга қобилиятли актёр» эканини эшитиб, Петруша бирдан ловуллаб кетди:

— Яна ёрлиқ ёпиштиришми? Эртақлардаги ёвузлар — хушчақчақ ёвузлар. Наҳотки, ўшалар ҳақиқий аблаҳ бўлишса?! Ахир улар гомошабинни йиғлатиш ўрнига кўпроқ кулдирадилар-ку... Кўриниши совуқ, салбий хусусиятга эга бўлган актёр ёвузлар ролинн яхши ўйнолмайди.

Агар малла Галя Бойковани «куйловчи актриса» деганлари қулоғига чалиниб қолса, кескин қўл силтаб:

— Қўшиқ айтишни яхши билади, холос. Лекин бу унинг асосий фазилати эмас. Акс ҳолда, у операда ёки эстрадада ишлаган бўларди,— деярди.

У актёрларни «артист» дейишдан кўра, негадир «актёр» деб аташни афзал кўрарди.

Зина Петрушани илк бор ГИТИСнинг йўлагиди кўрган заҳоти ёқтириб қолди: у, қаёққа ишга тайинланишларини кутиб турган Зинанинг танишларига уларнинг келажаклари ва имкониятлари ҳақида гапираётганди. Шу суҳбатдан сўнг кўплар: «Аттанг, агар у ёш томошабинлар театрида бўлмаганида борми!»— деб ачиниб қўйишганди. Бироқ, у ҳеч кимни ишга таклиф этмоқчи эмасди. Фақат Зинанигина таклиф этди, холос...

Петруша унинг дилидаги дардини сезмас эди. Зина ўзи иштирок этмайдиган спектакллар репетициясига ҳам қилмай борарди. Петруша унинг театрда бунчалик меҳр қўйганини кўриб, боши кўкка етарди. Мабодо Петрушанинг оиласи ёзда бирор ёққа дам

олгани жўнаса, Зина керакли нарсаларни сотиб олиб, унга овқат пишириб берарди. У эса, Зинани, меҳрибон қўшнижоним, деб атарди. Бир гал, уйда онласи йўқ пайтда, унинг юрак оғриғи тугиб қолди: Зина унинг тепасида тун бўйи ўтириб чиқди; ҳатто шаҳардан топиб бўлмайдиган дори-дармонларни муҳайё қилди — шундан кейин у Зинани «тез ёрдам» деб атай бошлади ва: «Фақат онажоним менга шундай меҳрибон эди», деди.

Петрушанинг хотини бирор ёққа отланса, Зинадан эрига кўз-қулоқ бўлиб туришни илтимос қиларди. Зина бу аёлнинг ишончига сазовор эди. Бир сафар биринчи қаватдаги ётоқхонада яшайдиган Галя Бойкова бетоб бўлиб ётган Петрушага театрдан аллақандай пакет келтирди. Бош режиссёрнинг хотини унга «рахмат» айтиш ўрнига, қатъий қилиб:

— Мен жуда илтимос қиламан, бундай юмушларни Зиночканинг ўзи қилсин!— деди.

Петруша хотини туфайли кўчиб кетди: унга шаҳар ҳавоси ёқмади. Аллергияси бор экан.

Аввалига Зина уларнинг кўчиб кетишига ишонмади. Сўнгра Петруша афсус билан Зинга: «Сени саҳнада танилмай қоляпман», деди. Иннайкейин Зина Москвадаги танишни орқали аллергия касалликларини даволашда ишлатиладиган янги чиққан дорилар борки ҳаммасини топтирди. Зина, мени ҳам бирга олиб кетинг, деб илтимос қилди. Лекин у кўнмади. Умуман, ҳеч кимни бирга олиб кетмади.

— Ўзи бунёд этган иморатнинг ҳамма ғишларини кўчириб, бошқа жойда яна қайтадан шунга ўхшаш иморат барпо этган қурувчи қурувчимн,— деди у.

Зина ана шу иборани эслар экан, беихтиёр: «У биздан ажралишни истамагани ҳолда, ўзини ўзи енгиб кетди... У бунёд этган иморатнинг ғишлари эса шундоқ ҳам кўчиб тушяпти. Биз бўлсак, уялмай-нетмай, қўл қовуштириб ўтирибмиз!»— деб кўнглидан ўтказди.

Петруша у билан ҳайрлашаётиб шундай деган эди:

— Мен сизни, Зиночка, ҳам актриса, ҳам инсон сифатида яхши кўриб қолдим!..

«Дарҳақиқат, мени бошқача яхши кўриб бўлмаса керак», деди Патовлар квартирасидан қайтган Зина, ўзига-ўзи.

Ун минутлардан сўнг Зинанинг хонасига Ксения Павловна чиқди.

— Николай Николаевичнинг ўзи келмоқчи эди, лекин мен уни қўймадим... Биз бир-биримизни осон тушунамиз. Лера эса эшикни қарсиллатиб ёпиб, чиқиб кетди. Билмадим, қайтиб келармикли, йўқми... Қайтиб келмайман, деб кетди!

— Қайтиб келади,— деб унга таскин берди Зина.

— Сиз тушунинг, у сиз эшитган гапларни ўйламай айтиб юборди. Афтидан, унинг фикрича сиз жуда ҳам ёш кўринасиз. Ахир ёшроқ кўриниш аёл кишининг фавилати-ку. Буни қусур деб бўлмайди. Зиночка, гапларим тўғрими?

— Кичкина зотли итлар қариб қолганда ҳам кучук ҳисобланаверади — бу оддий аксиома. Бош режиссёр оддий ҳақиқатни гапиришга ҳақли...

— Кучукнинг нима алоқаси бор?! Лера иккаламиз сизни бир йилдан бери биламиз — сизни... инсон сифатида жуда яхши кўрамыз!

— «Яна ўша эски гап!»— деб ўйлади Зина.

— Узингиз ахир жуда зийраксиз-ку, наҳотки оддий нарсани тушунмасангиз: Николай Николаевичга жуда оғир. Унинг айтишига қараганда, сиз у билан заррача ҳисоблашмас экансиз. Министрликдаги Терешкина деган аёл эса уни синчиклаб кузатиб юрибди: ўша туфайли нимадир тасдиқланмаётган эмиш. Аминмайки, ўша хотин Николай Николаевич билан таниш бўлганида борми, улар бир умр дўстлашиб қолишарди! Анави ёш режиссёр... Николай Николаевичнинг фикрича, жуда катта нарсага қўл ураётган эмиш...

— У атайлаб қўл ураётгани йўқ. Биз ундан илтимос қилдик.

— Шундай бўлса-да, Николайга алам қиляпти. Унинг айтишича, сиз... нима десам экан, уни назарисанд қилмас экансиз... Тез-тез собиқ бош режиссёрни унга ўрнак қилиб кўрсатар экансиз. Бундай гаплар унга қаттиқ ботади-да. Лекин, сиз эшитган гапларни у зигирча ҳам ўйламай айтиб юборди! Аниқроғи, бундай фикрдан йироқ у...

Ксения Павловна йўлакдан эшитилган гаплардан ташқари Патовнинг Зина устидан қилган ҳамма шикоятларини тая олишга тайёр эди.

— Айни шу масалада Николай Николаевич мутлақо ҳақ,— деб гапини такрорлади Зина.— Мендан қанақа Жульетта чиқиши мумкин?.. Шекспир гўрида тикка туриб кетади-ку!

— У сизнинг жуда ҳам... нима десам экан, ёш қизча бўлиб кўринишингизни кўзда тутган,— деб ишонтирмоқчи бўларди Ксения Павловна.— Бу нарса оиламизга бўлган муносабатингизга заррача ҳам таъсир қилмайди деган умиддаман! Сиз Лера иккаламиз учун бу шаҳардаги энг яқин кишимизсиз.

— Мен ҳам сизни яхши кўраман.

— Ҳозир ҳамми?

— Умуман, нима бўлди ўзи? Бош режиссёр мендан Жульетта чиқишига гумон қиляпти ва тўғри қиляпти. Ўзим ҳам мендан Жульетта чиқмаслигини билман. Қерак бўлса, Андрейга ҳам шундай деб айтаман. Нима учун у мени огоҳлантириб қўймади экан!

— Назаримда, у дастлаб бошқаларнинг розилигини олмоқчи бўлган... Ишонасизми, Николай Николаевич бу таклифга кўнади! Кўнмаса, биз Лера иккаламиз...

— Уни ташлаб кетманглар,— деб илтимос қилди Зина.— Менинг оилам йўқ... Сизларнинг оилаларинг бузилиши етмай турувди!

— Ҳазиллашяпсиз... Демак, биздан хафа эмасиз. Қандай яхши. Биласизми, нима?..— Ксения Павловна гўё муҳим қарорга келмоқчидек бир зум ўйга толди.— Мен сизга жуда қаттиқ ишонаман: сиздан битта нарсани илтимос қилмоқчи эдим— ўша, сиз айтган режани амалга оширишда менга ёрдам берсангиз... Эсингиздами? Драма театрида ўзимни бир синаб кўриш ҳақидаги-чи! Биз буни Николайдан яширинча амалга оширамиз. Мана кўрасиз, у қайтагга хурсанд бўлади. Имонингиз комил бўлсинки, у ҳеч қанақа эътироз билдирмайди. Унинг ўз қоидалари мавжуд, албатта. Шунинг учун мен уни донмо ҳурмат қиламан. У одат тусига кирмаган нарсаларга, руҳсат этилмаган нарсаларга аралашини ёқтирмайди... Чегарадан чиқмайди... «Мен унинг эрини оилада қаттиққўл экан деб ўйламаслигим учун жўрттага шундай деяпти... Лекин бу арзимаган гап-ку... Муҳими, ўзин рози!»— деб ўйлади Зина.

Зина ўзгаларга қўлидан келганча ёрдам беришни яхши кўрар эди.

— Сиз менга бирорта сахнани тайёрлашимда кўмаклашасизми?— деб сўради Ксения Павловна.— Репетиция қиламиз! Негадир Николай билан ҳеч ишим юришмайди... Мен ундан уяламан шекилли. Сиз билан эса ўзимни эркин ҳис қиламан. Асосийси, бу кутилмаган совға бўлади!

— Нега мен? Ахир бизнинг режиссёримиз бор-ку!— деб хитоб қилди Зина.

— Режиссёр?..

— Ҳа-да! Ажойиб йигит! Уша... Андрей! У актрисанинг сахнага қайтишига жон-жон деб ёрдам беради. Бунга заррача ҳам шубҳаланмайман!

— Анали йигитми?..— деб қайта сўради Ксения Павловна. У ўйга чўмди. Сўнг:— Сиз ҳар галгидек ҳақсиз. Николай ундан миннатдор бўлади... Эҳтимол, шу баҳонада улар дўстлашиб кетишар, а?

* * *

Эртаси куни Зина Иван Максимович, Андрей ва Костядан директор кабинетига йиғилишларини қагъиян талаб қилди.

— Биз васиятнома ёзишимиз керакми?— деб сўради ундан Иван Максимович.

— Ҳозирча, менга суиқасд уюштириляпти!— деб жавоб қайтарди Зина. Сўнг Андрейга синчков назар ташлади-да, давом этди:— Режиссёр озгина тажрибали бўлгани маъқул экан. Энди мен бунга шубҳаланмайман! Ахир сенинг ўрнингда Пётр Васильевич бўлганида, актрисанинг розилигисиз унинг номзодини бош ролга тавсия этармиди?

Андрей ҳайрон бўлди. Кейин нажот кутгандек дам Иван Максимовичга, дам Костяга бир-бир мўлтиради.

— Лекин Пётр Васильевич бош режиссёр эди-да,— деди Андрей.— Мен эса, театрга вақтинча таклиф этилганман холос. Шунинг учун аввало Николай Николаевич билан маслаҳатлашиб олишим лозим эди... Агар мен сени таклиф қилсам-у, кейин у рад этса, нима бўларди?

— У шундоқ ҳам рад этди!— деди Зина.— Жуда тўғри қилди. Қам учрайдиган ҳодиса — энди мен Патовнинг иттифоқчисига айландим!

— Сен мени кечирасан, албатта, — деб давом этди Андрей.— Хафа бўлмагин ҳам!

— Мен ҳеч қачон хафа бўлмайман!

— Лекин, эски спектаклларни қайта тиклаш хусусида ҳам аввало бош режиссёр билан маслаҳатлашиб, кейин менга айтган эдиларинг-ку.

— Жуда катта фарқи бор!— деб қичқирди Зина.— Сен ўша спектаклларни қайта тиклашинг мумкин, мен бўлсам — Жульетта ролини ўйнолмайман. Ҳатто осмонни устимга ташлаб юборсанг ҳам!..

— Нима учун сен бундай фикрдасан, а?— қизиқиб сўради Иван Максимович.

— Қалака қиляпсизми, нима бало?! Мени қаерим ўхшар экан унга?

Иван Максимович шошилмай стол ғаладонини очди-да, уёқдан саҳифасига қоғоз қистирилган қандайдир китобни олди.

— Мен қаршилиқ кўрсатишингни аввалдан билардим. Шу сабабли далиллар билан исботлаш учун тайёргарлик қилиб қўйганман, кўнглинг тўқ бўлсин,— деди у.— Мана бир эшитгин, Жульетта ўзи ҳақида нима дейди: «Мен одоб доирасидан чиқмасликка кўп уриндим... Хўп уриндим, лекин қўлимдан келмади — иккиюзламачиликка тоқат қилолмайман!» Сен бўлсанг: «Мени қаерим унга ўхшар экан?»— дейсан!

— Агар сиз мени кўчирма гаплар билан мот қилишга чоғланган бўлсангиз, шўшманг ҳали! Қани, китобни буёққа беринг-чи!

Иван Максимович истамайгина китобни унга узатди.

— Марҳамат, ўқиб кўринг! Хоҳлаган саҳифангизга кўз ташланг... Масалан: «Жамолидан машъаллар ҳам бўлдилар хира! Тун қўйнида олмос янглиғ барқ урар ҳусни. Гўё занжи қулоғида порлоқ зирақдай. Бу дунёга нисбатан у кўп қимматбаҳо!» Энди менга бир қаранг!

— Бу саҳна,— деб беғубор жилмайганча гап бошлади Андрей,— сизларнинг жуда кўп жиҳатларинг ўхшаш эканини исботлаб турибди... Иван Максимович ҳақ!

— Китобни сенга берайми?— деб сўради Зина.

— Мен бу трагедияни ёддан биламан. Парис Жульеттага: «Кўзёшларинг жамолингни сўлдирар, эсиз!» — дейди. У нима деб жавоб беради? «Кўзёшларим ҳеч нимами сўлдирган эмас, йиғламасдан илгариеқ шундай хунукдим.» Ромео учун у гўзал дилбар! Тушуняпсанми?

— Жульетта камсуқумлик қилган.

— Худди сенга ўхшаб!..

— Мен болалар ролини ўйнайман!— деб қичқириб юборди Зина.— Фақат ёш қизчалар ролини ижро эта оламан.

— Жульетта ҳам айнан қизча эди! У атиги ўн тўрт ёшда эди,— деди Андрей қувноқ оҳангда.

— Бу ёшдаги қизчаларни Валентина Степановна баъзи спектаклларга киритмайди,— деди Иван Максимович.

— Аёлларнинг ёши ҳақидаги тасаввурлар мутлақо ўзгариб кетган,— деди Андрей.— Бир нечта кекса актрисалар мендан, Жульеттанинг онаси ролини беришимни илтимос қилишган эди. Ваҳоланки, у йигирма етти яшар бўлган...

— Веронада нималар бўлмаган экан!— деди Зина ҳаяжонланиб.

— Бир сўз билан айтганда, театримизда ўн тўрт ёшлилар ролини фақат сен ўйнай оласан,— деб аниқ ва салмоқланиб бир тўхтамга келди Костя Чичкун.

— Шунда кучлар нисбати ҳам тўғри тақсимланган бўлади!— деб Андрей яна уни аврашда давом этди.

— Қанақа нисбат!

— Жульетта Ромеога қараганда қатъийроқ, дадилроқ ҳаракат қилади: дарҳол никоҳдан ўтайлик, деб қиз таклиф этади... Уйқу дори ичишга аҳд қилган ҳам қиз... Сен бўлсанг, менга қараганда қатъийроқсан, дадилсан. Кўряпсанми, ҳаммаси тўғри келяпти шекилли!

— Ахир мен Пётр Васильевич спектаклларини қутқариш ҳаракатида иштирок этмоқчиман!— деб Зина охирги баҳонасини дастак қилди.

— Андрей ҳам иккала вазифани бирданига бажармоқчи,— деб эътироз билдирди Иван Максимович.

— Андрей узил-кесил рози бўлдимми?

— Бошқа иложим йўқ. Сен ҳам таслим бўлмоқчимсан?

— Николай Николаевич-чи? У ҳаммасига кўнармикин?

— Биз дирекция номидан ундан, жуда қаттиқ илтимос қилдик. Жамоат ташкилотлари номидан ҳам...— Иван Максимович бош режиссёрга зуғум қилгани учун ўзини ноқулай ҳис этаётган эди: у пешонасини тириштирганча, бошини чангаллади.— Нима

ҳам қила олардим? Мен унга: «Бадий совет йиғилишини чақирайлик. Майли, масалани кўпчилик ҳукмига ҳавола этайлик...» дедим.

— У нима дейди?

— У: «Қўйсангиз-чи, агар санъат масаласини овозга қўйиш йўли билан ҳал этмоқчи бўлсангиз, мен таслим бўлдим», деди.

— Демак, бари бир таслим бўлибди-да?!— Зина қувониб кетди.

Директор унга ғамгин, таънаомуз нигоҳ ташлади.

— Мен бундай демоқчиман... Унга раҳмим келди,— деди босиқлик билан Қостя.— Кейин эса, ҳар куни кечқурун театримизга қанча бола келишини ўйладим! Етти юзу элликта. Бир ойда йигирма мингдан ошиб кетади. Бир йилда эса, ёзги таътил ойларини ҳисобга олмаганда ҳам, икки юз минг атрофида ёш томошабин келади театримизга! Мана, тарозининг бир палласига Николай Николаевични, бошқа палласига эса болаларни қўйгину, масалага шу жиҳатдан қара, дедим ўзимга-ўзим.

— Болаларни танладингми? Азамат йигитсан-да, Қостя! — Зина унинг елкасига қоқиб қўйди. — Биз ҳам сени бекорга танламаганмиз!

* * *

Директор кабинетига кириб келган Николай Николаевич биринчи марта у билан саломлашмади. У асабийлашиб енгларини тортиб, тўғрилаб қўйди.

Иван Максимович шоша-пиша ўрнидан турди-да, қовушмаган ҳаракат билан бош режиссёрга стулни сурди. Лекин Патов унга қиё ҳам боқмади.

— Бугун гарчи бадий совет томонидан тасдиқланган бўлса-да, «Менинг буюк режиссёрлар билан учрашувларим» туркумидаги иккинчи суҳбат барбод бўляпти, Иван Максимович. Янглишмасам, сиз бадий советни жуда эъзозлардингиз шекилли. Маълум бўляптики, бизнинг артистларимизга Всеволод Эмильевич Мейерхольд билан учрашгандан кўра, Андрей Лагутин билан гурунглашган афзал экан.

— Улар у билан бирга ишлашади, холос...

— Улар Андрей билан ишлаб, бирор муваффақиятга эришмоқчи бўлишса, Всеволод Эмильевич ижоди ҳақида билишлари лозим. Нима бўляпти ўзи?.. Репе-

тицияда беш кишигина иштирок этапти-ю, залда бутун труппа ўтирибди!

— Улар соғиниб қолишибди шекилли...— деди Иван Максимович астагина.

— Андрей Лагутинними?!

— Йўғ-э, ишни... Сиз мени кечирасиз, албатта.

— Артистларнинг ишлари кўп таркибий қисмлардан иборат. Чунончи, шулардан энг асосийси, буюк мураббийлар тажрибасини узлуксиз равишда ўзлаштира боришдир. Акс ҳолда, актёрларнинг силласи қуриб қолади!

— Лекин одамнинг қанчалик илиги тўқ бўлса, у шунчалик ҳаракатчан, тиниб-тинчимас, ғайратли бўлади...

— Гапларимни бунчалик юзаки тушунасиз деб сира ўйламаган эдим. Балабановчасига тўғри тушуниб-сиз-а! Айтмоқчи, балабановчилик театримизни... ёки, аниғини айтганда, театрингизни чўктириб юборган. «Илҳом париси пала-партишликни ёмон кўради»— бу гўдакка ҳам аён гап. Бу ерда эса қаёққа қарасанг югур-югур: саҳнадан залга, залдан саҳнага... «Шошма-шошар одамнинг юзтубан йиқилиш хавфи бор»—«Ромео ва Жульетта»да шундай дейилади.

— Нима ҳам қила олардик? Улар соғиниб қолишибди... Кўп бекор туришди-да! Сўзларим қўпол эшитилса, кечирасиз албатта.

— Хўш, суҳбатларим энди умуман бекор қилинадими?

— Кўряпсизми, зиёфатдан кейин...

— Қанақа зиёфат?

— Бизнинг театрда стол теварагида ўтадиган репетициялар «зиёфат» дейилади.

— Бунақа ресторанга тааллуқли сўзлар сизнинг иззат-нафсингизга тегмайдими?

— Мен ўрганиб кетганман. Эҳтимол, бу ибора унчалик жойига тушмагандир, лекин гап унда эмас. Гап шундаки... Гап... Ишимизда... Қомсомол комитети мендан, «Ромео»нинг репетицияси билан эски спектакллар устидаги ишлар параллель олиб борилишини илтимос қилди: иккала залда — эрталаб ва кечқурун репетиция бўлади.

— Менда битта рационализаторлик таклифи туғилди,— деди Николай Николаевич, қўлларини кўксига чалиштирган кўйи.

— Қанақа таклиф?.. Қулоғим сизда.

— Бундан кейин чиқадиган афишаларга ва программаларга: «Бош режиссёр — Н. Патов», сал пастроғига: «Комсомол ташкилотининг секретари — Қ. Чичкун, секретарь муовини — З. Балабанова», деб ёзинглар. Бу комитет театр ҳаётида катта роль ўйнар экан, шундай қилиш керак-да. Унга бундай ролни ким ишониб топширди ўзи?

— Петруша, — деди оҳиста Иван Максимович. — У ёшларнинг мухлиси эди.

— Ёшларни ким ёмон кўрарди?! — Николай Николаевич хайр-маъзурни насия қилиб директор кабинетидан шаҳд билан чиқиб кетди.

Иван Максимовичнинг кўнгли кўтарилиб жилмайди. «Ниҳоят, аслимизга қайтти!» — деб ўйлади у.

Театрдаги деярли ҳамма Шекспир трагедиясидан парча айтарди. Бундан Иван Максимович хурсанд бўлди: «Ҳатто Николай Николаевич ҳам ўзини тутолмай... Шекспирдан цитата келтирди!» — деб хаёлидан ўтказди. Кейин бояги гап-сўзлар ёдига тушиб, қовоғини уюб олди: «Фақат суҳбатни уюштириб бўлмапти...»

Куни кеча маҳаллий комитет раиси директорга Патовнинг кайфиятини қуйидаги байт билан ифодалаб берди:

Ох, қаро кун! Қаро кунлар негизидир бу!
Боши мудҳиш, оқибати бундан ҳам мудҳиш!

«Унинг жаҳли чиқиши — ёш томошабинлар театрини қутқариб қоладиган лангардир», деб ўйлади Иван Максимович. Лекин кўнглидаги гапини суҳбатдошига айтмади.

Директор труппа мудирасига, бетоб актёр ўрнига зудлик билан бошқасини топиш вазифасини юклаётганда... мудира ушбу шеърини жавобни қайтарди:

Мен сизга тақсир, ёмон ошпазларни олиб келмайман,
Д. ставвал қарайман: улар бармоқларини ялайдиларми, йўқми.

Зина қобилиятига қатъиян шубҳаланаётган актёрни ёқлаб Костя Чичкун йўл-йўлакай эслаб, трагедиядан икки мисрани шошилмай ўқиди:

Бизлар, тамом бу таажжуб ишнинг бошини,
Авж пайини, охирини аниқлагунча —
Сизлар сира шикоятга оғиз очманглар.

Зина бошқаларга қараганда тез-тез Шекспирни рўқач қиларди. У Патов билан очиқчасига муомала қилишни талаб этиб, шундай деб қичқирди:

«Сичқон-мушук ўйнайдиган бўлсангиз,
Билиб кўйинг, доғда қолгайсиз».

Ниҳоят, хизматчилар кирадиган эшикда навбатчилик қилиб ўтирган аёл иккита ёш томошабиннинг уришганини айтаётиб...

— Бир-бирига худди Монтекки ва Капулетти сингари ташланиб қолишди-я! Нима сабадан уришаётганларини ўзлари ҳам билишмасди,— деди Иван Максимович.

Бу гапни эшитиб, директорнинг кўнглидан яна ўша фикр кечди: «Аслимизга қайтапмиз!»

* * *

Зинанинг хонасида Зина, Андрей ва Ксения Павловналар чой ичиб ўтиришарди.

— Шубҳам йўқки,— деди Зина,— Ксения Павловнага «Айбсиз айбдорлар»дан бирорта сахна танлаб берилса яхши бўларди. Масалан, Кручинина — ўрта ёшлардаги аёл...

— Зина!— деб уни тўхтатди Андрей.

— ...Жуда ҳам дилбар аёл!

— Зиночка!— деб уни тўхтатди Ксения Павловна.

— Ўрта ёшлардаги, дилбар... актриса! Ҳаммаси мос келади. Муҳими, сиз, Ксения Павловна — онасиз. Лерадан ташқари, Николай Николаевич ҳам, мен ҳам сизнинг болаларингизмиз. Шубҳам йўқки, катта узилишдан сўнг, актриса сахнада ўзини ўзи ижро этса, иш осонроқ кўчади.

— Назаримда, Зина ҳақ,— деб кўнди Андрей.— Лекин, монологни олгандан кўра, Незнамов билан бўладиган суҳбатни — диалогни тайёрлаган маъқул. Ана шу жойи театрбоп.. Ксения Павловна, ўзингиз нима дейсиз?

— Мен розиман. Фақат ким Незнамов бўлади? Сизлардан бирорта актёрни таклиф этиш ноқулай: Николай Николаевич билиб қолиши мумкин...

— Наҳотки у қарши бўлса?!— ҳайрон бўлди Андрей.

— Унга кутилмаган совға тайёрламоқчимиз, У сиз-

дан миннатдор бўлади ҳали, Ишонтириб айтаманки, фақат миннатдор бўлади! Лекин у бош режиссёр бўлиб ишлайдиган театр актёри билан репетиция қилишим... У бунга кўнмаслиги мумкин. Бу одатдаги ҳол эмас.

Зина шу заҳотиёқ Шекспирдан цитата келтирди:

Қувонмайман, аммо Сизга раҳматлар дейман:
Севганим манфур бўлса, қандай қувонай?
Аммо сизга раҳмат дейман, бу соға учун!

Андрей унга ҳайрат билан тикилди. «Нима кераги бор эди? Хотинининг олдида-я!»— деган маънони уқиш мумкин эди унинг нигоҳидан.

— Лекин, ҳимматли киши бари бир маълум даражада саховатли бўлиб қолаверади,— деб оғир ботмайдиган тарзда эътироз билдирди Ксения Павловна.— Агар одам хато қилса, нияти холис бўлгани учун ҳам уни авф этиш керак.

Зина яна «тап» этказиб бирор нарса демасин, деган ниятда Андрей шоша-пиша:

— Ксения Павловна, бу саҳнада ким сизга «ўйнаб» юборишади?— деб сўради.

— Ким деганинг нимаси? Сен ўйнайсан,— деди Зина.

— Яна менми?

— Агар мен Незнамов ролини ижро эта олганимда борми, бир дақиқа ҳам ўйланиб ўтирмай рози бўлардим.

— Эшитишимга қараганда, ҳозирги пайтларда Андрей бир йўла иккита залда репетиция қилдираётган экан...— деди Ксения Павловна.

— Оқшомлари, театрдан қайтгач у дам олиш учун сиз билан репетиция қилади. Мен сиз бор жойда мириқиб ҳордиқ чиқараман-ку!

Андрей йўқ дейишга ўрганмаган эди.

— Умуман олганда, ота-онасини танимайдиган Незнамов роли менбол: мен ҳам болалар уйида катта бўлганман.

— Йўр-э?...— деб юборди Ксения Павловна соддадиллик билан.

— Сен болалар уйида тарбияланганмисан? Бўлиши мумкин эмас!— дея қичқирди Зина.— Нега менга бу ҳақда айтмагансан?

— Улгурмадим...— Зина унинг елкасига қўлини қўй-

ди.— Фақат менга худди сағирдек ачинавермагин,— деб илтимос қилди Андрей.

— Шундоқ экан, сен албатта Незнамов ролини ижро этишинг керак! Уни Кручинина билан учрашув сахнасини... Эсимда бор, у ерда кўп гапирилмайди.

— Инсон организми бундай оғир юкни кўтаролмайди,— деди Ксения Павловна.

— Менинг бардош беришимни истасангиз, илтимос, каминани бирорта яхши врач билан таништириб қўйинг,— деди қўққисдан Андрей.

— Нега?— Зина ҳайрон бўлди.— Нима бўлди?

— Шунчаки... олдини олиш маъносида. Мени эски дардим бор — қадрдон дард, ҳеч ажрашмаймиз у билан.

— Сенда-я?! Дардми? Қанақа?

— Унинг номи жуда чиройли, шоирона: нефрит.

— Қаерда у?

— Буйрагимда.

— Буйракдами?— қайта сўради Зина.— Жуда хавфлими? Хавфли бўлса керак, а?..

— Вақт-вақти билан қаратиб туришим лозим.

— Ундай бўлса, эҳтимол, Незнамов ролини ўйнамаганингиз маъқулдир?— деди Ксения Павловна.

— Касални ҳадеб ўйлавермаслик керак. Уни эсан чикариш даркор!

Зинага касалини яширмайдиган ва уни кўпиртириб, бежаб тасвирламайдиган кишилар хуш ёқарди. Ут пуфаги оғриётган чоғда, юрагим хуруж қиляпти, дейишмайди-ку, ахир.

Ксения Павловна доим ундан бирор нарсани илтимос қилишларини кутиб юргандек эди.

— Қизим — бўлажак медик.— У шартта дивандан турди.— Мен ҳозир уни чақираман... Нега дарров айтмадингиз?

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, хонага Лера кириб келди.

— Бу — Андрей Лагутин,— деди Ксения Павловна.

— Ёмон пьесаларда: «Қаранг-а, сиз ҳам бунақа экансиз-да?!» дейилади. Дадамнинг гапларидан, сизни бошқачароқ тасаввур қилардим.

— Каттароқми?— деб сўради Лагутин.

— Даҳшатлироқ,— деб жавоб берди Лера.

— Ота-бола бир-бирини яхши кўришади. Лекин

доим жанжаллашишгани-жанжаллашган,— деб изоҳ берди Ксения Павловна.

— Хўш, қаеримиз оғрияпти?— тажрибали медик-дек Андрейга мурожаат этди Лера.

— Негадир белим санчяпти. Менинг ҳозир касал бўлишим мумкин эмас.

— Ҳеч қачон касал бўлмаган маъқул. Сизда сурункали касаллик борми?

— Нефрит.

— Нефрит?..— Лера бирдан жиддийлашди.— Нега кеда кийиб юрибсиз? Сизга шамоллаш сира мумкин эмас.

— Шамоллаш мумкин эмаслиги учун ҳам чиниқяпман-да!

— Эртага мен сизни бу шаҳардаги энг зўр буйрак-шунос мутахассисга кўрсатаман. У бизда нефрология фани бўйича лекция ўқийди. Мен ундан илтимос қилиб кўраман...

— Жиддийми?— деб шивирлаб сўради Зина.

— Сенга аввал айтган эдим-ку, мен ўзимни ўзим муҳофаза қиламан, деб.

* * *

Эртаси куни эрталаб Лера Андрейни врач ҳузурига олиб кетди. Пешиндан кейин эса Леранинг ўзи репетицияни томоша қилгани театрда келди.

Зина уни кўриши биланоқ, саҳнадан залга югуриб эмас, учиб тушди.

— Сенми?! Бирор кор-ҳол рўй бердими?

— Врач ўз миждозига ҳар доим кўз-қулоқ бўлиб туриши лозим.

— Хўш, нима гап?

— Сен беморнинг ўзидан сўрамадингми?

— У: «Ҳаммаси жойида. Ўзим ваҳима қилибман!»— деди, холос. Профессор сизларни дарров қабул қилдими?

— Мен унга, набирангиз келгуси ойда ёш томошабинлар театрида бўладиган ҳамма спектаклларни кўриши мумкин, деб ваъда бердим.

Олижанобликка тама аралашганини Зина ёқтирмасди. Бу олижанобликни ғаразғўйликдан фарқи қолмайди. Лера эса доимо ярим ҳазил, ярим чин тарзида гапирардики, унинг қўрслиги ҳам сезилмасди кишига.

— Диагноз шахсан мени қўрқитиб юборди; мен буйрак оғриғини «кўричак»дан фарқлай олмадим. Профессорнинг айтишича, иккала ҳолатда ҳам оғриқ елкадан пастга қараб зўрайиб бораверар экан.

— Андрей «кўричак» бўлибдими?

— Ҳа, шугина холос. Айни пайтда сурункали хилига чалинибди. Энди мен уни кузатиб юришим керак.

— Хавфли эмасми ишқилиб?

— Менга қара, сен сингил сифатида қайгурияпсанми? Еки Ромеоси дардга йўлиққан Жульетта тариқасидами?..

— Ҳамкасб, ўртоқ сифатида!— деди Зина.

— Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлади, азиз ўртоқ. Энди у менинг назоратим остида юради. Битта савол берсам майлими; бу репетициями ёки спектакль бошландими?

— Репетиция.

— Нега залда бунчалик одам кўп?

— Шун-га-да!..

Бахтиёр Зина саҳнага учиб чиқиб кетди.

Андрей бармоғи билан уни парда орқасига имлаб чақирди.

— Мен сендан илтимос қилардимки... Ромео тиз чўкиб, севги изҳор қилаётган чоғда ҳайрон бўлиб қолмагин. Сен севилиб қолишингга ишонмайсан гўё.

— Мени севиб қолиш мумкинми?

— Тентак! Сени севмаслик мумкин эмас ахир!

«Бундай гапларни илгари ҳам эшитганмиз», деб ўйлади Зина.

— Умуман, Жульетта маҳбубаликка нолайиқлиги ҳақида бош қотирмайди. Бошқаларнинг фикр-мулоҳазалари ҳам уни қизиқтирмайди. Унга фақат Ромео керак! У Ромео уни яхши кўришига зиғирча бўлсин шубҳа қилмайди. Сен эса менинг ҳар бир сўзимдан шубҳаланияпсан. Ўтиниб сўрайман, ўзингни қўлга ол! Акс ҳолда, биз ҳеч нарсага эришолмаймиз..

— Ҳаракат қиламан.

— Ошиқ-маъшуқларнинг биттагина орзуси бор: ўз муҳаббатларини ёвузликдан, душманликдан асраш. Уларнинг зиммасига тушган мушкулотни ошириб кўрсатишга зинҳор уринмагин. Ўтиниб сўрайман сендан!.. Залда бу ҳақда гапиришни истамайман. Фақат бир нарса ёдингда бўлсин: сен — Жульеттасан! Мен

эсам — Ромео, сени севаман...

У саҳнада ҳам Зинани ўша гапларга ишонтирмоқчи бўларди:

Мени севги қанотида келтириб қўйди:

Севги учун ҳаттоки тош бўлолмайди гов.

Ҳар нарсага севги дахл қила олади,

Менга тўсиқ бўлолмайди қариндошларинг!

...Сенинг ишқинг даргоҳидан бенасиб ҳаёт —

Ёв қаҳридан ўлмакдан ҳам бешбаттар ёмон!

Залда жонланиш юз берди... Зина ўзини қўлга олди; у Андрейни шарманда қилмаслиги лозим... У ўзини, аёллик фазилатларидан кеч туғилган Зина Балабанова эканини унутиб, унутишга мажбур қилиб, Жульеттага хос мағрурлик билан жавоб берарди:

Янги совға бермоқчиман саховатимдан.

Ихтиёримда бор нарсанинг эгасидурман.

Денгизлардай бепоёндир менда саховат,

Денгизлардан менда чуқур севги-муҳаббат.

Қанча беҳад тортиқ қилсам муҳаббатимни,

Шунча чексиз — бепоён бил саховатимни.¹

— Бундай кучли эҳтиросларнинг охири ёмон бўлади,— деди Лера танаффус пайтида, роҳиб Лоренцонинг сўзларини такрорлаб.

Зинани илгаридан биладиган актёрлар гўё бу қиз улардан ниманидир сир сақлагандек унга ҳайрат аралаш, таъномуз назар ташлашарди.

Таъсирчан Галя Бойкова ундан:

— Сен гримсизмисан ҳали?— деб сўради.

— Ҳамма қатори,— деб жавоб берди Зина.

Галя унга синчиклаб назар солдию нимадандир кўнгли тўлмай нари кетди.

Лера театр буфетида Андрей ва Зина билан бирга тушлик қилишга рози бўлди.

Қўшни столда ўтирган ёшгина актриса дугоналарига шундай ҳикоя қиларди:

— Боя вестибюлда турсам ёнимга Пат келди-да «Сиз репетицияда бўлдингизми?»— деб сўради. «Бўлдим», дедим. «Сизга ҳам маъқул тушгандир?» «Маъқул», дедим. «Ҳамма бало шундаки, солиштириб кўрадиган ҳеч қандай мезон йўқ», «Нимага энди? Масалан, мен...»

¹ Шеъринг парчалар таржимаси Мақсуд Шайхзоданики. (ред.).

— Верочка, гармдорини узатиб юбор!— ёшгина актрисадан илтимос қилди Зина.

— Ҳазимизнинг столимизда ҳам гармдори бор-ку,— деди Лера.— Наҳотки театрда Патга тенг келадиган бирорта ҳам Паташон топилмаса?

— Бўй-басти тенг келадиганми?

— Йўқ... бошқа маънода. У театрда ҳеч ким билан мулоқот қилмайдими? Бошқача айтганда, дўст тутинмаганми?.. Гарчи дўсти йўқлигини ўзим билсам ҳам, шунчаки сўраяпман-да.

— Уни кўпчилик ҳурмат қилади,— деди Зина.

— Ҳеч ким дағал гапирмайдими унга?

— Билимдонлигига тан беришади. Лекин... Сенга қандай тушунтирсам экан? Футболчиларга спортнинг фойдаси ҳақида маъруза ўқисанг-у, майдонга туширмасанг — алам қилмайдими?!

— Мен дадамдек билимдон эмасман,— деди Лера.— Бояги кўрган саҳнамни ҳеч нарса билан қийслаб бўлмайди. Сизлар фақат Шекспир асарини саҳналаштирибгина қолмай, балки ёшларнинг фожиаси ҳақида ёшларга сабоқ берар экансизлар.

— Шу сезиляптими?!— деб хитоб қилди шу чоққача овқатдан бош кўтармаётган Андрей.— Агар шундай бўлса сизни ўпиб олардим.

— Дарров-а?!— деди Лера. Андрей яна тарелкага эгилди.— Саҳнада хийла дадил эдингиз!

— Ростдан ҳам, ҳозирданоқ бунинг ёшларбоп экани сезилаётган бўлса, чакки эмас!— деди Зина.— Ўз томошабинларингни билишинг керак. Тушуниясанми?

— Тушуниясан,— кутилмаганда ғамгин оҳангда жавоб берди Лера. Сўнг Андрейга:— Сиз парҳез сақлашингиз керак,— деди.

У кечки репетицияга ҳам қолди.

Бу Зина таъбири билан айтганда, тикланаётган спектакль репетицияси эди. Улар Андрей ёш томошабинлар театрида биринчи кўрган спектаклни репетиция қилишарди.

Андрей саҳнада югуриб юрганча актёрларга жозибали бўлиш лозимлигини уқдирар эди.

— Тушунинглар ахир, Анна Гавриловна сизларни ҳаммангизни севиши керак! Бўлмаса ҳеч қандай фожина рўй бермайди... У бошқа мактабга ишга ўтиб кетади, холос. Аслида эса, у ўз болаларидан айрилгандек... Сизлардан ажралишни истамайди! Лекин, ме-

нинг бу ўхшатишим нисбий: ўз болаларинг қандай бўлишидан қатъи назар бари бир яхши кўраверасан. Уқувчиларни эса, фақат кўнглингга ўтиришганини севасан. Масалан, у сизларга битта сабаб туфайли боғланиб қолади: дейлик, кимнингдир отаси, акаси, опаси бедаво дардга йўлиққан: оғир кулфатни бошингиздан кечиргансиз... Сиз унинг ишонган тоғисиз — сиздаги математикага мойилликни, қобилиятни илк бора у пайқаган... Сизлар беғуборсиз — кўнглингизда ғараз йўқ, шунинг учун у сизни яхши кўради... Мен бўлсам, бошингиздан оғир кулфат кечганига, бўлажак истеъдодли математик эканингизга, беғаразлигингизга чинакам ишонишим керак... Мана, дарсда доим «уч» баҳо оладиган Зинанинг муаллима ҳимоясига отланиши кишини ишонтиряпти-ку; у кўнглидаги гапларни бошқа математика ўқитувчисига ҳам, ҳатто мактаб директорига ҳам тап тортмай айтиши мумкин: «тумшугингни тикаверма», деб маслаҳат берувчиларнинг гапига қулоқ солмайди. Мени кечирасизлар, албатта... Биламан, режиссёрнинг танбеҳлари жонларингга тегиб кетди. Лекин, бошқа иложим ҳам йўқ-да!

Андрей шундай беғубор жилмайдики, ҳамма унинг талаб ва илтимосларини беихтиёр адо этишни истаб қолди.

Уйга қайтишаётганда Лера бундай деди:

— Санъаткорлар иш жараёнида ақл тўплайдилар. Эсимда бор, дадамнинг бир драматург таниши бўларди. Стол теварагида ўтирганимизда гапини эплаб гапиролмасди-ю, лекин мен унинг пьесаларини кўрганимдан кейин ҳафталаб ўйланиб юрардим. Бошқа бир машҳур қизиқчи актёрни ҳам биламан; уни Янги йил оқшомига таклиф этдик. Ҳаммани кулдириб ўтиради, деб ўйлаганмиз-да. Лекин фақат икки оғиз гапирди холос: уйга кириб келаётиб, «Салом!»— деди, кетаётиб, «Кўришгунча хайр!»— деди. Андрей, нима ни пичирляяпсиз? Болаларини ташлаб кетадиган оналар ҳақида гапиряпсиз шекилли?..

— Қсения Павловна билан бўладиган репетицияга тайёрланяпман.

— Бир кунда... бу учинчисими?

— Ўзингиз санъаткорлар иш жараёнида ақл тўплайдилар, дедингиз-ку. Мана, мен шунга тиришяпман. Устига устак, индинга кўрсатишимиз керак.

— Нима-а? Мунча тез!— деб унга тикилди Зина.

— Менимча, чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Йўқса, Ксения Павловна фикридан қайтиб қолиши мумкин. Кўнглим сезяпти.

— У жуда ҳаяжонланяпти,— деди Лера.— Отам эса — ҳайрон, гап нимада эканини билмайди-да. Агар кўнгилдагидек чиқса...

— Чиқади! Мен заррача ҳам шубҳаланмайман,— деди Зина.

— Доим онамнинг саҳнага қайтишини орзу қилганман. Ахир мен жудаям шуҳратпарастман! Залга бутун мактабни таклиф этаман. Жамоат кўригини ташкил қиламан дердим! Кейин онам мактабга бориб, ўзининг ижодий режалари ҳақида гапириб беради. Ҳамма-нинг кўз ўнгида биз бирга чиқиб кетамиз. Бизни Мишка Баранов ҳам кўради...

— Ким у? — деб сўради Андрей.

— Уни энди севмайман: у еттинчи синфда иккинчи йилга қолди.

— Николай Николаевич саҳналаштирган спектаклларга бирорта одамни бошлаб борармидинг?— деб сўради Зина.— Мен анчадан буён билмоқчи эдим: у умуман бирорта спектаклни саҳнага қўйганми?

— Умуман, қўйган. Катталар учун, албатта. Лекин кўпинча... театрга раҳбарлик қиларди. Билим юртида дарс ҳам берган. Мен уни мактабимизга олиб борганман. У юқори синф қизларига ёқиб қолган... Улар ҳатто унинг гапларини эшитишмасди, тикилиб туришарди, холос. Мен бўлсам, бундан гурурланардим. Лекин актрисалар бошқача бўлишади... Ўзим ҳам ўларча шуҳратпарастман-да. Уят-ку, а?

— Э-э, йўқ...— деб беғубор жилмайиш билан уни ишонтироқчи бўлди Андрей.— Эҳтимол, сиз Ксения Павловна ўйнайдиган спектаклга бутун медицина институтини бошлаб келарсиз.

— Ушанда сизни ўпиб оламан!

— Лекин унғача ўпиш йўқ,— деди Зина.

Андрей хижолат бўлиб, тушунтира бошлади:

— Ксения Павловна билан иккита саҳнаани бирлаштирдик: биринчиси, Кручинина билан Незнамовнинг суҳбати; иккинчиси, Незнамов ўзининг ўғли эканини билиб қолган пайтдаги диалог. Бизни кечиришса керак...

— Кечиришади. Мен заррача шубҳалашаётганим йўқ!— деди Зина.

Лера отасига эшик очди. Николай Николаевич бўлса, шашдам қадамлар ташлаб унинг ёнидан ўтиб кетди. Хоналарга бирма-бир кириб чиқди, ошхонага бош суқди ва ниҳоят, сўради:

— Ойинг қани?

— Зинаникида...

— У-ў, албатта-да! Энг яқин кишиларинг таскин беришини истайсан. Бегоналардан эса... эрингдан, масалан, ўзингни олиб қочасан — сир сақлайсан, сирингни айтмайсан. Балки, Немирович-Данченкомиз ҳам ўшаникидадир, а? — Николай Николаевич қизига кутилмаган совға тортиқ қилмоқчидек бир муддат маънодор сукут сақлади. — Хабаринг борми, унинг биринчи премьераси бугун инқирозга учради?

— Ундай эмас, — деди Лера, — онамнинг ўзи шартта тўхтатиб, саҳнадан чиқиб кетди.

— Биласанми, драмтеатр директори ўзининг яқин одамларига махфий равишда нима дебди?

— Сиз қаердан биласиз?

— Махфий гаплар тез тарқалади. Бу масалада эса, менга айтиш учун, айниқса, жуда шошилишди! Кручинина билан Незнамов чиқиб кетишгач, директор: «Анави йигитни ҳеч иккиланмай ишга олиш мумкин!» — дебди.

— Андрей фақат онам борлиги туфайли яхши ўйнамагандир ахир?

— Қобилияти ҳар томонга томир отган одамларни кўрсам, жиним қўзийди. Бу дегани, демак, уларда битта ҳам ҳақиқий қобилият йўқ, демакдир!

Лера ўйланиб, бошини ҳам қилди ва:

— Дада, сизга Сальерининг баъзи қусурлари юқиб қолмаганми ишқилиб? — деб сўради.

— Кўриб турибманки, балабановачилик бизнинг оиламизга ҳам тузуккина ин қуриб олибди! Мен сенинг бетгачопарлигингга чидайман — оталарнинг чекига шу тушган бўлса на илож... Лекин, фақат сени деб буёқларга кўчиб келганимни унутмагин!

— Тўғриси, бундай қилиш хато бўлган шекли.

Николай Николаевич рўмолчасини олиб, шошилмасдан ёзиб пешонасини ва кўзларини артди. Кейин яна шошилмасдан тахлаб, чўнтагига солиб қўйди.

— Сальеринияг бирор қусури юқиши учун,— деди у босиқлик билан.— Ёнингда Моцарт бўлиши зарур. Мен эса, ҳозирча уни кўрмайпман.

— Ҳатто уни кўриб қолишдан ҳам кўрқяпсиз.

— Мен ўзимга ишониб берилган коллектив — қадам-бақадам ёш томошабинлар театридан ҳақиқий театрга айлана бошлаган даргоҳ — тақдиридан кўрқаман, холос.

— Бу шаҳар азалдан...

— ...Металлургия заводи, курорти, ёш томошабинлар театри билан дошг таратган! Театр энциклопедиясида эмас, туристлар справочнигида шундай деб ёзилган.

— Мен Иван Максимовичнинг: «Биз — ёш томошабинлар театри мамлакатимиз!»— деганини эшитганман. Бу сўзлар менга маъқул тушган.

— Сен энди Иван Максимовичдан ҳам цитата келтира бошладингми?

— У олижаноб инсон.

— «Олижаноб инсон», «ажойиб йигит...» Бундай сўзлар билан менинг профессионал ҳушёрлигимни ўтмас қилиб қўйишди: бутун труппанинг кўз ўнгида ҳаваскорлик репетицияларига кенг йўл очиб бердим. Тилларда дoston бўлиб кетган балабановачасига «тиклаш»ларга ҳам панжа орасидан қараяпман... Бугунги воқеа менга жиддий сигнал бўлди! Энди ўзибўларчиликка чек қўйилади. Мен — театрнинг бош режиссёриман. «Ажойиб йигит» ҳам каминага бўйсунмай иложи йўқ. Зина Балабанова ундан Моцарт чиқишига уриниб овора бўлмасин! Айтмоқчи, улар ўртасида севги достони бошланибдими?

— Улар ўртасида севги достони бошланмайди.

— Сен қайдан биласан?

— Чунки ўша дostonнинг асосий қаҳрамонларидан бири — мен, бири — Андрей.

Николай Николаевич қизига, ҳазиллашмаяптими, дегандек синовчан назар ташлади. У қизи ярим ҳазил гаплардан ярим чин гапларга ўтиши биланоқ ҳушёр тортиб қоларди. Ҳозир эса, Леранинг қиёфаси мутлақо жиддий эди.

Николай Николаевич негадир ешларини тузатиб қўйди.

— Шунинг учун ҳамма репетицияларга қанда қилмай бораётган экансан-да?

— Сиз бир марта ҳам кўрмаган репетицияларда...

— Бу спектаклда қатнашмоқчи эканингни тахмин қилган эдим-а, кўнглим сезган экан.

— Ҳаммамиз бу спектаклда қатнашамиз,— деди Лера ўйчан ва ғамгин бир оҳангда.— Мен, ойим ва сиз ҳам... Афсуски, спектакль бизга муҳтож эмас. Биз бекор бу шаҳарга кўчиб келибмиз.

— Нега бекор бўларкан? Ахир сен Ромеонгни топибсан-ку! Биласанми, бизни театрда қандай аташади?

— Монтеки ва Капулетти... Лекин, менимча, бу юзаки қиёслаш. Монтеки билан Капулетти ўртасидаги низонинг ҳеч қандай асоси йўқ!

— Театрдаги низонинг асосий айбдори эса—мен! Шундай демоқчимидинг? Андрей ҳатто ойингнинг муваффақиятсизлигига ҳам даҳлдор эмас.

Лерага отаси «муваффақиятсизлик» ҳақида алам билан эмас, ички бир қониқиш билан гапираётгандек туюлдию, шартта туриб:

— Онам актрисаликдан йироқлашиб кетган бўлса, унда нима айб? У айбдор эмас!..— деди.

* * *

Хонада Зина билан Ксения Павловна юзма-юз ўтириб, чой ичишарди. Тўғриси айтганда, уларнинг стаканларига қуйилган чой аллақачон совиб қолган эди...

— Нега бундай қилдингиз?— деб яна бир бор сўради Зина.

«Билмайман», деб жавоб берган эди Ксения Павловна илгари. Бу сафар эса, худди ўйлаб-ўйлаб ўйининг тагига етгандек:

— Мен у ерда... ўзимни ўйнай бошладим,— деди.

— Ажойиб-ку!

— Бундан ташқари ГИТИСда бизнинг профессормиз айтганидек, «плюс нимадир» керак-да. Акс ҳолда, юраги уриб турган ҳар бир аёл актриса бўла олар эди. Ҳа, «плюс нимадир» бўлиши шарт! Лекин ўша «плюс» йўқ эди... Мен репетицияда ҳам сезган эдим. Қолаверса, Андрей ҳам бир неча бор шу ҳақда айтганди... У ахир: «Сиз, Ксения Павловна Патова, ҳамма воқеани худди Елена Ивановна Кручинадек бошингиздан кечира олмаяпсиз. Ўзингизни мажбур қилиб бўлса ҳам унга айланишингиз керак...» деган эди. Мен эса, ўзимни зўрлай олмадим. Бунинг учун биргина ҳаваснинг ўзи

камлик қиларкан... Аммо бугунги кўрик бекорга кетмади-ку!

— Нима демоқчисиз?

— Етиб бўлмайдиган орзу армондан бари бир воз кечиш керак... Йўқса, одам жонидан тўйиб кетади.

— Сизни қаранг-у!— Зина хонада юра бошлади.— Биз таслим бўлмаймиз!

— Баъзан таслим бўлмоқ даркор: беҳуда қаршилик кўрсатилаверса, беҳуда қурбонлар кўпаяверади.

Зина ҳеч қачон Ксения Павловнани бундай аҳволда кўрмаган эди: аҳтимол, бу унинг ҳаётидаги унутилмас кунларнинг биридир. Зина уни таниёлмай қолганини сезган Ксения Павловна бирдан ўзига келиб:

— Николай жуда қаттиқ таъсирланади. Ишонасизми, у менинг театрдан кетишимни сира истамаган эди. Лекин ўз қонунидан четга чиқолмади,— деди Ксения Павловна ва унга маъноли назар ташлади.— Агар бош режиссёр ўз театрида ўз хотинига бош ролларни ижро этишга рухсат бермаса, демак, у одоб-ахлоқ қондаларига содиқдир. Мабодо у хотинини орзу истаклардан маҳрум этса, у ҳаёт қонунини бузган бўлади. Менинг назаримда, иккинчиси муҳимроқдир.

«Бугун унга қаттиқ гапирмаслик керак эди,— деб хаёлидан ўтказди Зина.— Аммо бошқа кунлари мен унга қаттиқ гапиролмайман — юмшоқ гапларим унга таъсир қилмайди».

— Биласизми, мен ҳозир ҳаётнинг қайси қонунини муҳимроқ деб ҳисоблаяпман?

— Қайси?

— Одам ўз ўрнини топиши керак! Агар ана шу қонунга амал қилинмаса, бахтсизлик содир бўлади. Яна... ўз ўрнини топмаган одам бир умр ўзини бошқача — амалдагидан бўлакча қилиб кўрсатишга тиришаверади! У бировнинг ролини ижро этади...

Ксения Павловна тушунмади ёки атайлаб ўзини тушунмаганга солди.

— НИКОЛАЙ жуда қаттиқ хафа бўлади,— деб такрорлади у.

Зинага эса, негадир, Патов уларнинг муваффақиятсизлигини билса, хурсанд бўладигандек туюлди.

— Сиз унинг хафа бўлишига ишонмайсизми?— деб сўради Ксения Павловна.

— Келлинг, қайноқ чой қуйиб берай,— деди Зина

ва ичида: «Мен энди тилимни тийишни ҳам ўрганяпман. Улғайяпман! Улғайяпман!»... деб ўйлади.

Зина билан Лера репетицияга шошилишарди.

— У онамга... драмтеатрнинг ўзидаёқ: «Бундай бўлишини сира ўйламаган эдим, илтимос қиламан, мени кечиринг!»— деди. Ҳайронман, нега у кечирим сўрайди? Аксинча: «Илтимос, мени кечиринг!»— деб унга айтиш лозим эди-ку... Бунинг устига яна биқини санчиб қолди.

— Кеча кечқурун ётоқхонага тушган эдим,— деди Зина.— Лекин Андрей ухлаб қолган экан. Аниқроғи, хонасида чироқ кўринмади.

— Сени қара-ю... Эшигини тақиллатмайсанми... уй-ғотиш керак эди! Ҳаяжонланманг, дейиш лозим эди. Ахир унинг айби йўқ-ку. Мутлақо айбсиз!— Лера соатига қараб олди.— Ун ярим бўлибди-ку. Наҳотки, шу пайтгача унга ҳеч ким таскин бермаган бўлса!

— Ҳозир айтамыз,— деб ун тинчлантирди Зина.— Беш минутдан кейин!

— Мен ҳам ўзимга етгунчаман!— деб давом этди Лера.— Унинг ётоғига киришга журъат етолмадим... Чунки, дадамнинг таъбири билан айтганда, мумкин эмас. Галя Бойкова нима деб ўйласа, ўйлайвермайди-ми? Мен аҳмоқ бўлсам, кечқурун узоқ давом этган оилавий можарода қатнашиб ўтирибман.

— Эрталаб чопқиллаб тушсам, у театрга кетиб бўлган экан,— деди Зина.

Улар театр биносига етиб боришди ва хизматчилар кирадиган эшик томон бурилишди-ю... «тез ёрдам» машинасига кўзлари тушди.

Лера таққа тўхтади:

— Бу унга келган,— деди у.

— Қимга?— деб талмовсираб сўради Зина.

Иккаласи ҳам театрга отилишди.

Шу пайт эшик очилди-ю, кўчага ўзларини йўқотган, пальтосиз, бош кийимсиз актёрлар чиқишди. Пальтоси устиданоқ оқ халат кийган санитар кўринди: у Андрей узала тушиб ётган замбилнинг олд томонидан кўтариб олган эди. Андрей жилмаймоқчи бўларди-ю, лекин эпломасди, Замбилнинг орқа томонидан бошқа санитар кўтарган эди. Ён томонда Иван Максимович беморнинг устига энгашиб келарди... У эшикда қисилиб қолиб, аранг ўтиб олди.

— Андрияша,— деди Лера.— Кўряпанми? Мен шу ердман...

— Биз шу ердамиз!— деб гасдиқлади Зина.

У оғриқни енгиб, ниҳоят жилмайди.

— Ҳаммаси яхши бўлади,— деди у.— Одам бир оз ётиб, ҳаммасини бамайлихотир ўйлаб кўриши керак. Бу лаънати «кўричак»дан ҳам бари бир қутилиш лозим-ку! Сизлар эса ҳеч бўшаштирмай репетиция қилаверинглр...

Замбилни машинага киргизишди.

— Мен бирга бораман,— деди Лера.— Мен врачман...

— Лекин у ерда жой йўқ,— деди орқа эшикни ёпаётган шофёр.

— Мен бирга бораман!— деб такрорлади Лера.

Шофёр унга қараб қўл силтади.

Машина атрофида оғиркарвон Костя Чичкун ўралашиб юрарди, у гўё «тез ёрдам» машинасини елкасига олиб кўтариб кетмоқчи бўларди.

Биқинига қизил крестъ тамғаси босилган оқ машина мотори гувиллаб йўлга тушди.

— Энди... усиз нима қиламиз?— деб сўради ёшгина актриса.

— Ҳозир уни операция қилишади,— деди Иван Максимович.— Кечқурун уни кўргани борамиз...

— Мен ҳозироқ бораман!— деб эътироз билдирди Зина.

— Менинг назаримда, у кўпдан бери бизнинг театримизда ишлаётгандек...— деди кўчада рўмолига ўраниб турган Валентина Степановна.

Оқ тўсиқнинг нариги томонида оқ халат, оқ шапка кийган кўзойнакли, кексароқ хотин ўтирарди: у ёшлигида шаддод бўлган шекилли, навбатчига хос босиқлик, жиддийлик унга сира ярашмасди. Навбатчи хотин нимадир тўқирди ва бутун фикри-зикри мана шу машғулотга қаратилгандек таассурот уйғотарди кишида.

Баъзан унинг лаблари қимирларди.

«Гўё ролни ёдлаётгандек», деб хаёлидан ўтказди Зина. У ҳам кўча-кўйда мана шунақа пичирлаб юрарди. Баъзи йўловчилар унга ҳайрон бўлиб қарашар, баъзилари эса ундан кўзларини олиб қочишар эди.

Навбатчи тўқиётган петляларни санаётган экан.

Гоҳи-гоҳида телефон жиринглаб қоларди. У пинагини бузмай трубкани қулоғига тутарди-да, столдаги рўйхатга кўз ташлаб: «Аҳволи қониқарли... Аҳволи оғир», деб жавоб қайтарарди. Беморларнинг ҳаракатини айтарди. Афтидан, симнинг нариги учида турган одам ушбу дамларда унинг ҳар бир сўзини юрагини ҳовучлаб эшитаётгани хаёлига келмасди.

«Кўникиб кетган...» деб ўйлади Зина.

Навбатчи фақат рақамларгагина: бўлим номери, палата номери, ҳароратигагина алоҳида урғу бериб гапирарди.

Зина навбатчининг ёнига бориб бир неча марта бир хил жавоб эшитди:

— Операциядан чиққанлар бўлимида ётибди. Бошқа маълумот йўқ.

Кейин узун оқ скамейканинг бир чеккасида ўтирган Костя туриб келар ва навбатчи хотин унга ҳам ўша жавобни айтарди. Иннакейин, Иван Максимовичга гал келарди... Бу нарса навбатчини на ҳайрон қолдирарди, на ғазабини қўзирди — тўқишидан бошини кўтармай жавоб қайтараверарди:

— Операциядан чиққанлар бўлимида. Бошқа маълумот йўқ.

Ниҳоят, Зинанинг тоқати тоқ бўлди:

— Ахир кечагина, операция муваффақиятли ўтди, дейишганди-ку!

— Мен ёмон ўтди дедимми?! — деб петляларни санаганча жавоб қайтарарди навбатчи.

— Унда, нега маълумот келмаяпти?

— Келади. Сиз жоникáverмай ўтира турунг.

Фақат Валентина Степановнагина оппоқ скамейкадан кўзгалмади, холос. У доимо хаёлни чалғитиш учун бошқа мавзуларда гапириб ўтирарди-ю, шерикларидан бирортаси навбатчига яқинлашгач, ҳамма гапни қулоғини динг қилиб эшитиб оларди-да, сўнг яна монологини қолган жойидан давом эттираверарди... У Андрей ҳақида ҳам, касалликлар ҳақида ҳам лом-мим демасди, балки ёш томошабинларнинг охирги конференциясига бирдан Патов келиб қолганию уларга театрнинг ўзи нима экани тўғрисида гапира бошлаганини сўзларди.

«Гапларини эшитадиган текин қулоқ ахтаряпти», деб ўйлади Зина.

— Бу жуда фойдали бўлди,— деди Валептина Степановна.— Тўғри, биз болалар ҳозиргина кўрган спектаклни муҳокама қилмадик... Лекин унга анча-мунча саволлар беришди. Айтмоқчи, биз «Ромео ва Жульетта»га нечанчи синфдан юқорида ўқийдиган болаларни киритамиз? Саккизинчиданми ёки тўққизинчидан?..

— Аввало, спектаклнинг қандай чиқишини кўриш даркор,— деб жавоб берди Иван Максимович.— Кейин Андрей билан маслаҳатлашамиз... Майли, унинг ўзи ҳал қила қолсин.

Телефон жиринглади. Навбатчи ҳеч нарса демай, дафтарга ниманидир ёзди-да, трубкани жойига қўйгач, тўқишни ҳам бир четга қўйди.

Зина икки ҳатлаб оқ тўсиқнинг олдига борди.

— Сиз унинг кими бўласиз?— деб сўради навбатчи биринчи бўлиб.

— Биз артистлармиз...— деди Зина.

— У ҳам артистми?

— Режиссёр... ҳам артист. Нима бўлди?— Зина зўр-базўр сўради.

— Бирка олиб учинчи қаватга чиқинглар. Бош врачга учрашасиз... Пальто ва сумкачаларни гардеробга топширинглар,— деди навбатчи меҳрибон оҳангда.

Зинанинг пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди.

Улар учинчи қаватга кўтарилишди. Доцент ёки профессорга ўхшайдиган, оппоқ сочли, кўзойнак таққан котиба кутилмаган чаққонлик билан кабинет эшигини очди.

Урта бўйли, тўладан келган бош врач — у нимаси биландир Иван Максимовичга ўхшаб кетарди — дарҳол ўрнидан туриб, Валентина Степановна билан Зинага стулни суриб қўйди.

Котиба бош врачнинг нима дейишини кутаётгандек эшик ёнида тик туриб қолди.

— Биз унинг ҳаёти учун курашяймиз,— деди у.— Буйрак ўз фаолиятини тўхтатди. Кейин иккинчиси ҳам... Биз сунъий буйракни ишга солдик. Бундай ҳол буйраги касал ҳар қандай беморни операция қилгандан кейин содир бўлиши мумкин...

Ҳеч ким ҳеч нарса сўрамади.

— Сизлар менинг хонамда бемалол ўтира туринглар,— деб таклиф қилди бош врач.

Ҳеч ким ўтирмади... Ҳамма тик турарди, Зинанинг бадани жунжикди.

— Совқотдингизми?— деб сўради котиба ва форточкани ёпиб қўйди.

— Хавотирланаверманглар..., Уёқда унинг ҳаёти учун курашишяпти!— деди бош врач.

— Энди курашишмаяпти...

Бу гапни Лера айтди. У остонада турарди.

Андрейнинг жасади солинган тобут ёш томошабинлар театрининг фойесига қўйилди.

Деворларда ҳар доимгидек фотосуратлар осиглиқ турарди. Аквариумларда ҳар доимгидек балиқлар суз-япти...

Видолашгани ҳамма келди... Саҳна жиҳозларининг усталари, грим қилувчилар ва ҳатто ўт ўчирувчи ҳам.

Андрейнинг оёғида кеда, эғнида эса свитер — у бу театрға қай ҳолатда келган бўлса, шундай кетаётган эди.

«Унинг учун энди ҳеч қачон ҳеч нарса бўлмайди,— деб ўйлади Зина.— Ҳеч қачон ҳеч нарса...» У энди ҳеч нарсага етиша олмайди. Зотаи, фалакнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқликдир. «Энди... усиз нима қиламиз?» Зинанинг қулоқлари остида ёш актрисанинги ўша саволи янгради.

Мотам маросими бошланди. Бунга илгаритдан ҳозирлик кўришганмиди, йўқми — Зинага қоронғи. Лекин биринчи бўлиб Николай Николаевич сўзлади.

— Биз чуқур қайғу ҳасрат билан Андрей Лагутинни сўнгги йўлга кузатмоқдамиз,— деди Патов.— У театримизга яқингинада келган эди, лекин кўпчилигимиз уни севиб қолдик. Энди ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб, у бошлаб кетган ишни давом эттирамиз ва ниҳоясига етказамиз...

У Зинага қаради-ю, жим бўлди. «Сиз у бошлаб кетган ишни давом эттиришга ҳам, ниҳоясига етказишга ҳам қодир эмассиз... Чунки унинг ҳамма ишлари сизга ёқмас эди», деган маъно бор эди қизнинг кўзларида. У бирдан сесканиб кетди. Гўё бу сўзларни ўнгида эшитгандек бўлдию атрофига бир аланглаб олди: «Бошқалар ҳам эшитишмадимикин ишқилиб?»

Узининг хоҳиш-иродасига қарши, қандайдир кўзга кўринмас ёвуз кучни енгиб:

— Зина Балабановага сўз берилади...— деди вазминлик билан.

— Инсон ўз ўрнини топиши керак,— деди Зина.— Ҳар бир инсон! Муқаррар равишда... Андрейнинг ўрни шу ерда — бизнинг орамизда эди. Бир қарашда, ҳали у жуда оз иш қилгандек туюлиши мумкин. Аслида эса, у жуда-жуда кўп ишларни амалга оширди: у бизга қувончимизни қайтариб берди. Биз уни ҳеч нарсага алишмаймиз! У Лера Патовага... Унинг сўнгги дамларида ёнида бўлган қизга: «Агар бирор кор-ҳол юз бергудек бўлса, мени шу ерга дафн этинглар. Мен болалар уйида катта бўлганман — қариндошларим йўқ», дебди. У шу ерда қолади! Биз унинг ноини ўзи репетиция қилдирган спектаклларнинг афишаларига, программасига ёзиб қўямиз. Биз уларни Андрей истагандек саҳналаштирамиз. Унинг қиёфаси шу фойедан жой олади. Уни болалар кўришади. У болаларни жонидан ҳам ортиқ севар эди, ўзи ҳам уларга ўхшарди...

Мотам маросими поёнига етгач, тобутни кўтариб пастга олиб тушишди.

— Эҳтиёт бўлинглар... Эҳтиёт бўлинглар! Бу ерда зинапоя бор!— Зина Николай Николаевичнинг хавотирли товушини эшитди.

Қиз ҳам тобутни елкасида кўтармоқчи бўлди... Лекин бўйи етмади.

— Пальтонгни кийиб ол. Ташқари совуқ.— Қаердандир юқоридан Костя Чичкуннинг бўғиқ товуши эшитилди.

Зина пальто ва бош кийимини томошабинлар залидаги столга ташлаганини эслади-да, ўша томонга чопиб кетди.

Саҳнага декорация қўйилаётганди. Галя Бойкова микрофонни текшираётган экан: кечқурун музикали спектакль қўйилиши керак эди.

Зина кийим-бошини қўлтиқладию гулчамбарлардан тўкилган нинабарларни босиб, зинапоядан пастга югурди. У вестибюлда пальтосини кияр экан, автобусга чиқаётган одамларга кўзи тушди.

Театр олдида худди спектакль бошланиши арафасидагидек, одам кўп эди.

Вестибюл полида рассом энгашиб олиб нимадир қилмоқда. У кимдир блокнотига шошилиб ёзиб берган эълонни катта оқ қоғозга кўчирарди:

«Бугун спектакль қолдирилади. Билетларни бир ҳафталик муҳлат ичида кассага топширишингиз мумкин».

Рассом ишдан бошини кўтарди ва Зинага кўзи тушиши билан изоҳ бера бошлади:

— Иван Максимович буюрди. Ҳозиргина...

1972 й.

АҚАМ ҚЛАРНЕТ ЧАЛАДИ

(Бир қизнинг хотира дафтарида)

21-декабрь

Синфимиздаги қизларнинг деярли ҳаммаси хотира дафтари тутади. Улар бўлар-бўлмас нарсаларни ҳам ёзиб қўяверишади. Мана, бир мисол «Вася бугун мендан геометрия дафтаримни сўради. Ҳеч ким билмасин, эшитмасин деб, жуда секин гапирди. Нима учун? Нега энди келиб-келиб мендан сўради? Нега у ҳаяжонланиб, секингина, сирли оҳангда сўради? Вақт ярим кечадан оққан, ҳамон шу ҳақда ўйлаяпман, эрталабгача ухломасам ҳам керак».

Васька шунчаки уйга берилган вазифани ундан силлиқина кўчириб олмоқчи бўлган, холос. Чунки у авваллари менинг дафтаримдан кўчириб юрарди. «Секингина, сирли оҳангда!» Қизиқ, ким кўчирмачиликни ошкора қилади? «Ҳаяжонланиб», эмиш! Васька бўлади-ю, ҳаяжонланмайдими! Қизлар ўзи шунақа, болаларнинг оддий хатти-ҳаракатига ҳам бошқача мазмун беришни яхши кўришади.

Мен ҳам қиз боламан. Лекин хотира дафтарини фақат буюк одамлар тутиши кераклигини тушунаман. Уларга ўзимни тенглаштираётганим йўқ, албатта. Лекин, менинг бир акам бор, консерваториянинг иккинчи курсида ўқийди. У буюк музикачи бўлади. Буниси турган гап. Мен бунга шубҳа қилмайман! Мана, келажакда одамлар шу хотира дафтаримни ўқиб, акамнинг болалиги билан танишадилар.

Акам кларнет¹ чалади. Нега скрипка ёки рояль чалмайди дейсизми? Чунки бобом кларнетда чалишини истаганлар. Мен энди икки ёшга тўлганимда, бобом вафот этган. Акам Лёва мендан беш ёш катта эди. Ёшлигидаёқ бобом унга музика чалишни ўргата бошлаганлар.

Бобом кўп йиллар мобайнида «Фойеда куй чалган» экан. Фойе нима ўзи, буни билмасдим. Лекин, шу сўз жуда чиройли туюларди менга. Биринчи марта кинога тушганимда фойеда туриб куй ижро этаётган музикачиларни кўриб, бечора бобомга ачиниб кетдим. Томошабинларнинг баъзилари ёнидагилар билан гаплашарди, баъзилари бутербродни чайнарди, баъзилари газетани шилдиратиб варақларди, кекса ижрочилар эса саҳнада вальс чалишяпти. Улар скрипкани иякларига тираб куйдан роҳатланибми ёки томошабинларнинг бутерброд еяётганини кўрмай дебми, кўзларини юмиб олишган.

Йўқ, акам фойеда кларнет чалмайди! У чиройли, ҳашаматли залларда концерт беради. Ҳозир акам духовой² чолғу асбоблари ижрочиларининг конкурсига тайёрланыпти. Қларнетни духовой асбоб дейишганига жудаям ачиниб кетаман. Духовой асбобларни ўйласам, дарров дафн маросими, тобут кетидан мунгли, ҳасратли, оғир куйларни чалиб кетаётган оркестр кўз олдимга келади. Шу кларнетни сал бошқачароқ ном билан аташ керакмиди... Майли, нима ҳам қилардик!

Ўқишимга келсак, тўғриси, ўртача. Аълочи ҳам эмасман, иккичи ҳам. Лекин, бунинг аҳамияти йўқ. Мен бутун умримни акамга бағишлашга аҳд қилдим. Ахир кўпчилик буюк одамларнинг сингиллари шундай қилишган-ку. Улар ҳатто турмушга ҳам чиқишмаган. Мен ҳам турмушга чиқмайман. Сираям, ҳеч қачон!.. Бу

¹ Сурнайга ўхшаш музика асбоби.

² Пуфлаб чалинадиган чолғу асбоблар.

аҳдим қатъий! Лёва бу ҳақда билади. Олдинга эътироз билдирди, кейин «майли» деб қўя қолди.

— Биз Лёва билан келишиб олдик. У фақат машҳур музикачи бўлгандагина шахсий ҳаёт қуриш ҳуқуқига эга. У бутун борлигини санъатга бағишлайди. Оддий одамлардек иш, рўзгор билан сира банд бўлмайди. Унинг учун бу ишларни мен бажараман. Акам учун ўз ҳаётимни қурбон қиламан. Шунинг учун ҳам уч баҳоларимнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Афсуски, дадам билан ойим буни тушунишмайди.

— Ниятинг чакки эмас-ку,— деб қолдилар бир кун ойим.— Демак, Лёва ўқийди, эрталабдан кечгача кларнет чалиб малакасини оширади, конкурсларга тайёрланади, сен эса фақат унга ҳаётингни бағишлайсанми? Бировга қарам бўлиб яшамоқчи экансан-да?

— Бундан чиқди, Чеховнинг синглизис ҳам бировга боқим бўлган экан-да?— деб сўрадим ойимлардан.

— Шу ҳам гап бўлди-ю!

Ойим ҳайрат билан қўлларини икки ёққа ёзди. Гап тополмай қолганда, қўлини силкиш осонроқ-да. Бундоқ қараганда ўзим айбдорман: ота-онага кўнглингдагининг борини гапириш керак эмас. Улар шу рўй-рост гапингни ўзингга қарши ишлатишади.

Лекин, ахир бир кун Лёва ҳақида китоб ёзишади. Ана шу китобга хотираларимдан парчалар киритишади. Яқинда бир буюк шоир ҳақида шундай бир китоб ўқидим. Бу сурат остига «Шоирнинг синглизис» деб ёзиб қўйилган эди. Менинг суратим тагида эса «Кларнетчининг синглизис» деб ёзиб қўйишади. Йўқ, «Музикачининг синглизис» дейишгани маъқулроқ. Бу мен учун кичкинагина мукофот бўлади.

Мана шунинг учун кундалик тутяпман.

Бахтга қарши, ҳамма ҳам кларнетнинг муҳим чолғу асбоби эканлигини билавермайди. Айнан шу кларнет Чайковскийнинг бешинчи симфониясини бошлаб беради! Бу ҳам кўпчиликка маълумми? Йўқ. «Оркестрнинг кўринмас қаҳрамони»,— дейди Лёва кларнет ҳақида. У ҳатто кларнетнинг «кўринмас»лигига хурсанд ҳам бўлади. Унинг характери ўзи шунақа.

Лекин бунга йўл қўймайман!

Ёз кунлари кларнетнинг овози бутун уйни тутиб кетади. Лекин куй қайси қаватдан, қайси деразадан таралаётганини кўплар билишмас эди. Буни Лёва чалаётганлигини ўзим айтдим. Лёванинг кларнетига шу

ерда яшовчилар ўрганиб қолишсин деб, ҳатто совуқ кунларда ҳам деразани ланг очиб юбораман.

Лёванинг конкурсга тайёрланаётганини ҳамма қўш-ниларга бирма-бир айтиб чиқдим. Бунинг учун мени камтар демасалар ҳам майли. Акам учун барча изти-робларга тайёрман!

Хотира дафтари тутишга аҳд қилганимга анча бў-либ қолди. Лекин, уни шунчаки оддий бир воқеа билан эмас, балки муҳим, тарихий, унутилмас бир кун билан бошлашни ният қилган эдим. Мана, ўша кун етиб келди!

Бугун биринчи дарсга қўнғироқ чалиниши олдиндан кийим ечадиган хонада ўнинчи синфда ўқийдиган Роберт мени ушлаб қолди. Унга болалар «Роберт-ташки-лотчи» деб лақаб қўйишган. Унинг ғалати одати бор: керак одамни тўхтатиб ёки тирсагидан ушлаб ўтир-майди, шартта тутади. Елкасиданми, бўйниданми, ен-гиданми, унинг учун фарқи йўқ. Кўз олдингизга кел-тиринг-а?!

У мени энгимдан ушлаб тўхтатди.

— Акангни олиб келасанми? Юқори синф ўқув-чилари кечасига!

Роберт фақат биринчи жумласини одамга ўхшаб тузуккина гапиради. Кейингиларини бафуржа гапи-ришга тоқати етмайди. Шунинг учун ҳам телеграмма-ни айтиб тургандек феълларни тушириб пойинтар-со-йинтар қилиб сўзлайди.

— Янги йил кечаси! Биринчи бўлимда— шеър, классик музика. Иккинчисида — жаз ва танца. Бизда классик музика йўқ. Бутун умидимиз сенинг акангда!

Бутун мактабга ўзимни кўрсатиб қўйиш учун бун-дан ортиқ, қулай имконият бўлмаслигини дарров ту-шундим. Ўзингиз биласиз, акамнинг консерваторияда ўқишини ҳаммага бирма-бир айтиб чиқолмайман-ку! Бу ерда бўлса ҳамма бирданига билади-қўяди! Энди, акаси жон деб турган экан-да, деб ўйламаслиги учун Робертни бир оз қийнамоқчи бўлдим.

— Биласанми,— деб секин гап бошладим,— акам... ёш ижрочилар конкурсига тайёрланыпти.

«Духовой асбобларда» сўзини атайин айтмадим.

— Юқори синфларники: фақат ўнинчилар,— деди Роберт.— Сен еттинчидасан-а? Мана, иккита билет! Биттаси акангга, иккинчиси ўзингга! Бўлди, акангни олиб келасан-а!

Юқори синфдагилар кечасига таклиф қилинганли-
ғимни дугоналарим билиб қолса, нима бўларкин-а!
Уларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган-ку, бу!

Шундай бўлса ҳам:

— Олдин билай-чи, акам янги йил кечасида би-
рон ерга бормасмикин. Эҳтимол биронта концертга
таклиф қилишгандир, кейин... ёш ижрочиларнинг бал
кечасига борса керак,— дедим.

— Бизнинг кечамиз йигирма олтинчида,— деди
Роберт.— Олиб келасан-а?

Янги йил кечаси беш кун олдин ўтказилса қизиқ-
ку! Ҳа, Робертнинг ўзи жуда галати бола, унга
ажабланмасаям бўлади. Пайшанба куни «якшанбалик»
қашарини уюштиргандан кейин, буёғини қўяверасиз!

— Майли,— дедим.— Бу осон бўлмаса ҳам, ҳара-
кат қилиб кўраман.

Шундай деб, иккита билетни қўлидан олдим.

22-декабрь

Кечаги баъзи воқеаларни ҳам ёзиб қўймоқчи эдим.
Уйга келсам Лёва кларнет чалаётган экан. У доим
шунақа: эрталаб ҳам, кечқурун ҳам чалаверади. Сабр-
тоқати қандай чидар экан-а! Ҳеч тасаввур қилолмай-
ман. Айтганча, гоҳи-гоҳида билиб қоламан-у...

Лёва севган иши билан шуғулланади. Бундай пайт-
ларда ўз-ўзидан ирода ҳам, қаноат ҳам ҳосил бўла қо-
лади. Мана, мисол учун, фақат адабиётдан дарс тай-
ёрлашим керак бўлса, кечаю кундуз ўтириб тайёрлаб,
беш баҳо олишим мумкин. Чунки мен севган фанни
билан шуғулланаман! Лекин, геометрия, физика, хи-
мия бўлса... Буларни тайёрлаш учун қаердан сабр-то-
қат олса бўларкин-а? Кейин нега одамларни ўзлари
севмаган ишни қилишга мажбур этишади, ахир булар
ҳаётингда сира керак бўлмайди-ку? Шунга ҳеч ту-
шунмадим-да!

Лёванинг хонасига бирор киши кирганда ҳам, у
худди сезмагандек чалишдан тўхтамайди. Биз бўлсак
оёқ учида юрамиз.

Лекин, кеча ўзимни тутолмай:

— Лёва, мени кечирасан-у... Сенда зарур ишим
бор. Бизнинг мактабда янги йил кечасида қатнаши-
шингни сўрашапти,— дедим.

Лёва бир неча дақиқа жим бўлиб қолди. У машқ
қилаётганида биров тўхтатса доим шундай бир зум

жимиб қолади: гўё ўзини ўнглаб олгандай ёки бошқа бир дунёдан олдингизга қайтиб келгандай бўлади... Менга шундай туюлади.

— Сени мактабимиздаги янги йил кечасида қатнашишингни сўрашяпти,— дедим қайтадан. Чунки аввалги айтганимни эшитмаган бўлса керак, у бошқа оламда эди.

— Мен тайёрман,— деди Лёва,— асосан тайёрман... Лекин, янги йил кечасида якка ўзимнинг машқимни ким ҳам эшитарди?.. Кларнет... бу оркестрда жаранглайди. Ёки студентлардан тузилган оркестримизни таклиф қилайми? Бу жуда зўр бўларди-да.

Энди бир ками шу қолувди! Скрипкалар энг олдинда туриб гингилласин-да, акам ҳамманинг орқасида, ҳеч кимга кўринмай қолсинми? Миннатдорчилик билдириш учун дирижёр залга таъзим қилсин-да, бизнинг акамиз «оркестрнинг кўринмас қаҳрамонига» айлансинми? Йўқ, бунақаси кетмайди, акам мактабимиздагиларга яққол кўриниши керак!

— Оркестрингиз саҳнамизга сиғмайди-да,— дедим,— кейин ҳеч ким оркестрни таклиф қилгани йўқ. Фақат сени, шахсан сени сўрашган. Мактабимиздагилар кларнет ишқибози, уни ҳаддан ташқари яхши кўришади. Мана, иккита билет.

Билетни стол устига қўйиб, яна қўшимча қилдим.

— Демак, борамиз-а!

Лёва мендан беш яшар катта бўлса ҳам, бир нарса десам йўқ демайди. Бундай қатъий гапирганимнинг сабаби шунда. У кўпинча, «сенинг амалий ақлинг ўткир» дейди. Бу яхшими ёки ёмонми, тушунтириб ўтирмайди. Лёва жуда камгап, у мусиқий фикр юритади. Ҳақиқий музикачилар шундай фикрлар эканлар. Буни радиодан эшитганман...

— Мен розиман,— деди Лёва.— Асосан бораман. Лекин менга жўр бўлувчи шеригим-чи?

Консерватория студенти Лиляни Лёва «шеригим» дейди. Лиля доим унинг яккахон чиқишларида рояль чалиб, жўр бўлади.

Лиля фақат Лёванинг шеригигина эмас, у акамга ошиқ бўлиб қолган. Бу ҳаммага нурдек равшан. Шунинг учун ҳам Лиля кечамизга иштирок этишга эътироз билдирмаслиги аниқ.

Мен Лилянинг акамга содиқлик билан термилиб қарашларига халақит бермайман, гоҳан икковлари-

ни танҳо қолдириб чиқиб кетаман ҳам: чунки Лиля доим кўзойнак тақиб юради, бақ-бақалоқ, бурнини, юзини, ҳатто бўйнини ҳам сепкил босиб кетган. Хунук қизлардан кўнглим тўқ: улар акамни музика қучоғидан суғуриб олмайдилар, бу уларнинг яна бир олижаноблиги!

Ойим ҳам хунук аёллар билан дугона бўлишни афзал кўради. Гоҳида у дадамни огоҳлантирган бўлиб: «Бугун кечқурун бизникига гўзал бир аёл келади»,— дейди. Дадам шу заҳоти хахолаб кулиб юборади ва: «Ботирларнинг қўрқоқлигига биз ўқиймиз доим ша- раф-шон!»— деб жавоб беради. Кечқурун хотиржамги- на қўшнимизникига шахмат ўйнагани чиқиб кетади. Дадам ойимнинг уйга чиройли аёлларни бошлаб ке- лишига ишонмайди.

Ҳозирданоқ янги йил кечасига тайёрланыпман. Ке- ча қандай ўтишини тасаввур қиляпман!

Акам фақат битта, битта куй чалиб беради!

— Лёва, нимани чалиб бермоқчисан?

— Биронта енгилроқ... масалан «Қовоғарининг учи- шини»ми...

— Йўқ, бунақа ҳаммага таниши бўлмайди. Улар- нинг оғзини очириб қўйиш керак!

Охирги жумлани жуда секин, шивирлаб айтдим. Чунки бунақа гапларни Лёва ёқтирмайди.

— Ёки «Франчески да Римини» ними?

— Ҳа, бу бўлади!

«Франчески»ни чалиб бўлиши билан акам парда- нинг орқасига ўтиб кетади. Унга роса қарсак чалиша- ди. У гўё таъзим қилмоқчи бўлгандек, парда орқасидан қайтиб чиқади. Шу пайт мен ўрнимдан туриб:

— Лёва, яна битта чалиб бер, илтимос,— дейман.

Кейин юқори синфдагилар умрларида эшитмаган бир куйнинг номини айтаман. Лёва гапимни қайтар- май, яна куй чалиб беради. Кейин у саҳнадан тушиб, ёнимга келиб ўтиради.

Кейин танца бошланади...

— Сен фақат мен билан танца тушасан,— дедим акамга.

— Умуман, мен розиман... Лекин, биласанми, мен ёмон танца тушаман. Эски усулда...

— Унда янаям яхши. Уялиб қолмай десанг фақат мен билан танца туш. Қани, онт ичгин!

— Майли, онт ичдим.

Албатта, Наташа Ростованинг биринчи марта балда қатнашганидан кўра менга қийин бўлади! Чунки у анча катта одамлар орасида эди, кейин улар ўзини сипо, вазмин тутишади. Ахир уларни бизнинг ўнинчи синф болалари билан тенглаштириб бўлармиди? Булар доим юзини бужмайтириб, одамнинг устидан кулишади. Ўзларини кап-катта кишилар деб ўйлашсаям, ойимнинг фикрига қараганда, бу уларнинг фирт гўдаклигидан далолат беради. Чунки ойимнинг гапича, ҳеч бир эсли-ҳушли одам ўзининг ёшига нисбатан катта кўринишни истамайди. Лекин, бу ўнинчи синфдагилар фирт гўдакликларини ўзлари тушунмайдилар. Буни уларга ҳеч ким тушунтириб ҳам беролмайди. Улар шунинг учун ҳам ўзларини дунёда ҳеч нарсадан ажабланмайдиган, ҳайратга тушмайдиган «замонамиз қаҳрамонлари» қилиб кўрсатишади. Бу аниқ.

Мана, мен балки уларни ҳайратга соларман. Жилла қурса менга ҳаваслари келар!

27-декабрь

Ҳақиқатан Наташа Ростова биринчи балида менга нисбатан бахтлироқ эди. Жуда бахтиёр эди!.. Билмадим, кўмондонлар ўзларининг ҳарбий операцияларини қандай планлаштиришар экан. Рақибларининг хатти-ҳаракатини олдиндан тасаввур қилишармикан? Эҳтимол, тасаввур қилишса керак... Лекин бундай пайтларда уларнинг олдида жуда кўп қийинчиликлар туғилиб, иккиланишса ҳам керак.

Менинг «амалий ўткир ақлим» бирон бир режани тузар экан, бутун воқеа жуда осон ва оддий кўчади, чунки, бўлажак воқеа қаҳрамонлари ўзим хоҳлаганча ҳаракат қилишади. Режаларимдаги асосий камчилик мана шу бўлса керак, деб ўйлайман, чунки, кейинчалик воқеа қаҳрамонлари ҳаётда бошқача, ўзлари хоҳлаганча иш тутишади. Шундан сўнг, бутун режаларим остин-устун бўлиб кетади.

Кеча ҳам шундай бўлди. Бу ҳақда ёзишнинг ўзи уят. Майли, хотира дафтари тутгандан кейин ҳаммасини ёзаман. Бўлмаса, акамнинг ҳаётини ўрганувчи тадқиқотчилар келгусида турли ноаниқликларга рўбарў келадилар. Кейин гувоҳларни қидиришга тушишади, сўраб-суриштиришади. Э... бу гувоҳларга ишониб бўлармиди... Йўқ, яхшиси, бор гапни ўзимдан билиб

ола қолишсин. Шунда ҳаммаси аниқ бўлади, кўнглим ҳам жойига тушади.

Кеча бошланишиданоқ кўнглисизлик юз берди. Кечага кириш умидида эшик олдида тўп-тўп бўлиб турган олтинчи, еттинчи синфдаги дугоналаримни кўраман деб ўйловдим. Шунда Лёва тирсагимдан олади, йиғилганлар эса икки четга тисарилиб бизга йўл беради, биз уларнинг ўртасидан мағрур ўтиб кетамиз. Остонада билакларига қизил боғич боғлаган юқори синф ўқувчиларидан иккитаси туриши керак эди. Иккови бараварига:

— Сиз консерваторияданми? Концерт бергани кел-япсизми? Сизни кутаётгандик! Марҳамат, парданинг орқасига ўтиб, ечина қолинг!..— деб хитоб қилиши лозим эди.

Улар ана шундай ҳаяжон билан кутиб олишармикан деб, Лёвани кеча бошланишига саноқли дақиқа қолганда бошлаб келдим.

Лекин, мактаб олдида ҳеч қандай оломон ҳам, ур-йиқит ҳам йўқ. Дугоналарим юқори синфдагилар орасида бўлишни орзу қилишарди. Бироқ улар кечага келишмапти.

Ишинг юришмаса доим шунақа бўлади, доим... Мана, бир мисол: турмушга чиқмасликка қатъий қарор қилмасимдан анча бурун бир бола янги кўйлагимда ҳовлига чиққанимда кўрса, деб орзу қилардим. Кўйлагимни яхшилаб дазмоллаб, дугонамнинг туғилган кунига кетяпман, деб онамни алдаб ҳам қўярдим. У бола бўлса аксига олгандай шу куни ҳовлига чиқмасди. Гоҳан бетоб бўлиб қолар, гоҳан битта-яримта айб иш қилиб қўйса, ойиси уни бурчакка турғизиб қўяр, ёки бўлмаса, бошқа шаҳардаги холаси меҳмонга келиб қоларди; уззу-кун ҳовлида санқиб юрадиган бола, мен ҳовлига чиққан пайтда уйда ўтирар эди. Кейин кўчада икки-уч соатча санқиб, уйга қайтардим. Ахир ўзингиз ўйланг, дугонасининг туғилган куни билан табриклагани кетган одам ўн минутда қайтиб келмайди-ку! Ҳа, ишинг ўнгидан келмаса, мана шунақа бўларкан... Кеча ҳам шундай бўлди.

Лекин, энг даҳшатлиси кейинроқ, кечанинг ўзида рўй берди. Келинг, янглишиб кетмай, яхшиси бир чеккадан гапириб бера қолай.

Билагига қизил лента боғлаб олган ўнинчи синфдаги бир бола биз томонга шошилиб келиб:

— Сиз «Варшава»данмисиз?— деб сўради Лёвадан.

— Йўқ, у Москва консерваториясидан,— жавоб бердим мен.— У менинг акам бўлади! Концертингизда иштирок этади.

Шундай дедим-у, бобомдан Лёвага мерос қолган эски, қора ғилофни кўрсатдим. Ичига кларнет солинган ғилофни Лёва икки қўллаб бағрига босиб олганди. Ҳалиги бола акамдан шубҳалангандай гумонсираб унга разм солди. «Қани, бир ғилофингизни очинг, кўрайлик-чи, ичида нима бор экан» деб қоладими деб турибман. Лекин, у қўлини силтаб қўя қолди.

— Утинглар.

Биз даҳлизга кирдик.

Ҳеч ким, парда орқасига ўтиб ечина қолинглари, деб таклиф ҳам қилмади, кишим ечадиган хона олдида анчагина навбат кутиб турдик.

Ясаниб олган, пошнасиз баланд, учли туфлиларини қўлтиқлаган ўнинчи синф қизлари танца кечаси соат ўн иккиларгача бўлади, мактабимизнинг жаз ансамбли янги программа тайёрлаган; ҳатто, «Варшава» ресторанида ашула айтувчи артист ҳам келса керак, деб гаплашиб туришарди.

Лёва иккимизга қиттак ҳам эътибор бермаётган, уна суриб, хушбўй атир сепиб олган бу қақилдоқ қизлар менга ёқмади. Ҳеч бўлмаса бувамининг эски, қадимий ғилофи уларни қизиқтирса кошқийди. Хайрият, улардан бири менга ўгирилиб қаради. Жилмайиб у билан сўрашдим.

— Ие... бу ерга қандай келиб қолдинг?— сўради у.

Бу қизлардан нафратланаман-у, лекин уларнинг олдида журъатсиз бўлиб қоламан. Ана шу тортинчоқ бўлиб қолишим учун ҳам уларни кўргани кўзим йўқ.

— Акам билан келувдим,— дедим секин.

Кларнет ҳақида ҳам, консерватория ҳақида ҳам негадир гапиргим келмади.

Ҳалиги қиз кўзларини қисиб; шунга эрга тегса бўладими дегандек, Лёванинг бошидан-оёғигача қаради. Унинг синф қизларининг ўзи шунақа, бегона эркакларга жуда ғалати қарайверишади. Худди қизлар ғилофни тортиб оладигандек Лёва уни кўкрагига янада маҳкамроқ босди.

Акам унинг эътиборини қозонолмади, бу менга дарров маълум бўлди, чунки қиз шу заҳотиёқ тескари ўгирилиб олди. Вой-бў, қарамасанг қарама! Акам

«Варшава» ресторанида ашула айтадимки-ки, диққатингни тортади!

— Сени кеча бошланишига оз қолганда кўндирдим,— Лёвага шивирлаб тушунтира бошладим.— Қизлар концертда қатнашишингни билишмайди-да... Кейин, бизнинг ташкилотчи — Робертимиз ҳаммани ҳайратда қолдириб, сени саҳнага чиқариб таништиради.

Лёва тиржайиб қўйди: бизнинг ўнинчи синф қизлари учун кутилмаган совға бўлишига ишонмаётганга ўхшайди.

— Асосан улар ҳақ,— деди Лёва.— Бал кечасида танца бўлиши керак... Бу табиий.

Лёванинг гапига эътибор бермадим, чунки у жим туравериб, шеригини хафа қилиб қўймаслик учун ўзича гапираверади, аслида эса бутунлай бошқа нарса ҳақида ўйларди... Ойим ҳам «яна бир нимани ўйла-япти!» деб қўярдилар. Эҳтимол, у ҳозир мусиқанинг укпар қанотида учаётгандир. Ҳозир ҳам шундай бўлди шекилли. Нимага у бирдан танцани ёқлаб қолди.

Лекин, энг кўнгилсиз воқеа ҳали олдинда!

Мактаб зали бешинчи қаватда эди. Биз Лёва билан зинадан оҳиста кўтарилиб борардик. Қаршимиздан баланд пошнали туфли кийган ўнинчи синф қизлари зинадан тушиб кела бошлашди. Одатда мактабда бирон кеча, ёки йиғин бўлса бас, қизлар пастдан юқорига, юқоридан пастга югуриб қолишади: кимнидир кутишади, кимнидир томоша қилишади... Уларга туртилавериб тинкамиз қуриб кетди.

Лёва нима ҳақдадир жиддий ўйлаб қолди. «Ўзининг мусиқа дунёсига кириб боряпти» деган хаёлга бордим. Бундан жуда ҳам хурсанд бўлиб кетдим: чунки у бугунги кечада ҳар қачонгидан ҳам қойиллатиб ажойиб куй чалиб бериши керак!

Лёва менга қараб қўйди.

— Диққатингни бўлма! Диққатингни бўлма!— дедим.

Бирдан у;

— Энг кекса ўқитувчилар юқори синфларга дарс беришади-а?— деб сўраб қолди.

Лёванинг хаёлига шунақа тўсатдан кутилмаган фикрлар келиб туради.

— Ҳа,— жавоб бердим.— Нима эди?

— Юқори синфдагилар кўпинча энг юқори қаватда ўқишади, шундайми?

— Бизда бешинчи қаватда ўқишади. Хўш, нима бўпти?

— Ҳаммаси қандайдир қизиқ-да... Ўйламай қилишадими: кекса одамлар кунига ўн марталаб юқорига лифтсиз кўтарилишга мажбур бўлишади.

Масъулиятли концерти олдидан топган гапини қараг!

Гоҳида Лёванинг миясига ҳеч ким кутмаган фикрлар келиб қолади. Мана, бир мисол: бир куни биз троллейбусда кетаётган эдик. Троллейбус одамга тўла! Университет олдида тўхтаган эди, ҳар доимгидек кечиккан студентлар ўзларини эшикка уришди. Шу пайт кўзойнакли йигит Лёвадан:

— Ҳозир тушасизми?— деб сўради.

У бўлса ўгирилиб, кулиб қўйди ва:

— Шу ерда ўқийсизми? Қайси факультетда?— деб сўради.

Шофёр троллейбус эшикларини ланг очиб қўйган, ҳамма тезроқ тушишга ошиқяпти-ю, у бўлса «қайси факультетда!»— эмиш. Тасаввур қилинг-а!

Лёва шунақа ғалати табиатли. Балки, шундай бўлиши ҳам керакдир? Буюк одамларнинг ҳаммаси ҳам сал ғалатироқ бўлишган-ку!

Бешинчи қаватда бизни Роберт-ташкilotчи кутиб олди. У, албатта, пастга тушмаган эди! Бу унинг учун ҳақоратлангандай гап. Роберт ҳатто Лёва билан сўрашмади, танишмади ҳам. У ҳар хил майда-чуйда нарсаларга вақтини кетказишни хоҳламайди. У ҳар галгидек шошиб-пишиб гапира кетди:

— Қларнетни олиб келдингизми? Шеригингиз шу ерда, анчадан бери... Ҳаммаси жойида. Биринчи бўлим тайёр. Парданинг орқасига ўтинг!

Лёва парданинг орқасига ўтиб кетди.

— Сен залга кир!— буюрди Роберт.

Мен залга қараб кетдим.

Залда бўш жойнинг ўзи кам қолибди. Фақат орқа қаторлардагина бор экан. Бориб ўтирдим. Лёва саҳнадаги тантанали, зафарли чиқишидан кейин чап ёнимга келиб ўтиради. Унинг ўрнига дастурмолимни қўйиб қўйдим.

— Рухсат берсалар, бурнимни қоқиб олсам!

Орқада кулги кўтарилди. Угирилдим-у, бутун мактабимизга отнинг қашқасидек маълум ва машҳур, ҳатто кўмиш маросимларида ҳам қабристонда масха-

рабозлик қиладиган, юқори синф ўқувчиси Рудикка кўзим тушди. Бунақалар ҳамма мактабдаям бўлади. Яна энг орқа қатордаги ўриндиқларга ўтириб олишди. Рудик узала тушиб, оёғини мен ўтирган стулнинг суянчиғига тираб олди. Мен ўтирган жойнинг нимага бўшлиғига энди тушундим! Ҳеч ким Рудикка яқин ўтиргиси келмаган! Бу кеча ишим юришмади-юришмади-да!

Лекин энг кўнгилсиз воқеа ҳали олдинда эди.

Роберт-ташкилотчи саҳнага чиқиб, биринчи бўлим жуда жиддий, деб эълон қилди.

— Жуда яхши, бир кулишиб оламиз-да!— хитоб қилди Рудик.

Олдин драма тўғарагининг қандайдир бир қатнашчиси Лермонтовнинг шеърини ўқий бошлади:

Битта ўзим чиқаман йўлга...

— Ҳақиқий ҳаёт йўлига!— бақирди Рудик.

Атрофдаги шериклари хохолаб кулиб юборишди.

Кейин хореография тўғарагининг қатнашчиси «Ҳиндча рақс»ни ижро эта бошлади.

— Ҳинди-руси бхай-бхай!— яна бақирди Рудик.

— Бхай-бхай!— шериклари ҳам қўшилишди.

Ҳамма ўгирилиб, унга танбеҳ берарди. Бу Рудикка ёқар, чунки ҳамманинг эътиборини ўзига жалб қилаётган эди.

Агар Лёванинг чиқишида Рудик жим ўтирса, бу бошқаларда катта таассурот қолдирган бўлади, деди «амалий ўткир ақлим». Ҳамма Лёванинг кларнети Рудикни ром қилди, деган қарорга келади. Лекин буни қандай амалга оширса бўлади?

Шу заҳотиёқ ҳаракат планини ўзгартирдим. Энди вақтинча бўлса ҳам, Лёва менинг акамлигини уларга билдирмай туришим керак...

Мен биринчи қисмда учтагина номер кўрсатилишини билардим. Ҳиндча рақс тугай деб қолганда Рудикка ўгирилдим-да:

— Ҳозир жуда ҳам талантли музикачи чиқади. Бўлажак лауреат! Москва консерваториясидан...— дедим.

— Бе...е... ундайларга туфурдим!— жавоб берди Рудик.— Аксиргим келади ўшаларни кўрсам!

— Аксириш жуда ҳам хавфли!— дедим мен.— Бу музикачи жуда ҳам асабий. Яқинда унинг концертида залдаги бир киши аксириб юборган эди, чалишни тақ-

қа тўхтатди-қўйди... Кейин аксирган одам залдан чиқиб кетсин, деди.

— Унда яна ҳам яхши, кетолмай зўрға ўтирибман.

— У фақат чиқиб кетишни талаб қилибгина қолмай, ҳамманинг олдида уялтириб, шарманда қиладилар! Жуда асабий-да. Чунки истеъдодли. У билан айтишишни сенга маслаҳат бермасдим.

— У классик куйлардан ғинғиллатадими?— сўради Рудик.

— Албатта.

— Унда, «ухла меннинг қувончим, ухла!..»— деди ўзига-ўзи Рудик.

Кейин, мен ўтирган стулнинг суянчиғига оёғини тираб шундай чўзилиб ётиб олдики, стул билан бирга олдинга сурилиб кетдим... Лекин индамадим, майли, ўзини ухлаганга солаверсин. Қийин аҳволдан чиқиш йўлини топдим-ку!

Лёва саҳнага чиқиб бўлган экан... Ҳамма Рудикнинг бақирғини, орқа қатордан қийқириқни кутарди; лекин зал сув қуйгандек жимжит, қандайдир тантанавор эди.

Акамни залдан биринчи марта кўриб туришим.

Унинг кўриниши артистларникига ҳеч ҳам ўхшамасди. Фақат лоқайд юзигина артистларникига ўхшарди. «Бутун фикри-зикри куйда!»— деб қўярди ойим. У ҳали куйини бошламаган бўлса ҳам, музиканинг сеҳрли қучоғига кириб кетган эди. Бу менга равшан.

Қолганлари саҳнага сираям ярашмасди. Қадди букикроқ, гўё бир нарсани ўйлаётгандек. Костюми дазмолланган бўлса ҳам (ўзим дазмоллаган эдим) ғижимланганга ўхшайди. У Лёваники эмас, гўё бировникидай...

«Лёвани ўзим тикувчига олиб бораман!— қатъий қарор қилдим.— Кейин, энг сўнгги модада кийим тиктирираман! У санъатга бағишланган қимматли вақтимни оляпсан, деб уришса ҳам, сўкса ҳам майли. Мен ўзимни акам учун қурбон қиламан; у менинг тўғримда ёмон фикрда бўлса ҳам, латта жинниси деса ҳам майли! Бир куни, вақти-соати етиб мени бари бир тушунади... Ҳа, буюк одамларнинг сингилларидек ташвишли, хархашали ишни бўйинимга олганлигимни қачонлардир тушуниб етади».

Лекин ҳозирча Лёва тикувчига ойим билан бирга борапти. Ойимнинг диди унча эмас. Ҳозир биричи

қаторда ўтирган олифталар Лёвага қараб кулиб ўтиришгандир.

Кейин Лиля нота дафтарини кўтариб чиқди. Жўр бўлувчи, кўпинча кекса ёки хунук бўлишини сезиб қолдим. Ижрочилар уларнинг олдида чиройли бўлиб кетишади. Шу пайт Лиля акамни хижолатдан қутқазди. У ҳақиқий концертлардагидек бошини баланд тутганча дадил қадамлар билан кириб келди ва жиддий таъзим қилди. Мактабимизнинг олифталари чапак чалиб юборишди. Кейин рояль олдидаги стулга яхшилаб жойлашиб, нотасини ёзиб қўйди. Барча, ҳақиқий жўр бўлувчилардек у Лёвага ўгирилиб, унинг ишорасини кутиб, кўзларига тикилиб қолди... Буларнинг ҳаммаси ростакам концертлардагидек бўлди. Бу юқори синф ўқувчиларига ҳам таъсир қилди.

Лия клавишларга қўлини урди, Лёва эса «Франческининг ҳикояси» куйини бошлаб юборди. У қандай чалаётганини яхши эшитмадим: бутун вужудим ҳаяжондан титраб эди. Ён-веримдагиларга аста қараб қўйдим, айримлари кўзини чирт юмиб олишибди. Одатда яхши куйни шундай эшитишади. Кейин чапак чалиб юборишди... Ҳамма чапак чалди-ю, лекин унча узоқ давом этмади. Агар Лёва парданинг орқасига ўтиб кетганда, уни саҳнага қайта чиқариш учун қаттиқроқ чапак чалишарди. Ҳозир эса, унинг яна чалишини билиб, унчалик жон куйдиринмади.

Менимча, артист саҳнадан виқорли ва сирли кўриниши керак. Шунда томошабинларга қизиқарлироқ бўлади. Ўзингиз ўйлаб кўринг, артист ҳам ҳамма қатори бир одам эканлигини, унинг елкасига бемалол уриб қўйиш мумкинлигини тасаввур қилиш яхшими?

Лёва бўлса худди уйда ўтиргандек кулиб қўйди, кейин қўлини бир силтаб, энг яхши кўрган «Қовоғарининг учиши» куйини чалиб юборди.

Бу гал ҳам қарсак уришди-ю, лекин биринчи галдагидан камроқ бўлди. Қутилмаганда соатига қарай-қарай Роберт-ташкilotчи саҳнага чопиб чиқди. У акамнинг қулоғига бир нима деб шивирлади. Лёва яна худди уйдагидек жилмайиб қўйди-да, навбатдаги номерини эълон қилди...

Акам бу куйни тугатмасиданоқ, Роберт-ташкilotчи яна парданинг орқасидан чиқиб келди. У аввалгидек соатига қараб-қараб, елкасини қисиб қўярди. Лёванинг олдига келиб, яна нималарнидир шивирлади.

Акам бўлса, кўнгилчанлик қилиб, индамай, майли, марҳамат... дегандай бошини қимирлатиб қўярди. Бир кўз олдингизга келтиринг-а!

Наҳотки у яна чалса, деб қўрқиб кетдим. Уйда тузган режамга кўра, мен ўрнимдан туриб: «Лёва, яна бир марта чалиб бер, илтимос қиламан», дейишим керак эди. Ҳозир бўлса ўрнимдан шартта туриб: «Бўлди, чалишни бас қил, илтимос», деб бақиргим келди.

Келгусида акам билан унинг ҳамма концертларига бораман, албатта. Уни мағрур бўлишга ўргатаман! Олдин томошабинлар унга ялиниб, илтимос қилишсин... Кейин биронта шўх, қувноқ куй чалиб беради.

Ахир артист деган, нима деса кўнаверадими? У яқинига одам йўлатмайдиган, жумбоқ одам бўлиши керак!

Ниҳоят Лёва чалишдан тўхтади.

— Хайрли тонг!— деб хитоб қилди Рудик, кейин у ўзини энди уйқудан турганга солди. Мен бунга зигирча ҳам эътибор бермадим.

— Меҳмонларимизни табриклаймиз!— қичқирди Роберт-ташкilotчи.— Уларни янги йил билан табриклаймиз!

Янги йилга ҳали беш кун бор, шундай бўлса ҳам ўтирганлар овозларининг борица «Табриклаймиз!» дейишди.

Шундан кейингина Лиля стулдан турди. Шошилмасдан ноталарни йиғиштириб, майин таъзим қилди ва қўли билан Лёвага ишора қилиб: концертда унинг хизмати катта, қарсақлар унга тегишли, дегандек бўлди. У ўзини ҳақиқий концертдагидек тутарди.

Лёва бўлса яна залда қариндошлар ўтиргандек оддийгина кулиб қўйди. Тасаввур қилинг-а! Бунга қандай чидаб бўлади!

Лекин, ҳаммасидан ҳам даҳшатлиси ҳали олдинда. Озгина қолди, озгина...

Бу ҳақда эртага ёзаман. Сабаби, ойим икки марта, ухлашинг керак, деб айтиб кетдилар. Ойим ёзаётганларим нималигини билмайди. Дафтаримни очиб қарашса, ноқулай. Бошқа ота-оналар уялишмайди; болаларининг дафтарларини индамай очиб кўришади, ҳатто қўлларидан тортиб ҳам олишади. Лекин, ойим сира бундай қилмайди, у маданиятли аёл. Лёва кўп томондан ойимга ўхшайди.

Ойим аввал мени уйга берилган иншони ёзипти,

деб ўйладилар. Ҳатто хурсанд ҳам бўлдилар. Лекин бу иншо эмаслигини шартта айтдим-у, нима ёзаётганимни гапирмадим.

— Қани энди шундай иштиёқ билан дарсларингни тайёрласанг!— дейди оғим.— Афсуски, келажагинг ҳақида сираям ўйламаяпсан.

Аслида худди ана шу келажагим ҳақида ўйлаяпман! Шунинг учун ҳам хотира дафтари тутяпман-да.

28-декабрь

Кечанинг иккинчи бўлими бошланишидан олдин залдаги стулларни олиб чиқиб, йўлакка уюб ташлашди. Бирдан йўлак торайиб қолди, зал эса икки барабар кенгайиб кетди. Турли ўйинчоқлар билан ясатилган сунъий арчани саҳнага ўрнатиб қўйишди.

— Вуй, мунча чиройли-я!— ҳайратланишди қизлар.— Жуда ажойиб-а! Бирам оригинал-ки! Синтетика!..

Унингчи синф қизлари нимагадир синтетикани яхши кўришади. Ўрмон, қор исси келиб турган ҳақиқий арчага қараганда сунъий арчанинг уларга ёқишига ҳалиям ишонгим келмайди. Улар қувноқ, кўтаринки кайфиятда эдилар-да, шунинг учун арзимаган нарсадан ҳайратланишаверади.

Шу қизларни, тўғриси, кўришга кўзим йўқ. Уларнинг ҳаммаси олифта, бирам сатанг кийинади-ки! Кийим ечадиган хона олдида буни унчалик пайқаман эканман, кўпчилиги ҳали пальтода эди. Биласизми, аёллар қишда чиройли, башанг кўринишмайди, чунки сўнгги мода бўйича тикилган кўйлакка қараганда пальтони сотиб олиш қийин-да. Бунга разм солиб юрганамга анча бўлди.

Қизлар концертда ўтирганларида кўйлаклари унчалик кўринмаётган эди. Энди ранг-баранг, ёқаси очиқ кўйлаклари кўзга ташланди.

Мен улардан ажралиб турардим. Кўйлагим ҳам кичкина қизларникига ўхшайди. Ёқаси берк. Бир куни ёқаси очиқ кўйлак тиктирмақчи эдим, тикувчи аёл: «Ёқаси очиқ кўйлак кийиб нимангни ҳам мақтардинг, ҳали ёшлиқ қиласан»,— деди тўғридан-тўғри. Гапини қаранг! Бунга ўзим ҳам анчадан бери разм солиб юрувдим; чакана тикувчилар шарттаки, оғзига келганини қайтармайдиган бўлишади. Сабаби, буюртмачи-

лар унга хушомад қилишади. Кейин донишманднинг сўзини эшитаётгандек оғзига тикилиб туришади.

Хуллас, қизлар жудаям чиройли, башанг кийинишган эди. Уларнинг олдида мен хунук кўринар эдим. Бу аниқ. Лекин, ёнимда бўлажак. Буюк ижрочи-кларнетчи акам Лёва турарди. Унинг тирсагидан ушлаб олдим. Қизлар бўлса менга ҳавас билан қараб-қараб қўйишади. Уларнинг ҳаммасига ҳам консерватория студенти билан айланиб юриш nasib қилмаган-да.

— У қулоғингга нима деб шивирлади?— сўрадим Лёвадан.

— Бир ашулачи келиши керак экан...

— Ресторанданми?

— Шунақа бўлса керак. Кўпроқ чалиб туришимни илтимос қилди...

— У яна Гилельсни ҳам таклиф қилса бўларди! «Варшава»дан ашулачи келгунча вақтни чўзиб тур эмиш!..

— Умуман, уларни қийин аҳволдан қутқазиш менга қийин эмас эди.

Кимнидир қийин аҳволдан қутқариш Лёванинг энг севган машғулоти. Унинг дўстларидан бир-иккитаси уйланишга ҳам улгурган. Буни қаранг! Шошиб қолишган эмиш! Имтиҳон арафасида хотинлари билан уришиб қолишса, Лёванинг олдига югуриб келишади. У бўлса ҳаммасининг жонига оро киради. Кўп вақти ана шундай машмашаларга кетиб қолмаса деб қўрқаман. Шундай қилиб ресторандаги қўшиқчи келмади. Роберт саҳнага чиқиб, шоша-пиша эълон қилди:

— Бир оз танаффус бўлиб қолди: «Варшава» ресторанидаги қўшиқчи, афсуски, келолмади. Лекин «Варшава»— шу ерда, у биз билан! Севимли Алинамиз мактаб жаз оркестри билан бирга Польша эстрада куйларини ижро этади.

Болалар «Ур-ра» деб қичқириб юборишди. Юқори синфдаги қизлар сал-пал чапак чалган бўлишди: Алинага ҳасад қилишганданми, унчалик хуш кўришмайди уни.

Алинага ҳечам ҳавасим келмайди: нима десам бўларкин, мактабимизда унга тенг келадиган чиройли қиз йўқ. Энди, сендан чиройли бўлгандан кейин, ичи қоралик қилишнинг нима кераги бор. Ёқаси очиқ кўйлак кийган олифта қизларнинг хўмрайиб, терсайиб олишганини кўриб қувончим ичимга сиғмади. Чунки

болалар Алинага шайдо эканликларини, у билан рақобатлашиш қийинлигини қизлар билишади.

Аёллар гўзаллар бош ролни ўйнаган кинони кўриб чиқаётганда кўпинча ана шундай ғамгин ва хомуш бўлиб қолишади. Улар ҳатто анча вақтгача ҳамроҳларига қарашга ботина олмайдилар. Чунки ҳамроҳим шу гўзал билан мени солиштиради, деб қўрқсалар керак. Бунга ҳам эътибор берганимга анча бўлди. Йўқ, мен сира ҳам эрга тегмайман! Бу қарорим қатъий.

Мактабда бўладиган кечаларда Алина ана шундай жаз қўшиқларини поляк тилида ижро этади. У сахнага чиқиши билан кучим борича чапак чала бошладим, ҳамма қизларимизни мот қилиб қўйгани учун ҳам чалдим.

Қизлар жуда ғамгин бўлиб қолишди, гоҳи-гоҳида Алинага жаҳл билан қараб қўйишарди, айримлари ярашмаган қилиқлар қилишар, хахолаб кулишарди. Бунга ҳам эътибор берганман: аёллар кўпинча йиғлагиси келганда кулишар экан.

Аслида ўзим ҳам чиройли қизларни ёмон кўраман. Улар билан гаплашиб бўлмайди, чунки ўзларининг гўзалликларини ҳеч вақт унутмайдилар. Кеча, Алинадан жуда ҳам миннатдор бўлдим, айниқса ҳалиги келмаган «Варшава» ресторанидаги қўшиқчидан беҳад хурсандман. Чунки Лёвадан кўра уни кўп кутишган эди. Алинанинг бунга даҳли бўлмаса ҳам ундан хурсандман. У ўша қўшиқчининг ўрнига ашула айтгани учун, тўғрироғи, ашуласи учун ҳам қарсак чалдим. Кейин, Лёвани мен бошлаб келганим учун, мактабимиздаги кеча унга ёқсин деб ҳам чапак чалавердим.

— Алина поляк тилини жуда яхши билади. Худди рус тилидек!..— деб Лёванинг қулоғига шивирлаб қўйдим.

Алина фақат полякча ашула айтибгина қолмай, балки «Экран» журналида ҳам расмлари чиққан. Унинг сочлари тўппа-тўғри таралган, оқиш, бир тутами юзига тушиб, бир кўзини беркитиб қўйган эди.

— Унинг сочи ўзиники,— шивирладим Лёвага.

— Бу нима деганинг?

Лёва икир-чикирларнинг фарқига бормайди, чунки ойим айтганидек, «у бу дунёда эмас-да».

— Бу, табиий, ўзининг сочи,— тушунтирдим.— У сира ҳам сочини бўямайди!..

Алина секин-аста куйларди, залдагиларнинг ҳам-

маси, айниқса, болалар нафас олишга ҳам қўрқарди. Алина бўлса бемалол нафас оларди. Унинг нафаси микрофонга урилайтганиданми, менга шундай туюлди.

Сал тилим чучук бўлгани учунми, кичкиналигимдан шипилдоқ товушларни ўлгудек ёмон кўраман. Бутун бошли алфавитда ҳам энг ёмон эшитиладиган ҳарфлар шулар эканлигига ишончим комил. Ахир бадий адабиётда ҳам ижобий қаҳрамонларнинг тили чучук бўлмаслиги бежиз эмас-да, фақат салбий қаҳрамонларгина «ш-ш» қилиб шипиллаб гапиради.

Лекин, Алина полякча қўшиқларни айтаётганда шипиллаган товушлар унчалик ёмон эмасдек туюлди. Унинг микрофонга пичирлаб айтаётган сўзлари бошдан-оёқ шипиллаган товушдан иборат бўлиб, у ёқимли ва юракка тегадиган эшитилади.

Болалар худди эсини еб қўйгандек қарсак уришар, ҳатто ҳуштак ҳам чалишарди, бу уларнинг қойил қолишгани ва хурсандлигининг энг олий ифодаси. Лёванинг «Франчески»сидан кейин ҳеч ким ҳуштак ҳам чалмаган эди. Бу одамга жуда алам қилар экан. Лекин, кўплар Алинага қарсак чалиб, Лёвага зимдан қараб-қараб қўйишаётганини сездим. Бўлмасам-чи! Ахир унинг қўшиқларига консерватория студенти қандай баҳо беришини билишлари керак-да! Проффессионал! Юқори синфдагиларнинг ўзи ғалати, кечага консерватория студентининг келиши ўзлари учун фахрли эканини очиқ тан олмайдилар! Улар учун обрў деган нарсанинг ўзи йўқ! Зимдан разм солиб, қандай баҳо бераётганини билиб олишса. Вой сенларни-ей!

Лёва буни сизди шекилли, қора ғилофни қўлтиғига қисиб олиб, худди Давид Ойстрахнинг концертида ўтиргандек жон-жаҳди билан қарсак чала бошлади. Алинани унга роса мақтаган эдим, акам мени хурсанд қилмоқчи бўлди шекилли.

Алина ашуласини айтиб бўлиб, саҳнанинг ўзидан залга сакраб тушмоқчи бўлди. Бу, албатта, чиройли эди. Болалар ёнларидаги қизларини унутиб, Алинага ёрдам бериш учун ошиқишди. Шу ерда бирдан кутилмаган воқеа содир бўлди: доим лалайиб, саланглаб юрадиган бизнинг Лёва ҳам саҳна олдига югуриб бориб, чап қўлини чўзиб турибди. Унг қўлида бувамининг эски ғилофдонни.

Лёванинг қўли бошқаларнинг қўли орасида кўринмай кетганидан, кейин уларниқидан ажралиб турмаёт-

ганлигидан хафа бўлиб кетдим. Кейин, Лёванинг ўзи ҳам юқори синфдагилар орасида йўқ бўлиб кетди. Лекин, Алина саҳнада турган жойида акамнинг қўлини қидириб топди. Кейин унинг қўлига таяниб, пастга сакраб тушди. Ҳа, ҳа, ишонаверинг, акамнинг қўлига таяниб-а! Худди юзига биттаси тарсаки туширгандек Лёваниз қизариб кетди. Ўзи ҳам сал нарсага қизариб кетаверади. Лекин, бунга бирон сабаб бўларди. Ҳозир эса ўзидан-ўзи қизариб кетди.

Алина залга сакраб тушгандан кейин Лёва унга миннатдорчилик билдирди. Нимага? Нима учун миннатдорчилик билдиради? Қизиқ, Алина «раҳмат» дейиши керак эди, ахир унга Лёва қўлини чўзди. Алина эмас-ку.

Қандайдир ғаройиб воқеалар содир бўляпти.

Мактабимизнинг эстрада оркестри танго куйини чалиб юборди. «Ҳозир танца тушаётганда Лёвага, Алина дугонам эмас, дейман, акам мени деб унинг атрофида кўп ўралашавермасин!» Шу пайт акам мен томонга энгашди. «Ҳа, ҳа, ваъдасини унутмабди!— кўнглимдан ўтказдим, кейин бир оз терлаган кафтимни мойланган совуқ деворга босдим.— Ҳозир юқори синф ўқувчилари кечасида биринчи марта танца тушаман!..»

— Илтимос, бир оз ушлаб тур,— шошиб гапира бошлади Лёва. Қарасам, бувамнинг эски филофдони қўлтиғимга кириб қолибди.

Лёва бўлеа саҳнанинг олдига бориб қолган, Алинага яна қўлини чўзиб турар: уни таццага таклиф этарди. Мен яна кафтимни совуқ деворга ишқадим.

Алинани шу пайт қанчалик ёмон кўриб кетганимни билсангиз эди! Шунчалик кам учрайдиган ва чиройли исмини ҳам эшитгим келмай қолди. Мени-ку, ҳамма оддийгина қилиб Женька деб чақиради. «Эркакларга ҳам, аёлларга ҳам тўғри келаверади, зўр исм», деб ҳазиллашади дадам. Буни қаранг, дадам менга энг яхши кўрган бир холасининг исмини қўйиб, энди ўзи яна аския ҳам қилади! Дадамнинг холасини кўрмаганман: у мен туғилмасимдан ўн йил олдин ўлган экан. Сира тушунолмаяпман: ойим билан дадам холасининг хотираси деб нима учун менга бундай исм қўйишган? Ҳеч ақлим етмайди.

Кўйлақларининг ёқаси очик қизларимизнинг ҳаммаси Алинага қараганда кўзимга ёқимтой ва истараси иссиқ бўлиб кўринишди. Алина Лёвани бутун ум-

рини акаси учун фидо қилмоқчи бўлган синглизини шўппайтириб қўйишга мажбур қилди-я! Майли, гап бунда ҳам эмас. У акамни ҳам ўзига ошиқу шайдо бўлган ўнинчи синф болалари қатори хатти-ҳаракат қилишга мажбур этди. Ана шунинг учун ҳам уни кўришга кўзим йўқ!

Алина Лёванинг кўзларидан кўзини узмай тик қарагани-қараган, бунинг устига қандайдир маъноли тикилади. Бу сохталик! Турган-битгани айёрлик-а! Эстрада куйлари Лёвага маъқул бўлмаганидек, Лёва ҳам унга ёқмасди. Обкашдек эгилган кўримсиз қадди, гижимланган ва бировникига ўхшаган костюмдаги Лёва ўла қолса унинг дидига мос тушмасди. Ҳамма гап унинг консерватория студенти эканлигида ва порлоқ келажагида! Шунинг учун ҳам у ошиқона термилиб, акамнинг кўнглини ўзига ром қилиб олмоқчи.

Лекин, бахтимга Лёва унинг сирли қарашларини пайқамасди: у энгашиганича оёғининг ҳаракатини кузатяпти. У қачон танца тушса шунақа, доим оёғига қарайди.

Менга ҳеч ким эътибор бермасди. Танца тушаётганларга халақит бермаслик учун якка ўзим совуқ деворга суяниб олганман. Мени гоҳида туртиб ўтишар, ҳатто кецирим ҳам сўрашмасди. Айримлари, ўнинчи синфдаги қиз кийим ечадиган хона олдида сўраганидек: «Женька, қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг?», «Ие, бу ерда нима қилиб юрибсан, Женька?»— дейишади. Ҳеч ким ёнимни олмас: акам бўлса Алина билан танца тушарди!

Шу пайт Лиля эсимга тушиб қолди. Лёва ҳатто шеригининг қаерда қолганлиги билан ҳам қизиқмади-я. Йигит ҳам шунақа бўладими!

Лилянинг бир куни айтган гапи эсимга тушиб қолди: «Профессионал артист концерт берган куни томошабинлар орасида пайдо бўлмаслиги керак».

«Ақлингга балли! Албатта кўринмаслиги керак!— ўйлардим ўзимча.— Ўшанда у сирли ва эътиборли бўлади. Акс ҳолда ҳамма қатори оддий бир одам бўлиб қолади. Мана, ҳозир худди ижрочи-музикачилар конкурсида қатнашмайдигандек, улардан ҳеч фарқи йўқдек ўнинчи синфдагилар бемалол оёғини босиб кетаётган акамга ўхшаб қолади!».

Танго тугагандан кейин Лёва олдимга худди биров яна қудоғининг тагига ургандек қизариб келди. У жу-

даям ҳаяжонланган эди. Уни ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаганман, кўргим ҳам келмайди!

— Сен фақат мен билан танца тушишга онт ичудинг-ку!— дедим.

— Асосан, сен ҳақлисан,— деди у зўрға нафасини ростлаб.— Лекин, мен фақат танго тушишни билман... Ўзинг биласан-ку, твист тушсам роса кулги бўлардим...

— Сен у билан танца тушмасанг бўлмайдимиз? Бундай фикр хаёлингга келмаганмиди?

Одамлар «бу дунёда бўлмай» паришон тортиб, хатолар қилса, у билан очиқчасига, қаттиқ-қаттиқ гаплашиш керак. Ҳалокатдан асраш керак!

Лекин бечора акамни хавф-хатардан асрай олмадим. Оркестр твистни чала бошлади. Алина бўлса болаларнинг таклифини рад қилиб, Лёванинг олдига ўзи келди. Бунга қаранг! Ўзи келди-я, ўзи! Ана гўзалнинг аҳволи! Ана мағрурнинг ҳоли! Бутунлай уятини йўқотиб қўйибди. Лёва ҳам билмайдиган твистга рақсга тушиб кетди.

Алина уни твист тушишга ўргатарди. Энди уларнинг иккалови оёқларига қараб олишган. У Лёвани атиги танца тушишга ўргатапти-ю, лекин кўринишидан ўз паноҳига олиб, худди бу дунёда қандай яшашга ўргатаётгандек эди.

Яна ўша совуқ дезорга суяниб олдим. Мени яна туртиб юборишар, бу кечага қандай келиб қолганимни сўрашарди.

Эс-ҳушли одамлар ўзидаги бор хислатни кўз-кўз қилишади, камчиликларни эса яширишади, албатта. Акам ёмон танца тушади, Алина бўлса уни мажбур қиляпти. Нима кераги бор? Эҳтимол у ўртоқлари олдида акамни кулгига қўймоқчидир? Улар ахир ёмон танца тушганларни одам қаторига қўшинмайди-ку.

Ишқилиб, ўнинчи синфдагилар менсимай, ҳатто акамга кулиб қараб қўйишар, чунки улар Лёвадан кўра анча яхши твист тушишарди. Алина уларга, акамдан устун эканликларини билиб олишга имкон яратиб берди. Шунинг учун ҳам уни ёмон кўриб кетдим.

Доим жон деб эшитадиган мактабимиз эстрада оркестрининг овози тезроқ ўчақолсайди, деб орзу қила бошладим! Бироқ то пастдан гардеробчи хотин чиқиб, Роберт-ташкилотчига:

— Кийим-бошларингизни эрталабгача қўриқлаб ўтиролмаيمان...— дегунча танца давом этди.

Шундан кейин кеча тугади.

Лёва олдимга келиб, бувамнинг эски ғилофдонига қўлини чўзди. Ғилофдонни орқамга беркитиб:

— Энди сенга кераклиги ҳам қолмагандир,— деб кесатдим.

— Нима деганинг бу?

— Бу шундай деганимки, сен хореографик билим юртига кирмоқчисан, шекилли? Лекин циркка бор, у ерда масхарабозликка ўргатишади. Сен бугун бу соҳада ёмон томоша кўрсатмадинг!

Эҳтимол, Лёва билан жуда ҳам қаттиқ ва очикчасига гаплашгандирман, лекин бунга ҳаққим бор. Ахир унга бутун умримни бағишламоқчиман-ку. Алинадан эҳтиёт қилишим керак! У акамга нима ўргатиши мумкин? Эстрада қўшиқларини айтишними? Улар ўртасида қандай умумийлик бўлиши мумкин. Ҳозир севиш-севилишга Лёванинг ҳаққи йўқ! У конкурсга тайёрланиши керак. Севиш эмас, эрталабдан кечгача машқ қилиши лозим! Мен уни асрашим, хавфдан сақлашим зарур. Худди шундай қиламан ҳам!

Лекин Лёвани хавфдан сақлаш осон бўлмайди. Ахир унинг «бутун фикри-зикри ўзлигида-я», агар бирор кишининг «фикри-зикри ўзлигида» бўлса, тамом, миясига қуйилиб қолган фикрдан айнитиш, бирор нарсани тушунтириш ўлимдан қийин. Улар ўзларини ҳар хил балогоа гирифтор қилаверадилар.

— Алина бир ўзи экан. Ҳозир анча кеч бўлиб қолди,— деди Лёва.— Уни уйига кузатиб қўяйлик.

— Унга бирдан-бир хавф солмайдиган нарса ёлғизлик!— деб хитоб қилдим.— Мана кўрасан, ҳамма жазманлари орқасидан эргашишади...

Нега бундай аҳмоқона гапни айтдим-а? Аёл кишининг кўпчилик ўртасида эътибор қозониши эркак кишига қаттиқ ботишини тез пайқаб қолдим. Бу ҳол ёш йигитларга ҳам тааллуқли. Ҳар синфда кўплаб эътироф этадиган бир гўзал бўлишини сезиб олганман. Кўпинча бошқалардан унчалик фарқи бўлмайди. Шунчаки, тасодифан икки бола бир қизни яхши кўриб қолади, вассалом. Бошқалар эса, икки бола унинг кетидан оҳ-воҳ қилиб юрибдими, демак у шунга арзигулик, деган хулосага келишади. Ана шундан кейин ҳамма-лари хушомад қила бошлашади.

Алина ёлғиз қолмайди, деб юборганимдан кейин, Лёва, нима ҳам қила олардик, дегандек қўлларини икки ёнига ёзиб маъюс кулиб қўйди.

— Ҳа, биламан... Унинг обрўси зўр экан.

— Арзон обрў!— дедим яна жаҳл билан.

Бироқ энди хатони тузатиш қийин эди. Алинани кузатиб қўйгани кетдик. Унинг уйи бизникига қарама-қарши томонда экан.

Бутун йўл давомида индамай кетавердим. Тўғриси-ни айтсам, Алинанинг олдида ўзимни йўқотиб қўяман. Кейин, ўзим истамаган ҳолда гапини маъқуллаб қўяман. Лёва ҳам унинг бўлар-бўлмас гапларини маъқуллайверади. Акамга ажабланиб қараб қўйдим. Қарадим-у, қўрқиб кетдим! Назаримда у тентакроқ бўлиб қолганга ўхшади. Ҳа, чиндан ҳам кўпгина буюк одамлар қаёқдаги аёлларни севиб, улар ҳузурида тентакнамо бўлиб қолишганини эсладим. Наҳотки акамни ҳам шундай тақдир кутаётган бўлса?

Алина бўлса тинмай жаврарди. Лекин, у мўйнали ёқаси билан оғзини беркитиб гапирарди.

— Томоғимни асраяпман,— дейди у.

Эшитяпсизми? Демак, ўзларини ҳақиқий қўшиқчи деб ўйлаптилар шекилли! Уларнинг нозик томоқлари шундай бебаҳо бойлик эканки, уни асраш лозиммиш! Умуман, унинг ҳақиқий товушини ҳали эшитганимча йўқ, ашула айтаётганда микрофонни оғзига тутиб олади, энди бўлса оғзини қундуз ёқасига тутиб гапиряпти.

— Томоғингизни доим иссиқ тутишингиз зарур,— луқма ташлади акам.

Бу сўз Алинага жуда ёқиб тушди, у ҳам Лёвага миннатдорчилик билдиргандек, энг яхши кўрган музика асбобим — бу кларнет, деди. Эшитяпсизми? Улар кларнетни эрталабдан кечгача мириқиб тинглаб, роҳатланар эмишлар! Кейин, кечаю кундуз саксафонни тинглаш ҳам роҳат эмиш.

Яхшиям у кларнетни барабан билан тенглаштирмади. Лёванинг сеvimли кларнетини саксафон билан тенг қилгани, акамга қаттиқ тегиб кетармикан, деб ўйлаган эдим. Йўқ, унга заррача таъсир қилмади. Қайтага, Алинанинг фикрига қўшилди:

— Ҳа, саксафонда мусиқий ифоданинг оригинал имкониятлари мавжуд...

Лекин, энг таажжублиси шу бўлдики, мен ҳам не-

гадир, саксафонни яхши кўраман, деб юбордим. Бу чиройли қизлар кишиларга ҳукмрон бўлиш қобилиятига эга! Яна ҳаммани бирданига калтафаҳм қилиш қобилиятига ҳам эга!

— Янги йилдан кейин,— деди Лёва,— бизнинг иккинчи курс студентларининг концерти бўлади. Консерваториянинг кичик залида...

Лёванинг ҳар бир нарсани аниқ гапириши жиғимга тегади. Концерт кичик залдами, катта залдами, нима фарқи бор? Оддийгина қилиб: «Консерватория залида» деб қўйиш мумкинку». Иккинчи курсда ўқишини албатта аниқ қилиб айтиши керак. Ишқилиб, бешинчи курсда деб ўйлашмаса бўлгани! Бўлажак конкурсни ҳам тўлиқ, дабдабали қилиб айтади: духовой оркестр ижрочиларининг Бутунроссия конкурси, эмиш. Буни қисқа ва содда қилиб: ижрочи-музикачиларнинг конкурси, деб айтса бўлади-ку. Кейин ҳамсуҳбати машшоқларнинг Бутунроссия эмас, балки Бутуниттифоқ ёки халқаро конкурси деб ўйлайверсин! Йўқ, Лёва албатта ҳаммасини аниқ айтиши керак. Табиати галати-я!

— Шу концертга келсангиз, мен учун катта совға бўларди,— деди Лёва.

Катта совға эмиш, худди Мстислав Ростроповични таклиф қилаётгандек тантанали-я!

— Менга телефонингизнинг номерини беринг, конкурс арафасида қўнғироқ қиламан,— деди Алина.

Ҳамма гўзаллар сингари у ҳам, албатта, ҳаммиша банд!

— Йўқ, уйимизга қўнғироқ қилолмаслигингиз мумкин. Яхшиси, ҳозир келишиб ола қолайлик, — деб туриб олди Лёва.— Тўғрими, Женя, шундай бўлса яхшими?

— Албатта,— дедим.

Таклиф қилаётгани учун акамни бошлаб уришмоқчи эдим-у, ўзим бўлсам, «албатта» деяпман. Тилим ёсини еганга ўхшайди! Мен гипноз таъсирида бўлсам керак.

Алина ниҳоят келишга рози бўлди. Бўлмасам-чи! Ахир, кларнетни жон-дилидан яхши кўради-ку!

— Сизни эшик олдида кутиб тураман,— деди Лёва.

Ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас, у Алинани севиб қолган!

— Сиз менга ҳам совға қиласиз-а!— хайрлаша туриб, ноз-ишва билан сўради Алина.

Лёванинг юзида шундай ифода пайдо бўлдики, Али-на нимани истаса бажаришга тайёр эди.

— Бизнинг эстрада оркестримизда солистликка рози бўлмайсизми? Бу жуда ҳам ажойиб бўларди-да; профессионал музикачи мактаб жаз оркестрида!

Совуқ ҳаводан қалқиб кетдим. Лёва бамайлихотир жавоб берди:

— Асосан, шундай қилса бўлади...

— Жуда яхши! — деди у ва тезда эшик орқасида ғойиб бўлди.

Шу заҳоти унинг таъсиридан халос бўлдим.

— Сен хали фойеда ҳам кларнет чаласан! Бечора бувамга ўхшаб-а,— бақириб бердим Лёвага.— Гапим эсингда бўлсин: ҳамма ҳаракатларинг фойеда концерт бериш билан тугайди.

29-декабрь

Ҳаётим хавф остида қолди. Ҳа, бутун ҳаётим! Агар Лёва мактаб жаз оркестрида қатнашса, тамом, унга бу машғулот ёқиб қолади: ахир бу Лёвага бобо мерос-ку. Кейин унинг ўзи ҳам кинотеатрларда ҳар бир сеанс олдидан фойега чиқиб кларнет чаладиган бўлади. Томошабинлар эса бутербродларини чайнаб тура-веришади...

Унда акамга бутун умримни бағишлай олмайман. Фойеда кларнет чалиб тирикчилик ўтказадиган музикачилар ҳақиқий мусиқага берилган одамлар эмас, улар учун кимлардир ўз ҳаётини бағишлаши ҳам одат тусига кирмаган. Фақат буюк музикачиларгина бундай фидойиликни қабул қилишга ҳақли!

Борди-ю, Лёва буюк музикачи бўлолмаса-чи! Унда нима қиламан? Унда не ҳасратда тузган ажойиб режаларим чилпарчин бўлади-ку. Кейин ҳамма синфдошларим қатори мен ҳам ўзимга касб танлашим керак, дарсларни ёдлаб, тузук баҳо олиш учун ўлиб-тирилишим керак. Энди мен ҳам ҳамма қатори бўлишим лозим.

Лекин мен ўзимни ўйлаётганим йўқ. Гап Лёва ҳақида кетяпти! Унинг учун ҳамма нарсага тайёрман. Ҳақиқий сингиллар акаларининг шахсий ҳаётига аралашади. Бунинг эвазига миннатдорчилик талаб қилишмайди. Мен ҳам аралашаман! Лёва Алинани унутиб, конкурсга бемалол тайёрланади ва биринчи ўрин-

ни олади! Ана шундан кейин бутун умримни унга ба-
ғишлай оламан!

— Наҳотки қилиқлари, муомаласи соҳталигини сез-
маётган бўлсанг? Ҳаммаси равшан кўриниб турибди-
ку,— дедим Лёвага.— Кларнет у кишининг энг яхши
кўрган чолғу асбоблари эмиш! Ҳо, ўзинг ўйлаб кўр,
дунёда кларнетни сидқидилдан, бутун вужуди билан
яхши кўрадиган бирон бемаъни одам борми? Шундай
одам борми? Бундай одам йўқ!

— Бу сенинг шахсий мулоҳазаларинг,— деди Лёва.

— Йўқ, бу бор гап, шахсий мулоҳаза эмас! Сен
дунёда яккаю ягона буюк кларнетчи бўласан деб ўй-
лагандим! Лекин, афсус... Наҳотки, у чиндан ҳам поляк
тилини билади деб ўйлайсан? Йўқ, у сўзларни ёдлаб
олиб, тўтидек қайтараверади. Ҳозир ҳар қандай қў-
шиқчи, ҳатто у Гваделупанинг овлоқ чеккасидан бўл-
са ҳам «Москва оқшомлари»ни рус тилида бемалол
айта олади. Шу билан рус тилини билақолдимми? Йўқ.
Алина поляк тилини тушунмаганидек, у ҳам рус тили-
ни билмайди, у поляк тилини тушунади, деб ишонш-
нинг ўзи бемаънилик. Кейин, унинг сочлари ҳам бўял-
ган...

— Эҳтимол унинг сочи ясамадир?— кулиб сўзимни
бўлди Лёва. У Алинани ҳимоя қилишга тайёр эди. Бу
ҳаддан ташқари эди.— Аввал Алинанинг сочи тўғри-
сида ҳам, поляк тили тўғрисида ҳам бутунлай бошқа-
ча гапирган эдинг. Одам ўз фикрини бунчалик тез
ўзгартириб юбориши мумкин эмас. Кузатаётганимизда
унинг ҳар бир гапини маъқуллаётган эдинг-ку.

— Мен уни мазах қилиб, киноя билан маъқулла-
ган эдим! Унинг устидан кулиб...

— Кечирасан, киноянгни сезмабман. Кейин, у ўша
пайтда ўринсиз эди.

— Сен уни яхши кўрасанми?!— тўсатдан сўрадим.

У ҳеч нима демади. Лекин, билдим, энди у билан
ортиқча гаплашиш фойдасиз. Мен ҳаракат қилишим
керак! Ҳа, албатта...

30-декабрь

Бугун, иккинчи чоракнинг охирги куни. Биз дос-
кага: «Охирги кун дангасалик туғиладиган кун!» деб
ёзиб қўйдик. Уқитувчилар ўқиб, ўзларини жаҳли чиқ-
қанга солишади.

Эртага таътил бошланади! Мен таътилни жуда яхши кўраман. Уқитувчилар биздан, биз ўқитувчилардан қутуламиз, маза қилиб дам оламиз. Шунинг учун ҳам барчанинг кайфияти кўтаринки.

Танаффус пайтлари юқори синфдагилар коридорда уёқдан-буёққа юриб, пичир-пичир қилиб, ким билан янги йилни кутишни келишиб олишади. Улар энг оддий нарсалар ҳақида ҳам шивирлашиб, сирли оҳангда гаплашишни яхши кўришларини сезганимга анча бўлган. Шундай бўлиши уларга қизиқроқ-да!

Уқитувчилар ҳам янги йил кутишади, албатта. Адабиёт дарсида уларнинг янги йил кутишини кўз олдимга келтирдим. Кўпинча мен ўқитувчиларимиз ҳаётини тасаввур қиламан. Айниқса, аёл ўқитувчиларнинг ҳаётини. Биз уларга «хоним ўқитувчилар» деб лақаб қўйганмиз. Уларнинг эри қанақа экан? Уйлари-чи? Бизга доим «сиз» деб мурожаат қиладиган, икки йилдан бери бирон марта кулмаган «химия хоним» ҳам уйда эрини ўпармикин? Наҳотки эри ҳам «химия хоним»ни ўпса?.. Қизиқ, буларнинг ҳаммаси қандай содир бўларкин-а? Лекин, бу содир бўлади, чунки ўқитувчимизнинг қўлида никоҳ узуги бор. Қадимий қалин никоҳ узуги! Демак, у ҳам уйда ўпишар экан-да... Тасаввур қилинг-а! Эҳтимол унинг ҳам болалари бордир...

Ҳамманинг кайфияти кўтаринки. Ҳатто «химия хоним» ҳам бизга, мазмунли дам олинглар, деди. Қувноқ эмас, балки мазмунли.

Лекин, бари бир менинг кўнглим ёришмаяпти. Нимадир босиб тургандек. Бу босиб турган — Алина! Атайин, бошқа нарсалар ҳақида ўйлаб, уни эсимдан чиқаришга ҳаракат қилияпман.

Лекин, ҳеч хаёлимдан кўтарилмаяпти: Лёва албатта мактаб жаз оркестрига кирази. Олдин уларга жўр бўлади, кейин фойеда хор бўлади. Уни ҳалокатдан қутқаришим керак!

Шуларни дарсда ўтириб ёзаяпман... Мен (поездда, мактабда ёки пионер лагерида) охирги кун ва соатлар имиллаб ўтишини фаҳмлаганман. Чидашга тоқатинг қолмайди.

Мана, ниҳоят қўнғироқ ҳам чалинди! Меҳрибонимиз ниҳоят чалинди-я! Танаффусга чиқиб кетаяпман...

Охирги дарс бошланди. Математика хоним дарсдан чалғиганларни жуда ёмон кўради. Агар сезиб қолсам, дарров доскага чиқаради. Албатта охирги жангда

ҳалок бўлиш ёмон, лекин ҳаммасини хотира дафтарига ҳозироқ бирма-бир ёзишим керак. Бундан бир минут аввал танаффусда нима бўлганини ёзиб қўйишим керак. Мен қатъий, дадил ҳаракат қилдим! Лёва учун, музика соҳасидаги келажаги учун шундай қилишга мажбур эдим! Вақти келиб у меҳрибонлигимнинг қадрига етармикин? Охирги танаффусда юқори синфдагилар коридорда уёқдан-буёққа юриб, шивирлашиб бир-бирларини бағрига босишар эди (улар бир-бирлари билан қучоқлашишни жудаям яхши кўришади).

Алина ҳеч кимнинг олдига чопиб бормас эди; ҳамма унинг олдига югуриб келарди, чунки у мактабимизнинг энг гўзал, мағрур қизларидан эди-да.

Лекин, негадир Алинанинг ўзи мен томонга юрди, мен бўлсам у томонга бир қадам ҳам ташламадим, миқ этмай туравердим. Унинг катта ва чиройли кўзлари самимий жилмаярди, иккинчи кўзини бу гал ҳам кўролмадим, олтин ранг сочлари беркитиб олган эди.

У мени бағрига босди, хиёл эгилиб, юзини юзимга теккизди. Тасаввур қилинг-а! Бизнинг еттинчи синфнинг қизлари ҳасаддан ёрилаёзишди. Мен бўлсам миқ этмай туравердим.

— Баҳолар қалай? Қорбобо хурсанд бўладими?— деб сўради Алина.

Бу гал унинг таъсирига берилмасликка қарор қилдим!

Кўрсаткичлар, яъни, иккинчи чорак баҳоларим унчалик эмас.

— Буни сизга қандай аҳамияти бор?— деб жавоб бердим.

У яна юзини юзимга қўйди. Қизларимизнинг ҳаваслари келганидан кўзлари косасидан чиққудек чақнаб кетди. Лекин, мен совуқ ва лоқайд эдим.

Биламан, келинлар олдин куёвнинг ота-онаси билан қалин бўлиб олишади. Алинанинг қўли ойим билан дадамга ҳали етганича йўқ, лекин у ишни мендан бошлади. Бу менга кундек равшан. Шунинг учун ҳам унинг пинжига суқилмадим.

— Янги йил билан табриклайман!— деди Алина.— Ҳамма умумий танишларимизни ҳам!

Умумий танишларимизга шундай урғу бериб айтдики, ўзимни жуда ёмон ҳис қилдим. Бизнинг ҳеч қандай умумий танишимиз йўқ эди: у Лёва ҳақида гапирарди.

— Янги йилда кўришамиз,— давом этди у.— Учрашувимизнинг жойи ва вақти ўша жой-а?

Шу пайт мен қатъий ҳаракат қилдим.

— Биласизми, Лёва ўзининг узрини айтиб юборди...— Бу сўзларни ҳеч ким эшитиб қолмасин деб секин айтдим.— Учрашувимиз бўлмайди.

— Бўлмайди?— Мени яхшилаб кўриб олмоқчи бўлгандек у олтин ранг сочларини юқорига сурди, шу пайт биринчи марта унинг иккала кўзини кўришга муяссар бўлдим. Лекин унинг кўзлари бу гал мовий ва шахло эмас эди. Улар ҳайратдан дум-думалоқ бўлиб қолганди. Ўзимнинг ҳам унга раҳмим келди. Лекин бу ожизлигимни ичимга ютдим. Агар Лёва Алинага ёқса, бу ундан ҳам ёмон: ижрочи-музикачилар конкурси арафасида ишқ савдоси бошланиши етмай туровди!

— Унинг қаллиғи бор,— дедим.— Унга жуда ноқулай бўлади... Тушуняпсизми?

— Улар унашиб қўйилганми?— кесатиб сўради у. Лекин бу кесатиқ асабий ва нотинч эди.

— Ҳа... ҳа... унашиб қўйилган деса ҳам бўлади. Анча бўлди, болаликларидаяёқ. Ўзига жўр бўлган қиз билан.

— Ўша биланми...

— Ҳа, ўша билан,— сўзини бўлдим,— у албатта хунук. Лекин, уларнинг маслаклари бир! Уларни музика яқинлаштирган... Улар бир-бирларини яхши кўришади...

Булар акамни ҳалокатдан қутқазиб учун тўқилган ёлгон эди. Вақти-соати келиб, бу меҳрибончилигимнинг қадрига етармикан?

3-январь

Кеча консерватория студентларининг концерти бўлди... Концерт кеч соат етти яримда бошланди, лекин биз Лёва билан бир соат олдин келиб, кўчада роса совқотиб турдик. Алина янглишиб олти яримда келиб қолса-чи, деб Лёва жуда шошилди, чунки айрим концертлар соат олти яримда бошланар экан. Тасаввур қилинг-а!

Узоқдан кўринган башанг кийинган ҳар бир қиз Лёванинг кўзига Алина бўлиб кўринмаганда, билмадим, турган жойимизда музлаб қолармикан. Биз улар-

нинг қаршисига югурамиз, улар қўрқиб, тўхтаб қолишар ёки ўзларини четга олишарди. Биз узр айтиб, яна турган постимизга — кираверишдаги йўлакка қайтиб келардик. Шундай қилиб, бир оз исиниб турдик.

— Қизиқ, совуқ қотган бармоқларингда кларнетни қандай ушлаб турасан? — дедим. — Яхшиям рояль чалмайсан. Скрипка ҳам эмас, бор, бора қол... исиниб ол!.. Уни ўзим кутиб оламан.

Қаёқда дейсиз? Лёва бу гапимни эшитишни ҳам хоҳламади. Ойим қатъий табиатли бола, дейди. Умуман бу хислат ёмон эмас. Бироқ бундай одам севиб қолса, унга бирон гап уқтириб бўлмас экан.

Буюк одамлар бир оз ғалатироқ бўлишга ҳаққи бор, уларнинг бу қилиғини кечириш керак. Чунки, буюк одамнинг бир томондан «бутун фикри-зикри ўзлигида бўлса», иккинчи томондан, хиёл паришонроқ бўлади. Бунини яхши тушунаман. Лекин, кеча Лёва буюк кишиларга сира ўхшамас, Алинани севиб қолган оддий ўнинчи синф болаларидан фарқи йўқ эди. Мана шунинг учун ҳам кечиролмадим! Ғалати одамларнинг табиати ҳам ғалати бўлиши керак. Лёванинг табиатида ана шундай ғалатилик пайдо бўлди дегунча уни кечираман! Ҳеч ўйлаб ўтирмай... Чин сўзим! Кеча эса кечиролмадим...

Лиля ҳақ, ҳақиқий артист концерт куни томошабинлар орасида кўринмаслиги лозим. Лёва эса узоқдан Алинага ўхшаш қизлар кўриниши билан қаршисига шундай ошиқадикки, уларни йиқитиб юборай дейди. Томошабинлар орасида Лёванинг танишлари кўп эди, ҳаммаси келишиб олгандек, бир хил савол беришарди:

— Кимни кутяпсан?

Лёва бўлса менинг мактабимдаги ўнинчи синфда ўқийдиган қизни кутаётганлигини бир бошдан тушунтириб кетади. Танишлари кулишиб, бошларини ирғаб, ичкарига кириб кетишади. Лекин, кейин келиб сўраганларга ҳам Лёва аниқ ва батафсил жавоб беради. Гўё холамизни, ёки тоғамизни, ё бирор қариндошимизни кутяпмиз, дейиш мумкин эмасдек, у ростини гапирди. Масалан, ойим ёки дадамни кутяпмиз, дейиш ҳам мумкин-ку!

Агар Лёвани сўраб телефон қилишса, банд бўлсам у албатта келади. Унга гоҳи-гоҳида: «Сени уйда йўқ дейми?» дейман. У бўлса: «Ахир мен уйдаман-ку!»—

деб жавоб беради. Хоҳламаса ҳам келиб телефонни олади. Тасаввур қилинг-а!

Одам умрида нуқул тўғри гапираверса ҳам бўлмайди. Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз! Акам учун, акамнинг келажаги учун керак бўлганча ёлгон гапиришга ўзимга-ўзим сўз бердим. Ўзи эполлмагандан кейин шундай қилишга мажбурман. Яна менинг бир фидойилигим бўлсин..

— Унга бир нима бўлганга ўхшайди,— деди менга Лёва.— Унга бир нима бўлган-а? Нима дейсан?

— Ҳеч нима бўлмаган,— деб жавоб бердим.— Классик музикани ёқтирмайди. Айниқса, кларнетни! Сенга айтувдим-ку! Огоҳлантиргандим, унинг келмаслигини билган эдим...

Шу пайт ойим билан дадам келиб қолишди. Улар худди тантанали байрамдагидек кийинишган, атрофга шундай ғурур билан назар ташлашардики, гўё Лёванинг ота-онаси эканликларини, ўғлилари Лёва бугун консерваториянинг кичик залида концерт беришини ҳамма биладигандек эди. Уларнинг фахри Лёва эса, чумчуққа ўхшаб бир ерда сакраб турипти.

Дадам ҳаяжонланса дарров ҳазиллаша бошлайди.

— Қларнетинг бугун йўталмаса, деб қўрқаман,— деди у.

— Нима гап бўлди? — сўради ойим.

Сизларни орзиқиб кутиб турибмиз! Совуқ есак ҳам кутяпмиз, деса бўларди, уларнинг боши осмонга етарди. Лекин, бахтга қарши у фақат ростини айтади-қўяди. Бу гал ҳам яна бир бошдан тушунтира кетди: Женянинг мактабида ўпинчи синфда ўқийдиган бир қизни кутаётган эдик, деди. Ойим ҳеч нарса тушунмадилар. Лекин, Лёванинг шу пайтгача парда ортида эмаслигини кўриб, жаҳллари чиқиб кетди. Акам бино ичига кириб кетди. Мен Алинани кутиб олишга ваъда бердим.

— У барибир келмайди!— дедим Лёвага.— Классик музикани эшитишга, кларнетингни ҳам, консерваториянинг кичик залини ҳам, катта залини ҳам кўришга орзуманд эмас! Лекин, майли, кутаман. Илтимос қил-япсанми, майли, кутаман!

Кўчада беш ёки ўн минутча кутиб турдим. Биронта ўткинчи келиб: «Сизда ортиқча билет йўқми?» деб сўрашини интиқиб кутдим. Шу пайт СССР давлат оркестри жўрлигида Лёванинг улкан концертда иштирок

этаётганлигини хаёлан тасаввур қила бошладим! Биз Лёва билан хизматчилар кирадиган эшик олдиғача келиб, машинадан тушамиз, шу ерда ихлосмандлари (тенор¹ товушини эшитган заҳоти югурувчи энгилтак қизлар эмас, балки кекса, музикани ҳақиқатан қадрловчилар) акамнинг йўлига муштоқ бўлиб туришади, уларнинг шивирлаб:

— Бу унинг синглиси. У акаси учун бутун умрини бағишлаган. У кларнетсиз яшай олмаганидек, синглисисиз ҳам бирон куни ўтмайди,— деган сўзларини эшитаман.

Ҳеч ким ортиқча билет сўрамади. Лекин, зал одамлар билан лиқ тўлган эди. Биронта ҳам бўш ўрин йўқ! Йўқ, фақат биттагина. Мен билан ёнма-ён Алинага бўш жой қолганди.

Ойимнинг жаҳли чиқиб, Лёвага қандайдир бир дугонангни кутдириб қўйибсан, деб койидилар. Мен мажбур қилганмишман! Бу таъналарни эшитиб, ақлдан озиш ҳам ҳеч гап эмас!

Ойимнинг жаҳли чиққанининг яна бир сабаби: мени деб залда бир жой бўш қолгани эди. Ҳа, «ҳувиллаб қолди!»— дедилар.

Мен, албатта, тушунтириб ўтирмадим. Ўшанда ойимга ҳеч нимани тушунтириб бўлмасди. Унинг асаблари тордек таранг эди. Ҳамма ҳаракатлари менга ғайри табиий туюла бошлади: программадан Лёванинг биринчи бўлим охирида чиқишини қандайдир диққат билан узоқ ўқидилар. Бизнинг қаторда ўтирган концерт иштирокчиларининг ота-оналарига ғалати қилиб жилмайиб қўядилар. Шу қатордагиларнинг ҳаммаси концерт иштирокчиларининг ота-оналари экан. Бу менга ёқмади. Бизни бошқа-бошқа қаторларга ўтқазишлари мумкин эди-ку.

Ойим музейдаги экскурсоводга ўхшаб, менга нуқул: «Анави жойда лауреат ўтирипти! Унинг ёнидагиси уч марта лауреат бўлган музикачи! Ҳув анави четдаги — консерватория профессори...» деб тушунтириб ўтирди. Ойим жуда ҳаяжонланарди. Кўнгилларига таскин бермоқчи бўлдим. Лекин, қўлимдан ҳеч нарса келмади, чунки ойим гапимга қулоқ солмас, эшитсалар ҳам эътибор бермасдилар.

¹ Тенор — эркаклар товушининг энг ингичкаси.

Тўсатдан ойим кўлимдан маҳкам ушлаб олдилар:
— Нима бу? Бу нима деган гап?!

Саҳнадан, парда ортидан бошини чиқариб, бизни ахтараётган Лёвани кўриб қолдик. Кейин унинг кўзи бизга тушди, ёнимдаги бўш жойни ҳам кўрди... Бирдан ранги ўчиб, қовоғи осилиб кетди. Ўзини дарров парда орқасига олди. Ойим менга қаради. Лекин ойимга нямани ҳам тушунтиришим мумкин?

Ниҳоят концерт бошланди. Оппоқ сочлари ҳурпайган, истараси иссиқ, кўриниши анча толиққан бир киши саҳнага чиқди.

— У доим симфоник концертларни бошқариб боради,— ойим қулоғимга секин шнвирлади.— Телевизорда кўргандирсан?

Ҳалиги киши ўзини концертнинг асосий иштирокчисидек тутарди. Кейин атоқли композиторларнинг исм-шарифини ғалати, дарров тушуниб бўлмайдиган талаффузда айта бошлади.

Шу кун скрипка, рояль виолончел¹ни кўришга кўзим йўқ эди. Буюк композиторлар ўз асарларини резинка қилиб чўзишганини, энди, биринчи марта пайқаб ўтирибман. Уларни бемалол қисқартириш мумкин! Чапак чалинганда жаҳлим чиқиб: «Энди давомли, гулдурос қарсак камлик қияпти», деб қўяман. Шундай деб ўйлаган заҳотим давомли гулдурос қарсак янграйди, ижрочи ўша куйни иккинчи марта чалиб беради.

Хаёлимда Лёвага гал келмайдигандек туюлди. Ниҳоят унга ҳам навбат тегди. Оппоқ сочли, толиққан киши бизнинг фамилияни шундай бир талаффузда айтдики, гўё у бегона бир фамилиядек эшитилди. Олдин Лёва, бир неча дақиқа ўтгач, Лиля саҳнага чиқишди. Лиля ўзини ҳақиқий ижрочидек тутарди: у нотани шошилмасдан очиб қўйди, стулни роялга яқинроқ суриб, «қани, энди чалаверайми» дегандек кўзини Лёвага тикди.

Лёва мактабимиз саҳнасида ўзини қандай тутган бўлса, ҳозир ҳам худди шундай эди. Унда музикачиларга хос сирли улугворликдан асар ҳам йўқ эди.

Ярим кун овора бўлиб тозалаб, дазмоллаган бўлсам ҳам костюми яна эски ва гижимга ўхшаб кўринди.

Лёва қандай куйни ижро этаётганини эшитолма-

¹ Виолончель — торли катта скрипка.

дим, чунки тингловчиларни кузатдим. Лекин, уларнинг чеҳрасидан бир нимани пайқаш қийин бўлди: ҳамма Лёвага диққат билан тикилиб турипти... Баъзи бирларининг кўзи юмилиб кетарди.

Кейин чапак чалинди. Биринчи куй тугагач қандай бўлса, ҳозир ҳам худди шундай, секин чалишди. Лёва яна бир марта куй чалиб беришини ҳамма биларди. Лекин, қарсак тугаган заҳоти орқа қатордан дўриллаган эркак товуши эшитилди:

— Бугун унинг таъби хирароқ...

Бошқа яна бир кекса одамнинг бўғиқ овози эшитилди:

— Ҳа, тўғри, шахматчилар ибораси билан айтганда, ўйинининг мазаси йўқ.

Орқа қатордагилар Лёванинг профессорлари экан. Буни концерт бошланмасданоқ ойим айтган эдилар.

Ойимнинг кўзига қарашга қўрқар эдим. Лекин, бир марта креслонинг суянчиғини маҳкам ушлаб олганларини кўрдим.

Лёванинг профессорларига ўгирилиб: «Бунинг ҳаммасига мен айбдорман, ишонинг, мен!..»—дегим келди.

Кечаси Лёва у ёнидан-бу ёнига ағдарилиб нималарнидир пичирлаётганини эшитиб қолдим. У ўзича ниманидир муҳокама қиларди. Кейин туриб, ошхонага кириб кетди. Қайтганда:

— Нима қилди? Тобинг йўқми?— деб сўрадим.

— Йўқ... шундай, сув ичгим келяпти. Негадир, чанқаб кетяпман. Нега у келмади-а? Нима бўлганийкин, Женька?

Шу пайт ўзимни тутиб туролмадим.

— Ҳаммаси менинг айбим билан бўлди, Лёва,— дедим.

— Сенинг айбинг билан?..

Унинг овозида қувонч ёки, тўғрироғи, умид бордек туюлди.

— Менинг! Менинг айбим билан!— таъкидладим. Кейин мактабда бўлган воқеани бир бошдан гапириб бердим. Хона қоронғи бўлгани учун Лёванинг юзини кўрмас эдим. Шу аллозда гапириш менга анча осон бўлди.

— Асосан, жудаям ярамас иш қилибсан,— деди Лёва.

Оғир ботадиган сўзларни овозини борича айтганда қизиққонлик қилди, дейиш мумкин. Жаҳли чиққан

одам гоҳида нима деяётганини ўзи ҳам билмай қолади. Лекин Лёва жудаям секин, босиқ оҳангда гапирди... Демак, ярамас иш қилиб қўйганимга ишончи комил.

— Лекин... Биласанми, мен сенга умримни бағишламоқчиман,— дедим секин.— Ўзимни қурбон қилишга ҳам тайёрман...

— Бу мустабидларнинг усули,— сўзимни бўлди Лёва.

— Қандай усул? Тушунмадим. Мустабидларнинг нима дахли бор бунга?

— Мустабидлар сен учун дунёдаги барча нарсдан воз кечаман деб, уни ўз қурбонига айлантиради.

— Лекин акасини жон-дилидан яхши кўрган опасингиллари, уларнинг шахсий ишларига аралашади-ку. Шундай қилишга уларнинг ҳаққи бор!

— Дунёда шундай ҳуқуқ борми ўзи?— Ўз-ўзидан сўрагандек бўлди Лёва. — Бирор кимсанинг ҳаққи борми... Бундай ҳуқуқ бўлиши мумкинми?

Лёва ўрнига ётиб, кўрпага ўралиб олди. Оҳиста бориб, каравотининг четига ўтирдим.

— Ҳар ҳолда мен туфайли Алинанинг келмаганлиги яхши-а... мен атайин қилганим йўқ-ку. Бари бир яхши бўлди-а?..

Лёва елкасини қисиб қўйди. Лекин у кўрпанинг тагида эди, шундай бўлса ҳам елка қисганини сездим...

Кейин у жилмайиб қўйди. Қоронғи бўлса ҳам унинг жилмайганини кўрдим. Мен ҳам ўз хонамга кириб кетдим...

Энди сираям хотира дафтари тутмайман. Акс ҳолда акам ҳақида ёзилажак китобда, остига «музикачининг синглизиси» деб ёзилган портретим сизмай қолиши мумкин.

МОЛ-МУЛКНИ БУЛАШИШ

Суд соат ўн иккига белгиланган эди. Мен судья билан аввал гаплашиб олиш, фақат менгагина аён бўлган баъзи воқеаларни батафсил сўзлаб бериш учун соат ўн бирда югуриб келдим... Халқ суди аҳоли яшайдиган улкан иморатнинг биринчи қаватига жойлашган бўлиб, ташқаридан қаралса, ер устига қурилган кулранг, қавариқ ғиштли пойдеворга ўхшаб кўринарди. «Унинг ҳамма хонадонларида одамлар яшайди, бири бири билан мулоқотда бўлади. Эҳтимол, улар жавобгарликка тортишга асос бўладиган жиноий ишга қўл урмагандирлар...— деб ўйладим мен.— Лекин кўпчиликни ўз вақтида тергаб туриш лозим... Токи бир кун келиб эшиги ёнига «халқ суди» деб ёзилган тахтача осилган биринчи қаватга тушиб, ҳақиқатни ажрим қилишга мажбур бўлмасинлар».

Жарроҳ столида ётган ҳар бир бемор бўлажак операцияни — табобат тарихидаги биринчи ҳодиса деб ўйлайди; ўзининг ўлими ҳақида эса — инсоният тарихидаги ягона фожиа деб хаёл қилади. Соат ўн иккига белгиланган суд ҳам, менинг назаримда, ер юзидagi биринчи суддек туюлди. Шунга қарамай ундан ик-

ки соат олдин бошқа бир иш кўрила бошлабди. Нимаси биландир ўхшаш.. Мен ўша куни фақат сиртдан қараганда шундай туюлишини англадим. Аслида, судда кўрилаётган ишлар, худди кишиларнинг табнати сингари, турлича.

Кенгаш ўтказиладиган зал, деб аталадиган хонага одам сиғмай кетган. У ер-бу ерига эълонлар, буйруқлар ёпиштирилган эшикнинг тирқишидан баланд креслода ўтирган судьяни кўрдим: у ўттиз ёшлар чамасидаги аёл эди, унинг қиёфасида башқаларнинг тақдирини ҳал қиладиган кишиларга хос бўлган улуғворлик етишмасди. У мактаб ўқувчиси партага энгашгандек ўзининг ҳашамдор столига энгашганча новча, ориқ эркакка — унинг юзи менга кўринмасди — болаларча ҳайрат билан, ҳатто бир оз қўрқув аралаш қараб турарди. Мен учун эса бу аёлнинг ўзи жуда катта мансаб соҳибаси эди.

Халқ маслаҳатчилари торгина тирқишдан кўринишмасди.

Кутилмаганда эшик тарақлаб очилиб, йўлакка ёшгина, бақалоқ юзлари бўғриққан бир аёл отилиб чиқди: гўё у бўлаётган воқеаларнинг бош қаҳрамони эди. Аёл мени туртиб юборганини ҳам сезмади. У билинар-билинемас титраётган бармоқлари билан чўнтагидан сигарета олди-да, ёқаман деб бир неча гугурт чўпини синдирди ва ниҳоят, сигаретасини ўт олдирди. Унинг гавдаси эшик тирқишини бутунлай тўсиб қўйди; ўзи йўлакка тинмай тутун буруқситар эди-ю, кўз ва қулоғи ичкарида кечаётган воқеаларда эди.

— Кимни суд қилишяпти?— деб сўрадим.

Аёл жавоб бермади.

— Ойи, тушунинг ахир, мен ҳаммасини қонун бўйича адолатли ҳал этилишини истайман!— деган баланд овоз эшитилди ичкаридан. Афтидан, бу ўша новча эркакнинг иккиланиброқ айтган сўзлари эди.

Орага сукунат чўкди: турган гапки, судья бирор нарса деган бўлса керак. Ёки «сиз»лаб мурожаат этаётган онаси бир нима дедимикан?

— Нима бўляпти?— деб сўрадим юзлари бўғриққая аёлдан.

У яна сўзларимни эшитмади.

Бу йилги ёз фасли гўё пенсия ёшига етган мўйсафид «Қонуний ҳордиққа» чиқишни хоҳламай, сўнгги кучларини тўплаб, яшариб кўринишга тиришаётгандек, сарғайган либос кийишни истамаётган эди.

Мен севиб ўқийдиган ўтган аср романларида кўпинча оналарга «сиз»лаб гапиришарди: «Сиз, онагинам...» Бу ҳол табиий, албатта. Ҳар бир замонда ўзига хос кийим-кечак, сочни турмаклаш, муомала йўсинлари расм бўлади. Хабарим бор, қишлоқларда ҳозир ҳам оналарни «сиз»лашади: уёқларда одатланган нарсаларидан жуда қийинчилик билан хайрлашадилар. Лекин шаҳарда «сиз» деб гапириш, менинг назаримда, бегонасирашдек, сийқа мулозаматдек, ясама хушмуомалаликдек туюларди.

«Қонун бўйича, адолат бўйича...» каби сўзларни мен яқинда бошқаларнинг оғзидан эшитган эдим. Севишимча, бундай сўзлар, одатда, адолатнинг йўлида ров бўлишгандагина қўлланилади: ҳамма нарса кўнгилдагидек кечаётган бир пайтда... Жаҳонга жар солишнинг нима ҳожати бор? Ахир биз томирларимиздан қон кўпираётганидан, кўкрагимизда юрагимиз уриб турганидан қувониб қичқирмаймиз-ку. Юрак нотўғри ура бошласин-чи, унда кўрасиз...

Кўчада худди ёғсаммикан-ёғмасаммикан деб иккиланиб ёмғир томчилай бошлади. Мен йўлакка қайтдим ва гўё овоз ёзиш ашаратига айланиб қолаётган аёлга яқинлашдим.

— Билмайсизми, танаффус қачон бўлади?— деб сўрадим ундан; чунки йўлакда бошқа одам йўқ эди.

У тирқишдан кўзини уздию менга қараб тишларининг орасидан: «Халақит берманг!»— деди. У гўё буюк пианиночиининг концертида ўтирибди-ю, музикани эшитмай қолишдан қўрққандек муомала қилади-я.

«Чамамда, озгина қолганга ўхшайди,— деган қарорга келдим ўзимча.— Гаплашиб, маслаҳатлашиб олишим мумкин...»

Мен тун бўйи судьяга айтадиган гапларимни машқ қилиб чиққан эдим. Ҳар хил иборалар ўйлаб топдим ва судья бу ибораларни эшитгач, иш кўриляётган пайтда эслайди, айтади, деб умид қилдим. Лекин суҳбат ҳамон орқага суриляётганди: мен имтиҳон олинаётган эшик қаршисида турган талабадек кечаси би-

лан ёдлаган далил-исботларни, фактларни ичимда такрорлай бошладим. Улар ўз-ўзидан хотираларим занжирига уланиб кетди — буларнинг барчаси фақат менга тегишли бўлмай, бошқаларга ҳам тааллуқли эса-да, иштирокимда тез-тез такрорланавергани туфайли меники ҳам бўлиб қолган.

Мен илгарилари «киндик қони тўкилган жой», «қариндошчилик», «аслзодалик» каби иборалар мавжуд бўлганини билардим.

Мен эса, туғма мажруҳ эдим. Доя хотин бир дамгина нимагадир алаҳсиган-у, натижада ҳали бирор нарсани ўйлашга ҳам улгурмаган миямга қон қуйилган. Мени даволаётган врачларнинг бири ота-онамга таскин бериш учун: «Органик характерда», деган экан. Битта аъзойим лат еган бўлса ҳам, лекин танамдаги бутун аъзойимга таъсир қилди.

Ҳаётимнинг биринчи кuni ҳақида афсуски, ҳеч нарса эслай олмайман. Лекин менинг «касаллик тарихим» ҳаётимнинг ажралмас қисмига айланди. Негаки, охири мен ўз дардимга даво топдим. Бу камёб ҳодиса эди: гўдаклигимда қалқонсимон безларимнинг функцияси занфлашиб, жисмоний ва руҳий жиҳатдан ўсмай қолишдан иборат касаллигим тарихи ҳатто дарсликларга киритилди. Кўрдингизми, ҳар хил йўллар билан донг таратиш мумкин!

Мен врачларга илтижо қилар эдим. Умид билан уларнинг кўзларига мўлтираб боқардим... Лекин жуда кўп марта врач-доянинг биргина қалтис ҳаракатида инсоннинг ҳаёти қай кўйларга тушиши мумкинлиги ҳақида ўйлаганман: Моцарт ҳеч қачон Моцарт бўлолмайди, Суриков ёки Поленов эса қўлида мўйқалам тутолмайди — чунки улар идрокдан бенасиб: мен сингари оддий одамлар ҳам бир умрлик азоб-уқубатга гирифтор бўладилар. Инсоннинг биргина қалтис ҳаракати туфайли, бундай қилишга ҳаққи йўқ бўлган инсон туфайли — у судъядан фарқли ўлароқ, киши ҳаётининг порлоқ келяжагини белгилайди — бир дамлик хато туфайли шафқатсиз, адолатсиз ҳукм чиқариладики, унинг жазосини жазоланувчига алоқадор барча кишилар ҳам тортадилар.

Соғлом болаларнинг акси ўлароқ, мен эмаклаб юришни ўрганмадим ва умуман, жойимдан жилишни истамас эдим...

Менинг бу аҳволимни бувим турмушга чиқмоқчи бўлиб юрган пайтида сезиб қолди.

«Биринчи ва сўнгги муҳаббатим!»— дебди унинг олтмиш яшар куёви.

— У мени ўн етти яшарлигимдан буён севар эди,— деб ҳикоя қилган эди бувим менга.— Лекин ўртамизда ҳеч гап бўлмаган.

— Бутунлай ҳеч гап бўлмаганми?— дея илмоқдор савол ташладим.

— Назаримда, бўлганга ўхшайди... биргина ўпич.

— Айнан, ўн етти ёшингиздами?

Бувим бошини силкитди.

— Тасодифни қаранг-а!— деб хитоб қилдим.— Мен ҳам ўн етти ёшимда ўпишдим.

— Нега менга айтмадинг?!

— Ҳо-о, айтганимда борми, зилзила бўларди! Айтмадим... кўриб турибсизки, осмон узилиб ерга тушгани йўқ. Ҳатто ойим, тирик гувоҳ бўлган бўлса ҳам ҳаммамиз соппа-соғмиз.

— Қандай қилиб?

— Деразадан кўриб қолди.

Бувим «ўпич»нинг ҳаётимга хавф соладиган томонларини топа олмади. У мен гап бошлашимданоқ нима демоқчилигимни билар эди. Шундоқ афт-ангоримга бир қарардию: «Мазанг йўқми», «Уч баҳо олдингми?»— дерди. У доим битта даволаш услубини қўлларди:

— Қўрқинчли жойи йўқ!

Дарҳақиқат, дунёга келибоқ гирифтор бўлган дардимга нисбатан олиб қаралса, менга ҳеч нарса қўрқинчли туюлмас эди.

Бувим биринчи қаллиғи орадан қирқ уч йил ўтгач пайдо бўлганини эслашни яхши кўрарди.

Қариганда қурилган турмушнинг ўзига хос устун томонлари бор. Ажралишга вақт ҳам, имкон ҳам тополмайсан!

Ойим уни «ўйламай босилаётган қадам»дан қайтаришга тиришарди.

— Бу ахир ғайритабний-ку!— деб хитоб қиларди ойим.— Табиат ҳамма нарсанинг вақт-соатини белгилаб қўйган.

Табиат масалаларида ойимнинг олдига тушадигани йўқ: у атроф-муҳитни муҳофаза қилиш билан шуғулланарди.

— Аммо-лекин, баъзан атроф-муҳитнинг ўзидан ҳам ўзимизни муҳофаза қилишимизга тўғри келади!— деб бувимни ишонтирмоқчи бўларди.— Хўш, амалда нима бўляпти!.. Бир умр хотини билан яшаган одам бирдан энага қидиришга тушибди!

Масалани бу тахлитда ҳал этилиши онамни қониқтирмасди; чунки унинг ўзига ҳам энага зарур эди. Менимча бу масалада қисман ноҳақ эдим: негаки, энага энг аввало менга керак эди.

Шундай қилиб, бувим турмушга чиқмади.

— Тўғри қилгансиз!— дедим бу воқеани бувимдан биринчи бор эшитганимда.— Ун етти ёшингда ўпиб қўйиб, олтмишга киргунча кутиб ўтиради, деб юрган экан-да?! Аввалроқ қаёқда эди?

— Менга ўхшаб, у ҳам ўз оиласи билан яшарди. Баъзи сабаблар туфайли бирга бўлолмагандик. Лекин тақдир бизни яна учраштирди: эрим вафот этди, у ҳам бева бўлиб қолди. Қайта учрашдигу иккашамиз ҳам яшариб кетдик...

— Шунчалик экан, нега...

— Сен-чи?!— деб гапимни бўлди бувим.

Кейин бунақа бемаъни савол бермайдиган бўлдим.

Бувим — дадамнинг онаси эди. Онамнинг онаси эса шаҳарнинг нариги бурчагидан туриб телефон орқали менинг тарбиямга раҳбарлик қиларди: у нима-лар ейишим мумкинлигини, неча соат сайр қилишу, неча соат ухлашим лозимлигини тушунтирарди. У туғма майибларга оид барча ҳодисаларни ўрганиб чиқиб, телефон орқали ўз хулосаларини, нисбий назарияларини баён этарди ва қай йўсинда мени асраб қолиш лозимлиги ҳақида кўрсатмалар берарди.

Болалик чоғларимда врачлар ота-онамни, қизингизни фикрлаш қобилияти озгина тикланса ҳам, лекин бари бир касалмандлигича қолади, деб огоҳлантиришган экан. Бу маълумотлар ёдимдан чиққани йўқ, демак, мен ўша пайтларда ҳам оз бўлса-да фикрлаш қобилиятига эга эканман. Лекин фақат оз-моз... Юришни яхши билмасдим, қийнала-қийнала гапирар эдим.

Оилавий бахтдан воз кечган бувим мен билан алоҳида шуғуллана бошлади.

— Ишонсангиз-чи, ахир, ойи, менга ортиқча ҳеч нарса керак эмас!— дея ҳамон аврамоқда эди найнов

Ўғил, суд бўлаётган залда.— Мен фақат шунинг учун судга, совет судига мурожаат этдим! Бизнинг судимиз дунёдаги ягона адолатпарвар...

Онаси унга нима деб жавоб қайтарганини эшитолмай қолдим. Эшикдан узоқлашдим. Эшик тирқишидан эса тутун буруқситаётган бақалоқ, қизариб кетган аёл ичкарига мўралаб турарди.

«Қонун бўйича, адолат бўйича!» Ҳа, бу сўзлар менга таниш эди.

* * *

Айтишларига қараганда, ҳар бир кишида яшашдан кўзлаган улуғ мақсад бўлиши керак. Бироқ, эзгу мақсадлар кўп бўлиши мумкин. Еки бир нечта бўлади, холос. Бувимнинг эса мен туғилгандан кейин фақат битта мақсади бўлган: қандай қилиб бўлмасин неварасини оёққа турғазини. Аввал тўғри маънода, сўнгра эса — кўчма маънода.

Бувимнинг касби ҳамшира эди. Бувимнинг эри, яъни менинг бувам ўн тўққиз ёшида фронтда ҳалок бўлган. Уша пайтларда бувам уйда бувасининг суюкли невараси эди ҳали.

— Мана, сен ўқишни ўрганиб олишингга ишонмаяпсан,— деб таълим берарди бувим.— Мен бўлсам, ҳатто ухламасликни ҳам ўрганиб олганман. Буни ҳеч қўрқинчли жойи йўқ! Тун бўйи беморлар тепасида ўтириб чиқар эдим.

— Тун бўйи?

— Деярли тун бўйи. Қўлимдан келганича уларга ёрдам берардим. Баъзан маҳкам ушлаб олардим, қўйиб юбормасдим.

— Қаёққа қўйиб юбормасдингиз?

— Нариги дунёга.... Кўнгилларини кўтарардим.

Нега уларнинг кўнглини кўтариш лозим эканини бувим айтмасди. Бир сафар отам:

— Мен синфимиздаги болалардан ёмон кийинмаслигим, ёмон емаслигим учун... Бошқалардек театрга, кинога боришим учун шундай қиларди,— деди.

Бувим мени ҳам «бошқалардан кам бўлмаслигимни» истарди. Бу — унинг бирдан-бир орзусига айланган эди. У ҳатто ўзи ишлаётган касалхонадан ҳам кетди.

— Севимли машғулотдан воз кечиш — қаҳрамонлик!— деди ойим.

— Мен иш жойимга ўрганиб қолган эдим, албатта,— деди бувим.— Ҳечқиси йўқ.

— Энди уйда ҳам ўзингизни худди касбингиз бўйича ишлаётгандек ҳис этаверасиз.

Ойим пухта, сайқалланган, қолипланган сўзлардан фойдаланарди.

Мени фан докторларнио профессорларга кўрсатишарди. Эрталабдан кечгача дори ютардим. Баданларимни ҳўл сочиқ билан артиб, массаж қилишарди.

Уйда ёш бола бедаво дардга йўлиқса, ҳамманинг дили хуфтон бўлиб юради. Гўё елкадан оғир юк бошиб тургандек туюлаверади. Назаримда, дадам билан ойим ёлғиз қолган чоғларида фақат менинг касалим ҳақида гаплашишарди, холос. Улар изтироб чекишар, хавотирда эдилар. Бувим эса мен билан худди соғ одамдек муомала қиларди.

— Ҳеч қўрқинчли жойи йўқ!— деб ишонтирарди у.— Ҳатто сенинг исминг ҳам шундан далолат бериб турибди.

Менинг исмин Вера — Ишонч.

Менга ёрдам қўлини чўзган ҳамма профессорлар орасида собиқ бир ҳамшира тақдиримни ҳал қилди. Мен юришга қийналардим, у эса:

— Қани, югуриб бориб газета олиб келгин-чи!— деб илтимос қиларди.

Зинапоялардан зўрга чиқиб тушардим-у, лекин қачонлардир чопқиллаб юришимга ишонардим.

Бувимнинг кўзлари ҳамдардлик билан боқмасди, балки нажоткор эди: бемор дилида шубҳа эмас, мавҳумроқ бўлса-да умид уйғотарди — «ҳеч қўрқинчли жойи йўқ».

Ақл тўла, қуёшда қорайган кенг пешонаси, қордек оппоқ сочлари бувимнинг диагнозларию кароматлари рост эканини тасдиқлаб турарди.

Эсимда, анча катта бўлиб қолгунимча ҳам гапиролмай юрганман — тилим шишиб кетгандек эди, менга бўйсунмасди. Бувим эса мен билан тўхтовсиз гаплашарди. У табиий равишда мени суҳбатга жалб этди; тилим аста-секин бўйсунуна бошлади.

Баъзи катталар эса мени гунг деб ўйлаб, ўзларининг сир-асрорларини бир-бирига айтишди. «У бари бир ҳеч балонинг фаҳмига бормади!»— дейишарди улар. Ўзлари истамаган ҳолда ақлаи заифлигимга ишонтирмоқчи бўлишарди.

Бизникига тез-тез онамнинг ҳамкасби — атроф-муҳитни ифлосланишига қарши курашувчи Антон Александрович келиб турарди. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши унинг қадди-қоматида ўз аксини топмаган эди: эгнида доимо гоҳ гулдор, гоҳ гулсиз, гоҳо енги узун, гоҳо енги калта свитер, қордек оппоқ кўйлак бўларди. Қийимлари унга худди қуйиб қўйгандек ярашарди.

Кўп йиллар ўтгач, мен одамлар ўзларининг яхши томонларини бўрттириб кўрсатишга интилишларинию қусурларини яширишга уринишларини билиб олдим.

«Ҳамма чиройли кўринишни истайди,— деб ўйладим кейинчалик бир неча марта.— Инсонга хос бўлган заифликларнинг биттаси шу!»

Антон Александрович спортчиларникига ўхшайдиган қомати билан мағрурланарди ва чеварларнинг кўмагисиз; дўконнинг свитерларида қадди-бастини кўз-кўз қилиб юарди.

У фақат «иш юзасидан» келарди. Бундай ташрифдан дарров ҳушёр тортардим: эндигина етти ёшга тўлган бўлсам-да, «иш юзасидан» нима учун бирга ишлашадиган илмий-тадқиқот институтида эмас, айнан бизникида, яна-тагин дадам йўқ пайтда учрашишади, деб ўйлардим. Антон Александрович кўпинча шанба ёки якшанба кунлари пайдо бўларди. Бу кунлари дадам ўзи хизмат қиладиган музейда одамларни ўтган асрлардаги санъат дурдоналари билан таништирарди.

Эҳтимол, мен ўша воқеаларни онгсиз равишда бир-бирига боғлагандирман?.. Фақат орадан кўп йиллар ўтгачгина билдимки, мен болалигимда ҳам ҳамма нарсани тўғри тушунар эканман.

— Биз сиз билан — энг кўп расм бўлган касб кишиларимиз! — деди Антон Александрович бир сафар ойнмга.

Мана шу «биз сиз билан» деган «сигнал» мени кечки сайрдан воз кечиб, уйда қолишга мажбур этди.

Антон Александрович ҳар доим менга совға-саломлар олиб келарди-да, уларни тантанали равишда топширарди. Лекин мен у олиб келган шоколадни емасдим: «Ҳаддан ташқари ширин!» Қўғирчоқларини ўйнамасдим.

У менга хушомад қила бошларди. Бундан ҳушёрлигим янада ортарди. Айниқса, у ҳовлимиздаги соф ҳа-

водан нафас олишим ҳақида кўп қайғурарди. Лекин у мени бирор марта ҳам кўчага чиқариб юборишга муваффақ бўлолмаган. Унинг «бугун кўчада ҳаво жуда яхши»лиги тўғрисидаги хабарини эшитишим биланоқ бир бурчакка бориб, қовоғимни солиб ўтираверардим. Менинг бундай қилиғимни у «ривожланишдан орқада қолиб кетган»ликка йўярди.

— Чет элда тайёрланадиган бирорта дори толиб берайми?— деб таклиф қиларди у.— Масалан, японларникини?.. Бу соҳада, мия масаласи бўйича, японлар ақл бовар қилмайдиган натижаларга эришишган!

Охири менинг ақлим калталигига ишонч ҳосил қилгач, у ойимга севги изҳор этди.

— Софья Васильевна... Сонечка! Менинг кўзларимга тикилиб қаранг-а! Наҳотки, ҳеч нарса ни тушунома-ётибсиз?

Шу пайт мен бақриб юбордим... Мен ойимнинг кўлидан ушладим-да, уни нариги хонага судрадим: ишқилиб у Антон Александровичнинг кўзларига тикилишга улгурмаса бас...

— У ҳаммасини тушунди! Антон Александрович, кўрдингизми? Бу энди шунчаки «баъзи ўзгариш» эмас, балки шубҳасиз ижобий ўзгариш. У соғайиш арафасида турибди. Қандай бахт! Қандай улуг бахт-а!

Ана шу «арафа» Антон Александровичнинг ҳамма режаларини остин-устун қилиб ташлади — у ҳўм-райганча ҳайратланиб уйимизни тарк этди.

Ўша оқшом ойим тутила-тутила ҳамма воқеани дадамга сўзлаб берди:

— Сиз тасаввур қила оласизми, Антон Александрович менга кўнглини очмоқчи бўлди. Тўғридан-тўғри эмас, албатта, ҳар хил имо-ишоралар билан... Жен-тельмен сифатида! Мен ҳали ҳеч нарсага тушуниб етмай, Верочка ҳаммасини тушунди ва қаршилиқ кўрсатди. Бу ахир ажойиб-ку! Қизимиз фақат гапирини, юришни ўрганибгина қолмасдан, яна инсоний муносабатлар психологиясини ҳам тушуняпти!

Ойим ҳақ гапни айтди шекилли, чунки узундан-узун «психология» сўзи «псих»дан бошланади. Кейинчалик ичимда шундай ҳазил қиладиган бўлдим.

Ўшанда ойим учун ҳар қандай севгидан кўра, менинг саломатлигим афзаллигини билиб жуда-жуда қувонган эдим. Бунга тушундим!

Дадам ҳам онамдан кам суюнмади. Лекин у овозини кўтармай, беихтиёр:

— Бу янги босқич... янги босқич!— деб такрорлар эди.

— Тавба, яна қанақа босқич?— деб ҳайрон бўлди бувим. Ахир у ҳамма нарсани сизу биздан кам тушунмаяпти-ку.

Бу бувимнинг даволаш методи эди. Шунга қарамай, саломатлигим янги босқичга ўтгани ҳақида барча таниш-билишларга, врачларга гапира бошлашди. Энди Антон Александрович ҳам «иш юзасидан» бизникига югуриб келмайдиган бўлди. Унинг севги қиссаси ипидан-игнасигача менинг «Қасаллик тарихим»га ёзилган ва шу йўл билан адабийлаштирилганди!

Ойимнинг онасининг айтишига қараганда, у турмуш ўртоғи ҳаётлик чоғида — менинг иккинчи бувам бор пайтида, бирор марта ҳам бировларга «ўзини севишга» йўл қўймаган экан. Лекин, ўз-ўзидан равшанки, менинг зийраклигимдан у киши ҳам хурсанд эди.

Буларнинг ҳаммаси бирданига рўй бермаган... Мен ўз хотираларимда хийла илгарилаб кетдим. Аслида, тузалишим «арафаси»дан олдин, бошқа — ёлғон арафалар ҳам бор эдики, мен уларни жуда қийинчилик билан енгиб ўтганман. Албатта, ҳар доим бувим ёрдамини аямасди.

Врачлар, менинг ақлий заиф бола эканим ҳақида гапирганларида товушларини пасайтирар эдилар. Лекин мен эшитмайдиган даражада секин гапиришмасди. Ҳамма нарсага тушунардим у ўз тақдиримдан қўрқиб кетар эдим. Бундан ташқари, иккинчи бувимнинг телефонлари ҳам мени саросимага соларди: унинг узундан-узоқ тушунтиришларидан — нажотни қаердан қидириш лозимлиги ҳақидаги кўрсатмаларидан аҳволим оғирлигини сезардим.

Бувим эса гўё ҳеч нарса рўй бермагандек:

— Ип солинган қутичани олиб келгин-чи; ҳозир тикишни ўрганамиз ва шеър ёдлаймиз,— дер эди.

Елкамдан тоғ қулагандай бўларди.

* * *

— Сиз яна гапларимни тушунмаяпсиз... Қалбимда фақат олижаноб туйғулар мавжланаяпти, холос,— деган гап эшитилди суд залидан.

«Ҳамма чиройли кўринишни истайди. Ҳар қандай шароитда ҳам!»— деб ўйладим мен.

Аста-секин йўлакнинг нариги томонига қараб юрдим...

* * *

Ойимни «яхши мутахассис» деб аташарди. Бу ном унга ёпишиб тушган эди: доимо одми, ихчам кийинади, иродали, ҳамкасблари таъкидлаганидек «эътиқодли» аёл. Масалан, ҳеч қачон ойимни бошига чамбарак қилиб турмакланган олтин сочисиз кўрмаганман. Бу олтин соч гўё тож эди, ойим унга қўлини текизардию бирдан қарашларида қатъий ишонч пайдо бўларди ва ўзи ҳам қиролича қиёфасига кирарди. У қачон сочига қўл чўзса сезардимки, ҳозир муҳим, ибратли бир гап айтилади.

Ойим сўзларини, ҳатто ғир этган шабада бўлмаса ҳам, шамолга совурмас эди. У фикрларини аниқ-равшан ҳисоб-китоб асосида жойлаштирарди: ўзининг нуқтаи назарини ҳеч қанақа нуқтали вергулу кўп нуқталарга алмаштирмасди.

У ҳамма жойда, ҳаммавақт ўзининг хизмат вазифасини ўтаётгандек эди: атроф-муҳитни ифлослантирувчиларга қарши тўхтовсиз кураш олиб борарди. Назаримда, ойим бор пайтда ҳатто қувурлар ҳам қисниб-қимтиниб тутун чиқаришарди. Сигарет ёки папирос чекишга-ку, ҳеч ким журъат этолмасди.

Тўғри, мени доимо битта нарса ҳайратлантирарди: ойим табиатнинг заҳарланишига қарши курашарди-ю, лекин ўзи табиатдан завқланмасди, унинг гўзаллигини пайқамасди. Унда севгидан кўра ҳам кўпроқ курашга мойиллик бор эди. Гап менинг устимда кетмаса, албатта. Эҳтимол, бундай қиёслаш умуман нотўғридир, адолатли эмасдир...

Дадам музейда экскурсовод бўлиб ишларди. Эски фотосуратларда у новчагина, келишган йигит. Йиллар ўтган сари қомати ҳам бир оз дол тушди... Хонадонимизда тарқалган афсопага қараганда, мени мажруҳ бўлиб туғилишим унинг қаддини букиб қўйибди. Ҳозир суд биноти йўлагиде юрарканман, онамнинг кучли характери унга таъсир этган, унинг қиёфасини тубдан ўзгартириб юборган бўлса-чи, деган хаёлга бордим.

Мен яна ота-оналарим ҳақида нотўғри, адолатсиз ўй-хаёлларга берилдим шекилли.

Анави ерда, суд эшиги олдида ота-онам ҳам шундай қилиши мумкинлигини сира тасаввур қила олмадим...

Музей шароити дадамни секин гапирришга ўргатиб қўйган бўлса, онамнинг олдида ундан ҳам секин гапирришга ўрганиб қолган. Ишхонада ҳар куни битта гапни юз марталаб қайтраввергани учунми, уйда ҳам битта гапни такрор-такрор айтишни яхши кўрарди.

— Қасалингга эътибор бермасликка ҳаққинг йўқ. Сен кўчада чопқиллаб юрганларга тенглашмагин — улар соппа-соғ.

«Сен ундай қилма, сен бундай қилма...» Унинг тарбия методи бувимникининг бутунлай тескариси.

Мен ҳамманинг гапини эшитардим-у, лекин бувимнинг гапларини қулоғимга қуйиб олардим. Дадам музей мулкини худди ойим атроф-муҳитни асрагандек асрарди.

— Омборларда қанчадан қанча дурдона асарларнинг умри беҳуда ўтяпти! — деб жиғибийрон бўларди у. — Бу ахир, ажойиб бадний асарни қўлёзма ҳолида қолдиришдек — муаллиф столида сақлашдек ёки беморларнинг дардига малҳам бўладиган дори-дармонларни яширишдек бемаъни иш-ку! Айтмоқчи, санъат ҳам шифобахш малҳамдир. Малҳам... Маънавий соғлом бўлиш учун ҳаводек зарур малҳам!

Дадам ушбу сўзларни ўзига хос бўлмаган кўтаринки руҳда айтарди. Қизиғи, у доимо ойим йўқ пайтдагина санъат хусусида гапирарди. Унинг олдида эса товушини кўтаришдан ҳам чўчирди.

Умуман, иккаламиз қолганимизда кўнглидаги гапларни тўкиб солишни яхши кўрарди. Эҳтимол, мени ҳеч нарсага фаҳми етмайди деб ўйларди шекилли. Шунинг учун гўё ёнида кучук тургандек кўнгил сирларини бемалол айтаверарди. Дастлаб, ростдан ҳам бирор нарсани тузукроқ тушуниб ололмадим. Йиллар ўтгани сайин аста-секин — дорилар, массаждар, бувимнинг психологик муолажалари кор қилган бўлса керак — дадам ёшлигида рассом бўлишни орзу қилганини тушуна бошладим. Ҳатто унинг қандайдир «ўз услуби» борлигини ҳам қайд этишган экан. Лекин ойим ўша услубни топа олмабди. Бу масалада ойим-

нинг қатъий нуқтаи назари мавжуд эди: ё буюк рас-
сом бўлмоқ даркор, ёки қўлга мўйқалам ушламаган
яхши. Шундай қилиб, дадам қўлига мўйқалам ушла-
май қўя қолди... Кейин у ҳаётнинг бошқа соҳаларида
ҳам «ўз услуби»дан воз кечди.

— Мен картиналардан нусха кўчирадиган кишига
айланиб қолдим,— деди у бир сафар.— Кўчирмачига
айланиб қолдим... Хўш, кейин экскурсоводлик ихтисо-
сини ўзлаштирдим. Агар онанг ўша пайтда... мени ях-
широқ тушунганда борми, аллақачон машҳур бўлиб
кетардим... Машҳур бўлиб кетишим мумкин эди...
Жилла қурса, санъат соҳасида! Мен ўзимнинг полот-
ноларимни яратмоқчи эдим, ҳозир эса бировларнинг
полотнолари ҳақида гапириб юрибман. Бундай ҳолат-
ларда нима қилиш керак, а?

— Ажралиш керак, вассалом,— дедим кутилма-
ганда.

Аслида, у саволни менга бермаган, гўё бўшлиққа
айтган эди... Бошқа барча катталар сингари у ҳам
менинг мавжудлигимга унча аҳамият бермасди.

Антон Александрович севги изҳор қилганида мен
бақирганимни кўриб ойим қандай кўйга тушган бўл-
са, дадам ҳам ўшандай ҳайратланди.

— Ўзингнинг фаҳминг етдими ёки бу ҳақда айтиш-
ганмиди?— деб қизиқди у.

— Айтишди,— деб жавоб бердим.

— Қим?

— Сиз.

— Э-э, йўқ, бундай хизматга камина лойиқ эмас,
ўзинг аниқ-равшан фикр юритадиган бўлиб қолибсан!
Аниқ ва равшан...— деди жилмайиб у. Сўнг бармоқ-
ларини қисирлатди.— Ойинг ҳақ: сен мураккаб ахло-
қий категорияларга эришаётирсан. Сенда кесатиш
қобилияти пайдо бўлди.

Улар ўзларининг завқ-шавқлари билан гўё тақдир
илгаридан пешанамга мажруҳлик тамғасини босиб
қўйганини таъкидлашар эди.

Мен дадамни ўзим эришган ақлий баркамолликдан
чалғитиш учун:

— Ҳар ҳолда, сизлар нега ажралишмадиларинг?—
деб сўрадим.

— Негаки... мен ойингни севаман.

— Тўғри қиласиз!— дедим енгил тин олиб.

Бу гапимдан яна дадам ҳайратланди.

— Меҳрибон қиз бу нозик масалани ана шундай якунлаши лозим эди. Ана шундай якунлаши лозим эди... Мантиқли гап бўлди! Ҳеч қандай ақлий ва ахлоқий чалкашлик сезилмади!

У ойим ишдан қайтишини кутиб ўтирди ва йўлакнинг ўзидаёқ бу хушxabарни етказди:

Қизимиз мана бундай деди... сўзма-сўз айтаман: «Ҳар ҳолда, сизлар нега ажралишмадиларинг?» Демакки, никоҳ негадир ўзини оқламаса, муваффақиятсиз бўлса оила бузилиши муқаррар эканига унинг ақли етибди. Тасаввур қиялпсанми, қизимизнинг ақли инсоний муносабатларнинг мураккаб қирраларини ҳам забт этипти!

Дадам экскурсовод сифатида баландпарвоз гапиришга мойил эди. Ёнида кимдир унинг сўзларини ёзиб олаётгандек баъзи фикрларини такрор-такрор баён этарди.

— Шунақа дедими?!— Ойим ҳам ҳайратланди.— «Нега ажралишмадиларинг?»— дедими?

— Худди шундай деди!

— Ажойиб! Умид қиламанки, сиз ўша хатони тўзатсангиз керак?

— Асло... Нега деганда, қизимиз дарҳол хавотирга тушиб қолди, мен унинг назарий хулосаларига амал қилишимдан чўчиди-да. Устига устак, мени шу ерда қолишим лозимлигини таъкидлади: чунки мен сени севаман. Чунки мен сени севаман... Бу қалб амрига қулоқ солган ақл-заковат соҳибининг овозидир!— Шубҳасиз, дадам баландпарвоз сўзлашга мойил эди.— Яна битта янги босқич!— деб қайд этди у.

— Яна қанақа босқич? — деб елкаларини қисди бувим.

— Йўқ, бундай деманг,— деб эътироз билдирди ойим.— Биз Верада ўзига бўлган ишончни мустаҳкам-лаяпмиз. Сиз — асосий ғолибсиз, бизнинг олижаноб гениймиз қувонмай, ким қувонсин ахир шу тобда?! Унинг ҳозирги пайтдаги аҳволини янада муқимлаштириш керак. Сўзсиз! — Ойим дадамга ўгирилди, нима сабаб бўлиб у бу масала ҳақида гапирди.

— Мен унга узоқ ўтмишда бўлиб ўтган... баъзи бир мураккаб масалалар ҳақида гапирдим. Узоқ ўтмишда.— Дадам гўё музейдаги картина ёнида тургандек овозини пасайтириб гапира бошлади.— Лекин у менинг ҳеч қандай ёрдамимсиз ўзи хулоса чиқарди.

Мантиқий хулоса чиқарди!— деб гапини тугатди у. Бундай яқун ойимни бояги суҳбатимизнинг асл моҳиятидан чалғитади деган ниятда.— Яна битта янги босқич!

— Бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ,— дея тасдиқлади ойим.— Агар шу тахлитда давом этаверса, у яқинда оддий мактабда ўқиши мумкин... Оддий мактабда. Ма-на сизга ўсмаётган боланинг ривожланиши!

Дадамнинг кўнглидаги орзуларидан таъсирланишим ҳам менинг «Кэсаллик тарихим»га ёзилган ва шундай қилиб, абадийлаштирилган.

Уларнинг ажралиши ҳақида айтган гапларимни ойим унутиб юборгандек эди. Иззатталаб бўлишига қарамай, унутди! Мен яна улар учун соғлиғим ҳамма нарсадан муҳим эканига яна бир бора амин бўлдим. Ҳаётидаги ҳар қандай вазиятдан, ҳар қандай иззатнафсдан устун эди.

Лекин менинг ақлан ва жисмонан ривожланиш жараёнимни ҳеч ким бувимчалик куйиб-пишиб тезлаштиришга уринмасди.

Ойим билан дадамнинг мақсади энг аввало мени юришга ўргатиш эди. Бувим эса, мени чилвирдан сакрашга ўргатишга қарор қилди.

— Бари бир бўйингдан баландга сакролмайсан, дейдилар. Нима бало, сиз ана шу ҳақиқатни чиппакка чиқармоқчимисиз?— деди ойим хавотирланиб.

— Ҳеч қўрқинчли жойи йўқ,— деб жавоб қайтарди бувим.

Врачлар қисқа-қисқа жумлаларни тўғри талаффуз қилишни ўргатишарди. Бувим бўлса, қайсарлик билан «тез айтиш»ларни ёдлатарди. Мен масалан, «Қарл Кларани қақшатиб қочгани» ҳақида ҳар кун жиноят қидирув бўлимининг вакилига хабар бергандек қайтаришим керак эди.

— Сиз биратўла максимум программани амалга оширмоқчисиз!— деб мадад берарди ойим.— Биз буни ҳеч қачон унутмаймиз.

Бувим мени худди альпинистдек баланд-паст дўнгликларни эмас, йироқлардан элас-элас кўзга чалинаётган, бир қарашда одамзод оёғи етмайдиган юксак чўққиларни забт этишга ундар эди. У мен билан кун бўйи шуғулланаверарди — уни ёмон кўриб қолишимдан зиғирча хавфсирамасди. Чунки бувим мени, бир пайт-

лар оғир ётган беморларни ишонтиргандек, ҳув ўша тизма тоғлар ортида нажот водийси борлигига ишонтириб қўйган эди. У ҳеч қандай оҳ-воҳсиз, ҳамширага хос оғир-вазмин оҳангда, худди бемор ётган каравотга яқинлашиб ёстиғини тўғрилаб умид ҳадя этгандек мадад берарди.

Бувим менга биринчи марта дунёдаги энг улуғ сўз «она» эканини тушунтиргач, уни «Ася ойи» деб атай бошладим. Бувимнинг исми камёб: Анисия.

— Деҳқонча исм,— деб тушунтирганди у.

Унинг қўллари ҳам меҳнатда чиниққан: ҳар хил чизиқлар, чизиқчалар кесишган, ажин босган, бурушган.

У мени жуда кўп бор, ҳар бир инсоннинг онаси битта бўлади, деб ишонтиришга уринган эди. Шунинг учун мен уни одатдагидек, «буви» деб атаганим яхши эмиш.

Шу гапларнинг ҳаммасини ойимга айтдим: мени бу ҳақда ойимнинг нима дейиши қизиқтирарди. Ойим иккимизнинг фикримиз бир хил чиқди:

— Газеталарда ёзиладигандек, улар сенга «иккинчи ҳаёт»ни ҳадя этдилар. Шунинг учун сен бувингни «она» деб аташинг мумкин. У шунга муносиб. Шубҳасиз!— Ойим «шубҳасиз» деган сўзни яхши кўрарди. Ростдан ҳам, ҳеч ким билан баҳслашмасди.— Мен ҳам уни «Веранинг Ася ойиси» деб чақираман. Сен розимисан?

Қасал боланинг кўнглини кўтариш учун унинг ҳар қандай истаги адо этилади. Шунга қарамай, мен эътироз билдирдим.

— Сен бувимни аввалгидек... Анисия Ивановна, деб чақиравер.

— Бўпти. Хоҳишинг шу бўлса, майли! Фақат кўнглиннга қаттиқ олмагин. Муҳими, асабни эҳтиёт қилиш керак!

* * *

— Сиз менинг болалигимни бир эсланг ахир!— деб илтижо қиларди залда, сиқиб сиқарилган тиш ювадиган пастага ўхшаган киши.— Наҳотки, мен сизни бирор марта хафа қилган бўлсам?

Мен тўсатдан онасининг гапларини эшитиб қолдим: у ҳаммага ўғли ёшлигида одобли бўлганини зўр қувонч билан маълум қилдию овози сўнди.

Бақалоқ аёл фавқулодда ҳодиса рўй бергандек залга отилиб кириб кетди.

Мактаб ўқувчисини эслатувчи судья столга энгашганча ниманидир кўздан кечирарди. Узоқдан, у фотосуратни томоша қилаётгандек бўлиб кўринди менга. Столда оғзи очиқ сумкаси турарди: унинг ичидан рўмолчанинг бир учи кўзга чалиняпти. Назаримда, у яширинча ўғлига термилаётгандек туюлди. Қичкина бўлса керак. Эҳтимол, ёшлигида хафа қилмайдиган бу ширин болакайлар улғайишини ва кейинчалик... анавиларга ўхшашини ўйлаётгандир.

Ўзим ҳам тез-тез шу ҳақда ўйлардим. Мабодо бирор нобакорнинг афт-ангорига кўзим тушиб қолса, доимо унинг болалик чоғларида қандай бўлганини кўз олдимга келтиришга уринардим.

* * *

Туғилгандаёқ жароҳатланган одам, яъни мен, ўз асабларимни асрашим, ўзимни ортиқча уринтирмаслигим лозимлигини уйимизда ҳамма биларди. Ойим билан дадам бу ҳақда деярли ҳар куни тантанали суратда эълон қилишарди. Мен аста-секин ўзимнинг «туғма аҳволим»дан сунъий равишда фойдаланишни ўрганиб олдим.

Ўз-ўзидан равшанки, дадамнинг таъбири билан айтганда, она қорнида пухта замин яратилган, лекин дунёга келишим биланоқ путурдан кетган саломатлигим амалда қайта тикланган пайтлар ҳақида гап кетяпти. Бироқ, ўзимни жўрттага ҳали тузалмагандек қилиб кўрсатардим — касаллик жуда кўп имтиёзлар яратиб берарди. Мен эса, имтиёзлардан воз кечишга сира ишонмасдим.

Ҳамма кайфиятимга қараб иш қиларди. Агар ота-онам бирорта истагимга қарши бўлса саломатлигим дарҳол хавфли равишда ёмонлашиб кетарди: мен текис йўлда ҳам қоқилиб юрардим ёки сўзларни англаб бўлмайдиган бир тарзда талаффуз этардим. Ойим билан дадам бир-бирига гал бермай, менга озор бериш хаёлларига ҳам келмаганини тушунтира бошларди. Фақат бувимгина ҳийла-найрангларимни сезар эди, холос. У ота-онамга: «Ҳеч қўрқинчли жойи йўқ!» — деб таскин берарди. Аммо менинг сиримни ошкор этмасди.

Ешим ўн учга тўлганда кўчамиздаги «келажаги пор-

лоқ» безориларнинг биттаси — Федька-Из мени севиб қолди. У бу лақабни рақибига ҳар гал:

— Мен бари бир изингдан топиб оламан!»! — деб огоҳлантиргани учун олган.

Шунинг учун унга «Из» деб лақаб қўйилган эди. Одамни изидан қандай топиш эса Федьканинг сирини эди.

У пайтлари мен ҳали бутунлай соғайиб кетмаган эдим. Агар бирортаси менинг зўрға юришимдан ёки ғўнғир-ғўнғир сўзлашимдан куладиган бўлса, Федька зудлик билан: «Бари бир сенинг изингни топиб оламан», деб қасам ичарди.

Федька изини топишга улгурган болалардан бирининг отаси тажанг бўлиб, бу ҳақда ойимга хабар берди.

— Нега у сени деб қасос оляпти?— деб сўради ойим тўғридан-тўғри.

— Севиб қолган. Вассалом.

— Вассалом?

Менинг аёл сифатидаги илк муваффақиятимни эшитиб, ойим яна бир бора ўзида йўқ хурсанд бўлди. У доим касалманд қизимнинг хуштори бўлиши мумкинми, деб хавотирланарди. Ўзини юпатиш учун ойим, сенда, шубҳасиз, оёгингни судраб босишингни ювиб кетадиган қандайдир жозиба бор, дерди.

— Бўлмасам-чи!— деб унинг сўзларини қувватларди дадам.— Нормалардан чекиниш — бу ўзига хосликдир, оригиналликдир.

Лекин улар дорию массажлар, профессор маслаҳатлари ёрдамида мени ўзига хосликдан гўё Черномор соқолига мужассамлашгандек яширин қудратимдан халос этишга тиришардилар.

Федьканинг хатти-ҳаракатидан билдимки, ҳақиқий туйғулар сўзсиз ҳам тушунарли бўлар экан: у ўзининг дарди ҳақида бир марта ҳам оғиз очмади. Лекин ўз кучларини менинг ҳимоямга йўналтирди: кўчамиздаги деярли ҳамма ўғил болалар ундан калтак еди.

— Энди кўнглимиз тўқ бўлса бўлади: бирорта ҳам инсоний бахт Верочкамизни четлаб ўтмайди!— деб суюнарди ойим.— Шубҳасиз... Энди хавф-хатарлар ортда қолди, ҳаммаси кундай равшан!

— Бу иккиёқлама севгим ёки бирёқлама?— деб қизиқди дадам, овозини пасайтириб.

— Бирёқлама,— деб жавоб бердим.

— Доим мана шунга интилгин! Ҳатто кўчадаги бирёқлама ҳаракат ҳам хавфсизроқдир,— деб мени қувватлади ойим.— Яхшиси, улар...— Ойим дадамга бир қараб қўйди.— Яхшиси, улар ўз ҳис-туйғуларини, асаб торларини емирсинлари!

Мен нариги хонага чиққанымдан сўнг, бувим эшитилар-эшитилмас қилиб шундай деди:

— Нега бунчалик қувонасизлар? Ахир одамнинг иззат-нафсига тегади-ку!

— Ўзидаги қандайдир ожизликдан хавфсирайдиган одам,— деб экскурсоводга хос оҳангда изоҳ берди дадам,— ҳар доим шу каби фикрларни рад қилмоқ пайида бўлади. Бу — жуда зўр омил!

— Ким ўзининг ожизлигидан хавфсираётган экан?— деб сўради бувим, одатдаги баланд товушда. Унинг даволаш методи шунақа эди — бирор гапни мен эшитиб қолишимдан чўчимасди.

Ойимнинг ойиси Федьканинг севгиси ҳақида эшитиб, телефон орқали менинг ёшимда ҳеч кимга ўзини севдирмаганини айтди.

— Афсуски, у жуда ҳам жангари,— деди дадам, худди рад жавоби олишга маҳкум этилган куёв ҳақида гапираётгандек.— Афсуски, жангари.

— Айвенго ёки «Бошсиз чавандоз»нинг қаҳрамонлари жангари бўлишмаганми?— деди бувим.— Агар хотирам панд бермаса, аниқ айта оламанки, улар орномус учун жанг қилганлари туфайли бошларидан айрилганлар. Федька бекордан-бекорга ёқалашаверадиган аҳмоқлардан эмас... Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ!

— Ёмон одам ёшлигидаёқ севиб қолмайди. Бунчалик куйиб-пишмайди! Одатдагидек, Анисия Ивановна ҳақ гапни айтдилар,— деб суҳбатга ойим аралашди.

Дадам жимиб қолди. Чунки ойимнинг далил-исботларини у ҳеч қачон рад эта олмас эди. Кўпинча унинг бу қилиғи жаҳлимни чиқарарди. Лекин бу сафар ойимнинг гапларига қўшилдим.

Аммо орадан бир неча кун ўтгач, Федьканинг навбатдаги ўлжаси таъзирини еди-ю, унинг ота-онаси уйимизга келиб тағин шикоят қилишди.

— У билан жиддий гаплашиш керак. Суҳбатлашиш керак...— деди дадам.

— Нима ҳақда?— деб қизиқди бувим.

— Унинг севгиси деб қон тўкилиши шарт эмаслиги ҳақида.

— Нима, у бирор кишига севгиси ҳақида гапирб-дими?

— Гапирмаган... Лекин бутун кўчага маълум-ку! Устига устак, Вера ҳам бу ишга шерикка ўхшайди. Ахир у Верани деб ҳаммани зир-зир қақшатапти-да... Баъзан дўппослаяпти. Ҳатто дўппослаяпти!

— Бу ножўя қилиқ,— деб бувим унинг гапига қўшилди.

Руҳланиб кетган дадам янги таклифини ўртага ташлади:

— Энг аввало унинг ота-онаси билан суҳбатлашниш лозим. Биласизлар, ҳамма ҳам ёш бўлган. Ҳамма, биласизларки, ёш бола бўлган... Эсдан чиқмаган!

Шу пайт мен оёғимни зўрға судраб, ота-онам гаплашаётган хонага кирдим.

Дадам аҳволимни кўриб, қўлларини юқорига кўтарди:

— Бўлди, мен суҳбатлашмайман. Суҳбатлашмайман. Чин сўзим! Фақат асабларингни эҳтиёт қилсанг бас.

Мен секин орқага қайтдим: дераза ёнига шахдам қадамлар билан юриб бордим.

Шундан кейин дадам менга қараб:

— Тушунгин... унинг ҳис-туйғулари бутун кўчани безор қилмаслиги зарур,— деди.

— Нима учун?— деб сўради ойим.— Қўяверинг, бизнинг Верочкамизни ҳам севиш мумкинлигини ҳамма билиб қўйсин-да.

— Бунга бирор ишонмаяптими?— деди бувим секингина.— Неварамнинг ҳимоячиси борми? Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ!

— Айниқса унинг қўрқадиган жойи йўқ,— деб рози бўлди ойим.— Одатдагидек, Анисия Ивановна ҳақ гапни айтди!— Сўнг дадамга қараб қичқирди:— Одамнинг ақли бовар қилмайди, наҳотки сиз мана шу кишига қондош бўлсангиз!

* * *

Мен эшикка яқинлашдим: Бояги аёл яна сигарета чекаётган экан. У мени пайқамади.

— Коленька, бўлашишнинг нима ҳожати бор?— Ичкаридан онанинг йиғламсираган овози эшитилди.— Ахир мен тез орада...

— Ҳаммамиздан кўпроқ яшайди!— деб ўз муносабатини билдирди бақалоқ жувон.

Сиқиб чиқарилган тиш ювадиган пастага ўхшаган эркак унинг қули эканини дарҳол пайқадим.

— У ерда нимани бўлишяпти?— деб сўрадим.

— Судда нимани бўлишарди?.. Мол-мулкни-да!

* * *

Бувимнинг опаси бор эди. Уни Маня хола деб аташарди.

— Мендан катта, лекин қари эмас,— деб тушунтирди бувим. — Менга нисбатан анча бардам: бутуп умр қишлоқда яшади. Ҳавоси шу қадар тозаки, тўйиб-тўйиб симириш мумкин. Опам оғиркарвон. Бақариб-чақариб жонини койитганини сира эшитмаганман.

— Худди ана шу нарса ҳаммасидан хавфли,— деб суҳбатга дадам аралашди.— Ҳаммасидан хавфли... Одам кўнглини бўшатиб туриши керак: бақариши, сўкиниши ёки ерга бирор буюмни улоқтириши лозим. Акс ҳолда, у ўзини ўзи еб қўяди, ўзини ўзи еб қўяди...

Маня хола ёши бир жойга етганда саводини чиқаргани учунми, хат ёзишни яхши кўрарди. Бувим унинг хатларини овозини чиқариб ўқиб берарди, ойим билан дадам эса ўзларини қизиқиб эшитаётгандек кўрсатишга тиришардилар. Ойим баъзан ҳатто қайта-қайта:

— Қанча... қанча қўзиқорин терибдилар?— дея сўз ҳам қўярди.

Бувим хатдаги керакли жойни излай бошларди.

— Неча банка қиём пиширибди?

Бувим яна бармоқларини сатрлар устида югуртирар эди.

Умуман олганда, ойим бу рақамлар билан қизиқ-масе ҳам бўларди; чунки Маня холам тузланган қўзиқоринлару пиширилган қиёмларнинг ҳаммасини почта орқали бизнинг уй адресимизга жўнатиб юборарди.

— Шунча нарсанинг нима кераги бор?— деб ваҳима қиларди ойим ва банкаларни холодильникка, сифмаганларини эса балконга чиройли қилиб териб қўярди.

Дастурхонга қўзиқорин ёки қиём тортилса, ойим албатта:

— Бу Маня холамиздан келган!— деб таъкидлар эди.

Агар уйимизга дадамнинг оғайнилари меҳмон бўлиб келишса, қўзиқоринлар «қўзиқоринча»га айланиб қолардию дарҳол Маня хола соғлиғига қадаҳ кўтариларди. Бувимга бу нарса жуда ёқар эди.

— Манечка қаддини бекорга букмаган экан: одамларнинг маза қилаётганини қарагин!

Бувим ёш пайтида Маня холам иккаласи етим бўлиб қолишган.

— Опам каттароқ бўлгани учун мени ортмоқлаб юрарди... Едирди, ичирди, ювиб-таради.

— Худди сиз мени парваришлагандек, а?

— Сен менсиз ҳам ўсаверардинг: ёшингда онанг, отанг ва профессорлар бор!

— Йўқ... Сизсиз қуриб қолардим,— деб ишонч билан жавоб қайтарардим.

Бувимнинг каромат қилишича, унинг опаси энг камида юз ёшгача «тоза ҳаво симириши» керак эди.

Лекин Маня холам бирдан фақат уй адресимизга тўғри битилган хатлар юбора бошлади. Бувимни у аллақачонлар оламдан ўтиб кетган оналарининг номи билан атарди; яна кулбасидаги полларнинг ёриқларидан... қўзиқоринлар, маймунжон ва қарағайлар ўсиб чиқаётгани ҳақида хабар берарди.

Кейин қишлоқдаги қўшниси Маня холанинг мия пўстлоғи яллиғланганини, буни даволаш жуда қийинлигини ёзиб юборди. Врачлар унга шундай деб тунтиришибди.

— Афтидан, Маня склероз бўлиб қолганга ўхшайди,— деди бувим. Сўнг биринчи марта ўз гапига қарши чиқиб қўшиб қўйди.— Бу жуда ҳам қўрқинчли. Афтидан, тоза ҳаво ҳам ёрдам бермаган кўрилади.

— Ёшлигингда қариндошлар қанчалик кўп бўлса, шунча яхши,— деди ойим.— Ҳаммаси табний, яъни тўғри пропорционал. Қариликда эса ҳар хил дардларга йўлиқасан; қариндошлар қанча кўп бўлса, шунча тинчинг бузилади.

— Лекин биз ҳам ўз яқинларимизнинг беморига айланиб қолишимиз мумкин-ку,— деб жавоб берди бувим.— Қай биримиз олдин дардга йўлиқишимизни ҳеч ким билмайди!

Ойим аниқ мулоҳаза қилишига қарамай, бари бир масаланинг бу томонини ҳисобга олмаган экан.

— Холамыз ҳеч қачон овозини баладлатмаган

эди. Мана оқибати,— деб пўнғиллади дадам.— Мана оқибати...

— Қўлимиздан нима ҳам келарди... Қишлоққа бориш керак,— деди бувим ва худди узр сўраётгандек кенга қараб:— Ҳеч қўрқинчли жойи йўқ: сизлар уч кишисизлар, опам эса уёқда ёлғиз қолган,— деди.

У дарҳол йўлга ҳозирлик кўра бошлади. Мен усиз — тўртинчи кишисиз — учовимиз сира чиқиша олмаслигимизни сездим. Кўнглим сездим ва текис жойда жўрттага қоқилиб-йиқилдим. Ҳаяжонланганимданми, сўзларни ямлаб бувимсиз ҳамма ҳалокатга учрашини, хонавайрон бўлишини тушунтиришга ҳаракат қилдим.

Ойим билан дадам бирдан саросимага тушиб қолишди.

— Бирор нарса ўйлаб толинглар ахир!— дея илтимос қилдим мен.

— Сендан ўтиниб сўраймиз, ўзингни бос!— Ойим оғзимга дори тикиб, устидан сув ичишга ундаганча тинмай гапира бошлади.— Албатта, бунинг битта иложи бор: Маня хола бизникига кела қолсин. Бизникига... Майли, бугуноқ келсин!

— Албатта биз жуда хурсанд бўлардик,— деб одатдагидек уни қувватлади дадам.— Биз жуда хурсанд бўлардик.

Бу хушxabарни эшитиб, бувим сафарга ҳозирлик кўраётган йўлак томон шошилдим.

Ойим билан дадам ҳам ортимдан эргашишди.

— Маня холам шу ерда — бизнинг уйимизда яшайверади,— деб тантанали оҳангда эълон қилди ойим.— Анисия Ивановна, сизга ким қадрдон бўлса, у биз учун ҳам қадрдон! Шубҳасиз шундай. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

— Мен ҳам қишлоққа бораман... Биргалашиб Маня холамингни олиб келамиз.

— Марҳамат!— деб дарҳол кўнди ойим.— Фақат ҳадеб ҳаяжонланавермагин, Сен асабингни асрашинг лозим.

Мен ҳеч қачон ота-онамдан бунчалик миннатдор бўлмагандим. Улар бўлса, менинг жазавам тутиб қолганидан чўчиб эртаси кунийёқ врачларни кенгашга чақиришди.

Ойим ҳар сафар мени навбатдаги профессорга рўпара қилаётиб, қулоғимга: «Бу энг катта арбоб» деб

шивирларди. Бу гал ҳамма «энг катта арбоб»лар бир жойга тўпланишган экан.

Мен билан обдан суҳбатлашишди, гўё мени жуда катта баҳога сотиб олмоқчидек текширишди, у ер-бу еримни ушлаб кўришди.

Буларнинг ҳаммаси уйда бўларди: кўп йиллардан бери касаллигим туфайли ҳамма «арбоб»лар онламининг энг яқин дўстлари бўлиб қолишган эди. Ойим буни психологик таъсир натижасида эришган йирик ғалабаси деб ҳисобларди — у ҳар бир профессорнинг кўнглига калит топа оларди.

Кейин биз ойим ва дадам билан биргаликда — бувим ҳеч қачон текширишларда иштирок этмасди — қўшни хонага ўтдик.

Биз ҳукми кутардик... Лекин мукофот олдик. Врачлар кепгаши мени амалда соппа-соғ эканимни эълон қилди. Устига устак, вақтинча қишлоққа бориб келсам, жуда яхши бўлар экан!

— Бу унинг дардига сўнгги зарбани берар эди, — деди онламининг дўстларидан бири бошимни силаганча.

Эртаси куни бувим иккаламиз «сўнгги зарбани бериш» учун жўнаб кетдик.

Поездда тўққиз ярим соат юрдик, кейин йўловчи юк машинасига чиқиб, станциядан қишлоққача яна уч соат юрдик.

Иккаламиз ҳам кабинага — шофёрнинг ёнига ўтириб олдик.

— Ҳеч қўрқинчли жойи йўқ: жой тор бўлса ҳам, кўнглинг кенг бўлса бас, — деди бувим.

Гумбур-гумбур қилиб қишлоқнинг катта кўчасига бурилишимиз биланоқ шофёр ўриндиққа қапишган кўйи асабийлашиб тормоз босди: у кўчада бунчалик тумонат одам бўлади деб ўйламаган эди.

Одамлар қабристондан қайтишарди... Ҳозиргина Маня холамини дафн этишибди.

Шундоққина йўл ёқасида — тўсиқнинг бериги томонида устига хоч ўрнатилган дўнглик пайдо бўлибди. Қабристоннинг ичкарасида жой қолмаган экан.

Маня холам кўп йиллар давомида танаси ғадир-будир бўлиб кетган кўм-кўк кекса эман дарахтининг соясида ётарди.

Бувим йиғламади. У қабр тепасидаги кекса эман-

га шунча узоқ тикилиб қолдики, мен беихтиёр унинг қўлидан тортдим.

— Нега ахир телеграмма жўнатмадиларинг? Видолашолмай қолдик-ку,— деди бувим.

Маълум бўлдики, Маня холанинг адресимизни билладиган қўшнисини бир ойга қариндошиникига кетган экан. Шундай бўлиб қолибди-да, начора.

— Мени ҳам шу ерга...— деди бувим.— Мен Маня билан ёлма-ён ётишни истайман. Гапимдан чўчимагин. Аммо, эсингда бўлсин, хўпми?— Бувим мулойимлик билан, оддийгина қилиб гапиргани учун сира қўрқмадим ҳам. Шу пайтгача ўлим ҳақида ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган эдим.— Ёшлигингда ўзингни абадий яшайдигандек ҳисоблайсан. Сен иложи борича ўзингни кўпроқ шунга ишонтириб юргин. Кўпроқ... Агар бирор кор-ҳол рўй беришини кўнглим сезгудек бўлса, дарҳол буёққа — қишлоққа келаман. Ана шу эманга яқинроқ бўлишим даркор. Сен мени йўлдан қўймагин.

Бир неча кунгача биз ойим билан дадамга хат юборолмадик: ўлим ҳақида қандай хабар беришни билмасдик.

Биз пайсалга солаётган кунларнинг бирида почтачи хотин ойимдан хат келтириб берди.

— Соғинибди шекилли,— деди бувим ва кўзойнагини ахтара бошлади.

Лекин мен уни уринтирмай конвертни очдим-да, товушимни чиқариб ўқий бошладим:

«Қадрли Анисия Ивановна, бизнинг олижаноб доҳиймиз! Сизга шахсан хат ёзишни лозим топдим, Верочкага эса эртага жўнатаман».

Мен ўқишдан тўхтадим. Лекин бувим қўл силтади:

— Уқийвер... Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ. «Лозим тонганимнинг сабаби шуки, сизни кузатиб келганимдан сўнг тун бўйи ухлолмай чиқдим: ўйлайвердим, ўйлайвердим. Эрталаб эса профессор билан маслаҳатлашгани бордим ва натижада ушбу хатда баён қилишим оғир бўладиган сабаб вужудга келди. Лекин шубҳасизки, мен бари бир ёзишим керак. Мену сиз учун муқаддас бўлган Верочканинг саломатлиги ҳаққи-ҳурмати шундай қилипман! Мен ўйладимки — врачлар ҳам менинг фикримга қўшилишди — оғир дардга ча-

линган бемор билан доимий мулоқот, бу сўзларим оғир ботса кечирасиз, мен Маня холанинг ҳозирги аҳволини назарда тутяпман. Веранинг асабига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Биз ўзимизнинг, энг аввало сизнинг кўп йиллик қаҳрамонона курашимиз мевасини хавф остида қолдиришга ҳақлимизми? Сизу бизнинг уйқусиз ўтказган тунларимизни шамолга совурамизми? Албатта сиз ҳам буни истамайсиз. Ишонасизми, шу тобда қўлларим ўз-ўзидан мажолсизланяпти, давомини ёзишга унамаяпти... Лекин мен бу қийинчиликни енгиб, Маня холанинг бизникига келиши мумкин эмаслигини сизга айтиб қўйишга мажбурман. Сизни, Анисия Ивановна, қишлоқда, беморнинг ёнида қолишга мажбур эканингизни тасаввур қилмайман, ақлим бовар қилмаяпти, лекин...»

Энди ойимга бувимнинг кераги йўқлигини тушундим: ахир врачлар кенгаши менинг амалда соппасоғ эканим ҳақида яқдил хулоса чиқаришди-ку.

«Амалда...» Негадир ана шу сўз миямга ўрнашиб олиб, ҳадеб такрорланаверарди — хаёлимдан нари кетмасди.

Ойим Маня холамнинг вафот этганини билмас эди — бу хатни бир оз шошилиб ёзибди. У ўзини меҳрибон қилиб кўрсатиш имкониятидан маҳрум этибди. Шундай имкониятга эга эди. Афсус... Менинг назаримда, одамларнинг энг катта камчиликларидан бири — ҳар қандай шароитда ўзини чиройли кўрсатишга беҳуда уринишидир.

Врачлар ўзларининг ўша ҳал қилувчи кенгашида айтишгани бўйича, қишлоқ ҳавоси менинг дардимга сўнгги зарбани бериши керак эди. Ойим зарба берди... Қасалликка эмас, чунки амалда мен соппасоғ эдим. У менинг ишончимга — яхшиликка фақат яхшилик қайтади деган собит ишончимга зарба берди. Бундан ташқари, мен доимо фақат яхши кўришни эмас (мен уларни яхши кўраман), балки ҳурмат қилишни истган энг яқин кишиларим ўртасига ҳам нифоқ тушди.

Бу зарба сўнггиси эмас эди... Мен ҳатто, биринчиси эди, дейишим мумкин.

Инсон ўз айбига иқрор бўлса, гуноҳи сал-пал енгиллашади. Лекин у бари бир ўзини эркин ҳис қилолмайди.

Ойим бизни жуда ҳам дабдабали кутиб олди:

унинг қўлларида гулдасталар бор эди, хоналарнинг ҳар бир бурчагига ҳам гуллар қўйилибди. Ҳатто дадам ҳам бизга биттадан гул ҳадя этди.

Ойим умрида кўрмаган Маня холамнинг вафот этганини эсларкан, марҳуманинг инсоний фазилатларини кўпиртириб мақташга тушди.

— Унинг қаяби дарё эди! Дарё эди!— деб такрорларди у, кўзиқоринну қиёмлардан бўшаган банкаларга кўз ташлаб.

У ўзининг ҳар бир ҳаракати, сўзи билан ўзи йўл қўйган хатони силаб-сийпамоқчи бўларди. Озгина шошмай турганда-ку, биз, кекса эман остидаги хоч ўрнатилган дўнглик ҳақида батафсил ёзиб юборардик!

Ойим зўр бериб биздан «тўғри тушунишимизни» илтимос қиларди. Лекин мен билардимки, тўғри тушуниш мумкин бўлмаган ҳоллардагина бу ҳақда гапирилади.

Ниҳоят, навбат менинг ташқи кўринишимга келиб тақалди.

— Сени таниб бўлмайдн-я! Қишлоқ сени бир ойдаёқ қайтадан яратибди.

— Қишлоқда бир ой,— деди дадам овозини пасайтириб.— Агар Иван Сергеевич Тургенев ўзининг машҳур пьесасини бошқача номда атаганда, сенинг бутунлай соғайиб кетишинг шарофатига бағишланган қасидани «Қишлоқда бир ой» деб аташ мумкин эди. Бошқача номда атаганда эди...

— Ёиласанми, сени қандай совға кутяпти?— деб ойим яна ташаббусни ўз қўлига олди.— Врачлар сени оддий мактабда ўқишингга рухсат беришди. Тўғри, фақат бир синф пастда... Лекин оддий мактабда!

Энди ойим фақат силаб-сийпамас, балки янгилик билан бизни эсанкиратиб, қишлоққа юборган мактубини бутунлай унутишимизни истарди.

* * *

— Ёлалар билан ота-оналарнинг алоҳида яшагани яхши ёқанини ҳамма биледи. Шундагина бир-бирига жехр тақланади!— Суд залидаги эркак ҳам «силаб-сийпаш»га, «есдан чиқариш»га тиришмоқда эди.— Менга ортиқча ҳеч нарса керак эмас!

Судья столда ётган сумкасидан яна фотосуратни

олди-да, унга яхшилаб назар ташлагач, қайтариб жойинга солиб қўйди. Сумкасини шиқ этказиб ёпди, лекин овозини эшитмадим.

* * *

Ойим ҳамма ишни пишиқ-пухта, жиддий бажарар эди. Шунинг учун «силаб-сийпаш» ҳам биз қишлоқдан қайтган кундаёқ ниҳоясига ета қолмади. Унинг айтишича, менинг оддий мактабдаги биринчи дарсимга бувим кузатиб қўйиши керак экан.

— Образли тилда ифодалайдиган бўлсам, сени бувинг мактаб бўсағасига етаклаб келди. Майли, тўғри маънода ҳам шундай бўла қолсин!

У Маня холамининг суратини бувимдан олиб, катта қилдирди-да, бувимнинг каравоти тепасига осиб қўйди.

— У худди сиз Верочкани тарбиялагандек, сизни тарбиялаган эди. Шубҳасиз шундай.

Назаримда, ойим қачонлардир мен айтган иборани эшитиб қолган экан.

У бувимдан бир печа марта дам олиш уйига борасизми, деб сўради. Бувим ундай жойларга боролмасди: мен мотоцикл минишни билмаганимдек, у ҳам дам олишга ўрганмаганди.

Аста-секин ўша хат учун хижолатпазликлару менинг соғайганимдан, оддий мактабга қатнай бошлаганимдан хурсанд бўлишлар сўнаверди. Вақт уларнинг ёлқинига кул сепаётган эди.

Ойимнинг ойиси телефон орқали, мен «ҳар томонлама камол топган инсон» бўлишим учун барча зарурий фазилатларни эгалламоғим лозимлигини уқдирди.

Бувим эса туғилган чоғимдаёқ орттириб олган жароҳат асоратларидан мени халос этмоққа интиларди, ойимнинг ойиси бўлса, мени ҳар томонлама камол топтириш тарафдори эди, холос.

— Масалан, қизиқувчанлик... Ажойиб фазилат!— деган товуш эшитиларди телефон трубкасидан.— Бу тушунчанинг асл моҳияти — «кўнгилга хуш ёқади» деган иборага ҳамоҳангдир.

Мен тез орада одам кўнглига хуш ёқадиган машулот билан шугулланишим лозимлигига ишонч ҳосил қилдим.

Биз истиқомат қиладиган уйнинг бўшаб қолган хоналарининг бирига маҳмадона аёл кўчиб келди. Афтидан, у «қонуний дам олиш даври»ни эшик олдидаги скамейкада ўтказишга аҳд қилганга ўхшарди. Биринчи кунидеҳ бувим иккаламиз билан танишди ва ўта қизиқувчанлик ила суҳбатимизга қулоқ сола бошлади. Кечқурун, ишдан қайтаётган оймни ўпиб кутиб олганимда эса у бизнинг йўлимизни тўсиб, қизиқувчанлиги туфайли эшитган янгиликларини тўкиб солди.

— Анисия Ивановна қаҳрамон экан!— деди у оймга, худди бувимни болалигидан биладиган кишидек.— Кунбўйи жойимда ҳайратланиб ўтирибман: кексайганида фарзанд кўрса-я?! Верэчка, сен уни нима деб аташинг ҳам ҳайратланарли!— У менга эски танишидек бемалол мурожаат қиларди.— Шунчаки «ойи» деб эмас, «Ася оyi» дейсан ахир! Демак, сен унга дидлиги учун миннатдорчилик билдирасан: кексайган пайтда ҳам бола кўриш мумкин экан-да! Мен бўлсам, бeфарзандман... Кунбўйи ҳасад қилиб ўтираман!— Кейин яна бир бора ўз қизиқувчанлигини, ҳатто сурбетлигини намойиш қилиб:— Сиз Веранинг кими бўласиз?— деб сўради оймдан.

Ойим жавоб бермади.

У кейин ҳам бувимни гоҳ-гоҳ «олижаноб доҳиймиз» деб атарди. Лекин бу ибора беихтиёр оғзидан чиқиб кетарди — илгаригидек тўлқинланиб гапирмасди.

Уша пайтлари нима учундир дадамнинг эсига, кечикиброқ бўлса-да, ҳамма «арбоб»ларни уйимизга таклиф этиб, зиёфат қилиш фикри келиб қолди. Кўп йиллар давомида оиламизнинг дўстлари бўлиб келган кишилар энди деярли бизникига оёқ босмай кўйишган эди.

— Тўғри айтасиз,— деб жавоб берди ойм.— Шубҳасиз, тўғри айтасиз: улар яна ёрдам беришлари... туф-туф, керак бўлиб қолишади.

— Миннатдорлик билдириш керак,— деди дадам ўзига келгандек.— Миннатдорлик билдириш керак.

— Бўлмасам-чи! Шубҳасиз! Ўз-ўзидан равшанку,— дея унинг фикрига қўшилди ойм. Шундан кейин у худди меҳмон кутишга чоғланаётгандек, турмак-ланган олтин сочини тузатиб кўйди.

Эркак профессорлар рафиқалари билан, аёл профессорлар эса турмуш ўртоқлари билан, турмуш ўр-

тоқлари йўқлари бўлса, битта ўзлари келишди. Бундан ташқари, яқин қариндошларимиз ҳам таклиф этилган эди. Жуда кўп меҳмон тўпланди ва уларнинг ҳаммаси ўзларининг тиббий ёрдамлари ёки ҳамдардликлари билан мени даволашга муносиб ҳисса қўшганлари ҳақида гапирдилар.

Мен, бундай шароитда шифо топмасликнинг ўзи ноқулайлигини тушундим.

Одамларни эътиборини ўзимдан чалғитиш, қолаверса, адолат ўрнатиш мақсадида лимонад қуйилган қадаҳни қўлимга олиб ўрнимдан турдим-да, агар бувим бўлмаганида борми, менга ҳеч қандай медицина ёрдам беролмасди, дедим.

Мен йўлни буриб қўйдиму зиёфат мавзуси экспресс тезлигида ўз йўналишини ўзгартирди.

Дастурхон теварагида тўпланган «арбоб»лар даволашдан ташқари, мени «кузатишарди» ҳам. Менинг қўлимга теккан ҳамма справкаларда, фалончи, фалон йилдан буён «кузатилмоқда» деб ёзилган бўлар эди. Лекин ўз-ўзидан равшанки, улар ҳеч қачон ёнимдан жилмайдиган бувимни ҳам сиртдан кузатишарди.

Ҳамма бирданга шу ҳақда эслади ва қизишиб, худди ўчакнишгандек барабар гапира бошлашди.

Балоғатга етгач, агар ўтиришларда ҳаммага тааллуқли бирор масала ҳақида гап очилса, кеча мароқли ўтишига тушундим. Кеча иштирокчилари учқундек ўз ҳолича сачрайвермай — зеро, учқуннинг ўзигина ғалабага элтмайди — маълум мақсад сари йўналтирилган гулхан остига бирлашадилар. Ҳар ким ўзининг ҳозиржавоблигини, чуқур фикрлаш қобилиятини қайроқтошга ўхшаган марказий масалага чархлаб ўткирлайди.

Дастлаб, бувим ҳақида ёлпасига гапира бошлаган меҳмонларимиз аста-секин ҳовурдан тушишди. Бувимнинг қиёфаси, офтобда қорайган кенг пешонаси, қордек оппоқ сочлари ва умуман сергап, ҳаддан зиёд катта даврада содда одамнинг қатнашиши кутилмаган воқеа эди. Бу эса баландпарвоз сўзлардан кўра, самимий гурунглашиш афзал эканини кўрсатиб турарди.

Ўрнидан турган ҳар бир киши «қадаҳ» сўзини алоҳида урғу билан таъкидлашига қарамай, қадаҳларга ҳеч ким қўл урмасди — шунчаки бувим ҳақида, унинг

«инсоний жасорати» ҳақида гапиришар эди. Тўғридан-тўғри шундай дейишарди: жасорат ҳақида.

Буларнинг ҳаммасини эшитмаслик мақсадида бувим идиш-товоқларни ювиш ва чой дамлаш учун ошхонага кириб кетди.

Ўзини меҳмон деб билган ойимнинг ойиси бувимнинг ортидан ошхонага бормади. У раҳбарлик қилишни яхши кўрарди, лекин ўзининг бу қобилиятини намойиш эта олмаётгани учун зерикиб ўтирарди. Зиёфат бошланишида у қайси вилка билан нимани ва нимадан кейин ейиш лозимлигини тушунтиришга уринди. Лекин унга ҳеч ким қулоқ солмади: одамларнинг эътибори аввал менда, кейин бувимда бўлди.

Ойимнинг ойиси ҳамманинг диққатини ўзига қаратиш учун охири қатъий ҳаракат қилишга мажбур бўлди.

— Ўзимни худди қандайдир ёдгорлик очилиши маросимида қатнашаётгандек ҳис қиляпман,— деди у тўсатдан.

Меҳмонларнинг ҳаммаси ҳам бу киши менинг иккинчи бувим эканини билмасди, шунинг учун унга худди бегонадек эътироз билдиришди.

— Бундай фидойилик учун ёдгорлик ўрнатиш лозим!— деди арбоб-маслаҳатчининг хотини. Назаримда, у ёдгорлик ҳақида эмас, кўпроқ жинига ёқмаган ойимнинг ойисини чимчилаб олмоқчи эди.

— Ёдгорликни инсон ҳаёт чоғида қўйиш лозим,— деб суҳбатга қўшилди дадам.— Мармардан, бронзадан ёки «олтин қўл билан» ясалмаса ҳам... Лекин ҳаёт чоғида. Токи инсон...

Ойим ўзининг зарҳал сочига қўлини теккиздию дадам жим бўлди.

У қироличалардек виқор билан ўрнидан турди-да, эътирозга ўрин қолдирмайдиган тарзда:

— Менда эса, «ўйин-кулги бўлишига қарамай, тасодифан...» Верочка — тирик етим деган тасаввур уйғонди.

Ойимнинг аччиқ гапи ҳазилга ўхшамасди — одамларни кулдиришдан ожиз эди.

Меҳмондорчилик ҳали ҳам ёдгорлик очиш маросимига ўхшаб турган бир пайтда дадам ойимнинг гапларидан намуна кўчиришни ёқтиришини эслади ва мен бувимнинг ёрдамида қандай қилиб «иккинчи марта дунёга келганим»ни гапира кетди.

— Инсон фақат бир марта дунёга келади. Шубҳасизки, медицина ҳам менинг фикримни қўлласа керак,— деб зимдан дадамнинг сўзларини рад этди ойим, ўзининг бирламчи фикридан қайтиб.

У суҳбат мавзуини бурди — зиёфатдагилар учинчи бир масала ҳақида байрамона гаплаша кетдилар: байрамона тузалган дастурхон теваарагида ўтирган одамлар гапдон ва ҳотамтой бўлишади.

Ниҳоят, меҳмонлар ҳам кечанинг «тематик характери»ни унутадиган — унинг муайян бир ҳодисага бағишланганини эсдан чиқарадиган пайт келди. Мен фурсатдан фойдаланиб, астагина ўрнимдан турдим-да, бувимга ёрдамлашиш учун ошхонага йўл олдим.

Уша кундан эътиборан оиламизда ҳамма нарса ўзгариб кетди.

Эҳтимол, мен билан бувимнинг орамизда аллақачон пайдо бўлган алоқага ойимнинг ҳақиқий муносабати сезилиб қолгандир. Бу ҳақиқат илгари бувим менинг ғамимни еб юргани туфайли юзага чиқарилмас эди.

«Керакли одам керак бўлади... Кераксиз бўлгунча керак». Наҳотки ойим шу фалсафа бўйича иш тутган бўлса? Йўқ, фалсафа бўйича эмас (чиройли сўзларга нима ҳожат бор), шунчаки ўз фойдасини кўзлаб иш тутган экан-да?.. Менга бундай масалани аниқлаш оғир эди. Лекин мен авваллари бувимнинг хизмати деб эъозланадиган нарсалар энди унга маломат тоши бўлиб ёғилаётганди.

Ойим уйда ўзига қулай бўлган муҳит ярата бошлади. У бу ишни зўр муваффақият билан бажарарди; чунки у «бизни қуршаб турган атроф-муҳит» бўйича етук мутахассис эди.

«Етар энди!» деб бувимнинг жасорати ҳақида эсламасликка уринишарди.

«Лекин, бунақада натижаларидан баҳраманд бўлинган ҳар қандай жасоратни унутиб юбориш мумкин-ку?» деб ўйлардим мен.

Мен кассаси ёнига «Инвалидлар навбатсиз... ҳуқуқига эга» деган эълон ёпишгирилган сартарошхонада бир оёғидан ажралган ёғоч оёқли фронтовикни навбатсиз ўтказишмаганини эсладим. Наҳотки, унинг жанггоҳдаги жасоратини ҳам кимдир унутган бўлса?

«Одам фақат ўтмишдаги ғам-кулфатларни эслабги-

на яшамайди,— деб ўйлагандим ўшанда.— Лекин уни гам-кулфатлардан қутқариб қолганларни эслашга мажбур!»

Баъзи тарихчилар ўзларига кераксиз тарихий воқеаларни эсламаганларида нимадан нима «ўсиб чиққани» мавҳум бўлиб қолганидек, ойим ҳам менинг «туғилиш тарихим»ни ўчириб ташлашга тиришарди.

Гўё мен доимо соғ бўлганман: оддий мактабда ўқиганман.

Аммо кўпинча ойим тасодифан, бувим уни қайси туғруқхонага олиб борганини, у ерда доя хотин шошиб қолгани натижасида миямга қон қуйилгани ҳақида эслаб қоларди.

— Шубҳасизки, бу ўринда ҳеч ким айбдор эмас,— деб тушунтирарди ойим.— Лекин, фалокатни қаранг... Шунақа ҳам кўнгилсизлик бўладими? Шаҳарда қанча туғруқхона бор-ку ахир?!

Мен ҳамон бувимни «Ася ойи» деб чақирардим. Ойимнинг жиғига тегиш учун бундай қилмасдим, ўрганиб кетган эдим, бошқача аташга тилим бормасди.

Бу масалани узил-кесил бир ёқли қилиш мақсадида ойим менинг «иккинчи марта дунёга келишим» масаласига яна қайтди.

Дастлаб у «қизи сифатида» мен билан самимий, очиқ-ойдин гаплашмоқчи бўлди. Лекин ойим чин юракдан гаплаша олмади: унинг оҳангидан зарда қилаётгани яққол сезилиб турарди.

— Мен табиатни яхши биламан. Уни ҳимоя қиламан,— дейишим мумкин!— деди ойим менга.— Айни пайтда ўз уйимда ҳам табиат қонунларини муҳофаза эгишни истайман. Тушунгин, уни четлаб ўтиш қийин. Инсон бир марта дунёга келади, шунинг учун фақат бир кишини — уни туққан аёлнигина «ойи» деб аташи лозим. Акс ҳолда, қондошлик муносабатлари путурдан кетади. Оила табиатининг қонунлари бузилади...

— Бу қонунларни фақат ўз фойдангни кўзлаб ўзгартираверинг ҳам ярамайди-да,— деб жавоб бердим мен.— Ахир ўзинг биринчи бўлиб... «иккинчи марта дунёга келиш» ҳақида гапирган эдинг. Уша маҳалда сенга шу нарса керак эди. Эсладингми!

Лекин ойим эслашни сира истамас эди.

— Сен илгари бу ҳақда, — дея давом этдим, — ғурур билан гапирардинг, энди эса жўрттага фақат жисмоний нуқтан назардан гапиряпсан, холос.

— Луғат бойлигининг ранг-баранглигини қара-я! Сен мутлақо соғсан!— деди ойим завқланиб.

Кўп ўтмай ҳар галгидек бувимнинг ўзи, фақат ойимни «ойи» деб чақиришимни, уни эса «буви» деб аташимни илтимос қилди.

— Шунда яхши бўлади.

Лекин мен унинг маслаҳатига ҳам қулоқ солмадим.

Ойлар шошилиб бир-бирини қувлаб ўтарди. Агар менинг «Қасаллик тарихим»ни ҳисобга оладиган бўлсак, мен одатдагидек мактабда фавқулодда муваффақиятларга эришдим.

— Болаликлари оғир шароитда ўтган жаҳон маданиятининг арбоблари,— деб экскурсоводдек тушунтира бошлади дадам,— кейинчалик буюк заковат соҳиби бўлиб етишдилар: маънавий очиққан боланинг маънавий иштаҳаси карнай бўлади. Иштаҳаси карнай бўлади... Сен ҳам шунга ўхшаш ҳодисани бошингдан кечиряпсан.

Ривожланишдан орқада қолган пайтларимдаги болалик таассуротларим илғорлар сафидан ўрин олганимдан кейинги, ўсмирлик таассуротларим билан қоришиб кетди. Мен улар ўртасига чегара чизиги тортишдан ожиз эдим... Суд биноти йўлагиди юрган чоғимда гўё пистирмада писиб ётган хотираларим бирдан аралаш-қуралаш бўлиб ҳамла қилишди: ўзимнинг хотирамдагилар ота-онамдан ва бувимдан эшитган гапларга қоришиб кетди.

Ҳаёт учун кураш — яшаш учун курашлигини билардим. Бахтга қарши, бу олишувда воситалар саралаб олинмайди... Ойим ягона она бўлиш учун курашарди. Лекин у мутлақ ҳокимлик ҳуқуқини қўлга киритиш учун восита танламаган эди.

Йиллар ўтгани сайин менинг сирларим кўпая борди. Катта «тарбиявий мақсадларни кўзлаб» шогирдларининг сирини фош этиб қўядилар. Лекин бувимга бу мутлақо ёт эди. Шунинг учун ҳам мен сиримни бе-малол унга айтаверардим.

Бувимнинг камёб фазилатларидан бири — суҳбатдошининг гапларига қулоқ сола билиши эди. Камёблиги шундаки, бунинг учун одам, жилла қурса, маълум вақтгача ўзидан-ўзи воз кечиши керак. Кўпинча эса

кимнингдир ҳасратини эшитаётган одам дарҳол уни ўз ҳаётига қиёслайди, яъни шу тобдаёқ ўзини, ўз тақдирини ўйлайди ва суҳбатдошининг бошига тушган, унинг юрак-бағрини тилка-пора қилган кулфат уни четлаб ўтгани учун ич-ичидан суюнади. Бувим учун эса менинг ҳаётимда рўй берган ҳар бир ҳодиса ўзининг шахсий ҳаётидагига нисбатан ҳам муҳимроқ эди. Шунинг учун унинг беғараз: самимий маслаҳатлари қандайдир шахсий манфаатлар қобиғига ўраб-чир-малмаган бўларди.

Менинг асосий сирларимдан биттаси Федька-Из эди... Баъзан одамга берилган ном мустаҳкам бўлади, уни енгил амримаҳол: Федька анчадан буён момагулдуракдек гулдирамаётган, чақмоқдек чақнамаётган бўлса ҳам ҳамон ҳовлимиздагилар ундан ҳайиқишарди.

Ойим бир сафар Федька ёноғимдан ўпганини деразадан кўриб қолдию бу воқеа оиламиз тарихига «безорининг ўпичи» тарзида битилди.

— Нега ахир безориники?.. Ёноғимни ўзим тутиб бердим-ку!

— Шубҳасиз! Мен бунга ҳайрон бўлаётганим йўқ!— Ойим ўзининг виқорли юришини ҳам унутиб, хона бўйлаб зир югура бошлади.— Ахир буving ҳам ўн еттига тўлмаган пайтларидаёқ ўпишган эди. Яъни, балоғат ёшига етмай туриб! Атроф-муҳитни ифлосланиши ички оламнинг ифлосланишига қараганда минг мартаба хавфсизроқдир. Айниқса, ёш қалбни ифлосланишига нисбатан! Кексаларнинг мана бундай ҳикояларини эшитганингдан кейин...

— Бувимни хафа қила кўрма! — дедим қатъий сўхангда.— Яхшиямки, ҳозир уйда эмас. Ўзи борлигида тилиннга эрк беришни хаёлингдан чиқариб ташла. Агар...

— Ие, сен ҳали менга шарт қўядиган бўлдингми?!— деди ойим, ноҳақ одамларда бўладиган баланд товушда.— Мен сени деразадан... ўша аҳволда кўрганимдан кейин-а! Имоним комилки, айнан буving сенга... болалигингда даданг билан ажралишимиз лозимлигини тушунтирган!

— Ахир сен шу гапни, шу фикрни мендан эшитганинг учун хурсанд бўлган эдинг-ку?

— Мен соғайиб бораётганинг аломатини сезиб қувонганман. Сенинг тақдиринг ўзимнинг шахсий бахтимдан ҳам ортиқ эди!

— Ундоқ бўлса, ўша аломатлари учун... уларнинг пайдо бўлгани учун... уларнинг энди шунчаки аломат бўлиб қолмагани учун бувимнинг пойига тиз чўккин!

— Ақлингни еб қўйибсан. Профессорлар-чи? Доридармонлар-чи? У бизни бир-биримиздан жудо қилади! Шубҳасиз... Шундай бўлади ҳали!

Энг даҳшатли ҳол — инсон ўзлигини унутганидир. Ойим ўша куни батамом ўзини, ўзлигини унутди. Эҳтимолки, аксинча бўлгандир... у ўзлигига қайтди. Менинг касаллигим уни юзига ғилэф тутиб юришга мажбур этган бўлса ажаб эмас.

Бувим бизни бир-биримиздан жудо қилишини кутиб ўтирмай, ойим зудлик билан чора-тадбирлар кўра бошлади. Балки мен нотўғри хулоса чиқараётгандирман: ўз-ўзидан вужудга келган шароитни, атайлаб олдиндан кўнгилга тугилган ёвуз ният — режалаштирилиб қўйилган мақсад, деб ўйлаётгандирман?

Анигини айтганда, бир масала хусусида гап кетяпти. Бир масалада... Лекин, зиддиятларга лиқ тўлган косани, оиламизда аллақачон лим-лим тўлган косани тошириб юборган бир масала.

Мен тўққизинчи синфда ўқиётган пайтимда адабиёт муаллимамиз иншо учун ғалати мавзу ўйлаб топди: «Менинг ҳаётимда ўчмас из қолдирган инсон».

Бувим ҳақида ёздим.

Кейин Федька билан кинога бордим... Якшанба куни бўлгани туфайли одамлар кассага етгунча деворга суяниб навбатда туришарди. Менинг фикримча ва бувимнинг фикрича, Федьканинг юзи чиройли эди-ю, лекин доимо минорадан сувга сакрамоқчи бўлгандек жиддий эди. У касса ёнидаги одамларни кўриб қовоғини солди — бу фавқулодда ҳаракат бошланишидан нишона эди. «Мен бари бир сенинг изингдан топиб оламан», дерди у болалигида. Мақсадига тезроқ ва қандай қилиб бўлса ҳам эришиш истаги Федька табиатидаги энг хавфли қусур бўлиб қолган эди.

У ҳеч қачон навбатда туролмасди: бу нарса дарҳол иззат-нафсига тегарди.

Федька касса томонга юрди. Лекин мен уни тутиб қолдим:

— Яхшиси, боққа бора қолайлик. Ҳаво бирам ажойибки!..

— Сен ростдан ҳам шуни истайсанми? — деб қу-

вониб кетди у: у ерда навбатда туриш керак эмас-ди-да.

— Ҳовлида мени ҳеч ўпмагин, — дедим. — Ойимга бу нарса ёқмайди.

— Наҳотки мен...

— Шундоққина деразамизнинг тагида!

— Аниқми?

— Эсингда йўқми?

— Унда, мени тўла-тўқис ҳаққим бор экан...—Федька сакрашга ҳозирланди.— Демак, бир марта бўлдим, демак давом этаверади! Энди тўхтатиб бўлмайди...

Мен уйимиз томонга бурилдим. Чунки Федька ўз мақсадига эришмагунча қўймас эди. Устига устак, пайсалга солиб ҳам ўтирмасди.

— Қаёққа кетяпсан ахир?! Ҳазиллашдим-ку... Рост айтяпман, ҳазиллашдим.

Жангари одамлар бирдан ялинса аянчли кўринишади. Шунга қарамай, Федька-Из — кўчамизнинг шунқори атрофимда парвона бўлиб юрганини ёқтирардим: энди мен ҳам соғ эканимни ҳамма кўриб қўйсин!

Федька мени боққа боришимни ўтиниб сўрар экан, ҳатто, энди умримда бирор марта ҳам сени ўпмайман, деб ваъда берди. Лекин, унга бундай талаб қўймаган эдим.

— Уйга кетдик!— дедим мен бошимни мағрур тутиб ва яна қайтардим. — Фақат уйга...

Лекин анча хавотирли товушда такрорладим, чунки худди шу пайт «Менинг ҳаётимда ўчмас из қолдирган инсон» мавзусида ёзилган иншонои стол устида қолдирганимни эсладим. Уни ғаладонга ёки папкамага солиб қўйишим мумкин эди-я, афсус. Агар ойим уни ўқиб чиқса нима бўлади?

Ойим ўқиб чиқибди.

— Мен сенга кимман?— деб сўради у, пальтомни ечгунимча ҳам сабри чидамай. Афтидан, у қичқириб юборишга шай турарди.— Мен кимман? Шубҳасиз, ҳаётингда ўчмас из қолдирмаганман... Лекин, ким бўлдим ахир?!

Мен пальтомни ечмай серрайиб туравердим. У эса давом этди:

— Вера, мен ортиқ чидолмайман! Зиддият вужудга келди. Мен алоҳида яшашни талаб қиламан... Шубҳасиз, шундай қиламиз.

— Иккаламиз алоҳида яшаймизми?

— Иккаламизми? Сен рози бўлармидинг?

— Унда, ким билан айрим яшамоқчисан?— деб чи-
накамизга қизиқиб сўрадим.

— Сен ўша...— Унинг товуши қалтираб чиқди—
йиғламоқчи шекилли.— Сени ўша, менинг оналик меҳ-
римни менсимай...

Доимо ўзини тутадиган ойим бу гал идора қилол-
май қолди— ҳўнграб юборди. Тез-тез йиғлаб туради-
ган одамнинг кўз ёшлари бизга унчалик таъсир эт-
майди. Лекин ойимни йиғлаётганини умримда биринчи
марта кўришим эди. Шунинг учун уни овута бошла-
дим.

Бирорта ҳам бадний асар ойимда мен ёзган иншо-
чалик таассурот қолдирмаган бўлса керак. У кечгача
ўзини босолмади.

Мен ухлагани ётишдан аввал ваннахонада ювина-
ётганимда уйга бувим кириб келди. Ойим унга ҳам
пальтосини ечгунча вақт бермади. Қалтироқ товушда,
мендан ҳеч нарсани яширишга уринмай, худди бир
вақтлар мен гапирганимдек, тутилиб-тутилиб бобиллай
кетди:

— Вера иншо... Тасодифан кўзим тушиб қолди.
«Менинг ҳаётимда ўчмас из қолдирган инсон». Мак-
табда ёзишибди. У билан бир синфда ўқийдиган ҳам-
ма болалар ўз оналари ҳақида ёзишади. Шубҳасиз
шундай қилишади! Менинг қизим бўлса, сиз ҳақингиз-
да ёзибди... Агар сизнинг ўғлингиз ҳам болалигида...
Хўш? Биз энди айрим-айрим жойда яшашимиз ке-
рак! Шубҳасиз. Мен ортиқ чидолмайман. Ахир ме-
нинг ойим биз билан бирга яшамапти-ку... Ҳатто у
ҳеч қачон менинг қизимга эгалик қилишга ҳам ин-
тилган эмас!

Мен йўлакка чошиб чиқиб, менга эгалик қилишдан
аввал ойингиз менинг саломатлигимга, ҳаётимга худ-
ди бувимдек эгалик қилиши лозим эди. Бу ишни теле-
фон орқали амалга ошириш мумкинлигига қафолат
беролмайман, десам бўларди. Бироқ, ойим яна ҳўнграб
юборди. Мен эса, дамимни ичимга ютдим.

— Биз алоҳида яшашимиз керак. Албатта шундай
қилиш керак,— деди у йиғи аралаш, қатъий оҳанг-
да.— Ҳаммасини қонун бўйича, адолатли ҳал қи-
ламиз...

— Ахир мен Верочкасиэ қандай яшайман?!— деб хайратланди бувим.

— Биз-чи... биз битта уйда қандай яшаймиз, ахир?! Мен ариза ёзаман. Судга! У ердагилар оилани сақлаб қолиш лозимлигини, она билан қиз амалда бегона-дек яшашни мумкин эмаслигини тушунишар-ку... Мен ёзаман! Майли, Вера ўқув йилини тугатиб олсин... Ҳозирча унинг асабига тегмаган маъқул..

Мен шундан кейин ҳам ваннахонадан чиқмадим — ойнанинг пўнисаларига жиддий эътибор бермадим.

Кўпинча ҳаёт учун курашилаётганда кураш воситалари сараланмайди. Унингчи синфга кўчишим биланок оғим асабийлашишимдан хавфсираб ўтирмай, ваъдасининг устидан чиқди: у бувим билан бошқа-бошиқа яшашимиз зарурлиги ҳақида ариза ёзди... Бундан ташқари, «амалда мавжуд бўлган суд қонунларига мувофиқ» мол-мулкни бўлашиш тўғрисида ҳам ёзди.

* * *

— Тушунсангиз-чи, мен зигирча ҳам ортиқча нарсани талаб қилаётганим йўқ!— деб ишонтирмақчи бўларди, тиш нагасидан сиқиб чиқарилган эркак.

Шу пайт мен биринчи марта судьянинг товушини эшитдим:

— Она билан судлашиш — ер юзидаги энг нобакор иш. Сиз бўлсангиз, ортиқча нарсани талаб қилаётганим йўқ, дейсиз!— деди у шикоятга ҳеч қандай ўрин қолдирмайдиган бир тарзда, оғир-вазминлик билан.

«Керакли одам керак бўлади. Керак пайтда кераклидир...», деган сўзларни ичимда такрорладим, худди хотирамга ўрнашиб қолган шеърни эслаб қолгандек. Аслида, бу сўзлар донм дилимда эди.

* * *

Эрталаб уйдан чиқаётиб ошхонамиздаги стол устида хат ёзиб қолдирган эдим. Тўғрироғи, оғим билан дадамнинг номига хатча қолдирдим:

«Мен суднинг ҳукми билан бувимга ажратиладиган мол-мулк қаторида бўламан».

* * *

— Латта... Ҳеч нарсани исботлай олмади. Латта — деб такрорлади йўлакнинг нариги четига тикилганча

бақалоқ жувон. У ўз гавдаси билан ҳалигача эшикни тўсиб турарди.

Орқамдан кимдир мени ушлади. Угирилдиму дадамга кўзим тушди.

— Кетдик уйга. Биз ҳеч нарсани бўлишмаймиз! Кетдик уйга Кетдик...— деб такрорларди у титраб-қақшаб, худди сўзларини биров эшитиб қолишидан чўчиётгандек атрофга аланглаганча.

Бувим уйда йўқ эди.

— Қанилар?— деб сўрадим астагина.

— Ҳеч нарса рўй бергани йўқ,— деди дадам.— У қишлоққа кетибди. Мана кўргин, сен ташлаб кетган қоғоз остига... «Қишлоққа кетдим, Хавотир олманглар, ҳеч қўрқинчли жойи йўқ» деб ёзиб қўйибди.

— Маня холамнинг ёнига кетдими?

— Нега Маня холанинг ёнига? У ахир аллақачон орамиздан кетган-ку... Бувинг шунчаки қишлоққа кетди. Ўзининг киндик қони тўкилган қишлоққа!

— Маня холамнинг ёнига кетдими?— деб қайта сўрадим.— Кекса эман остигами?..

Диванда тошдек қотиб ўтирган ойимга жон кирдию сапчиб ўрнидан турди.

— Қайси эман остига?.. Сенга ҳаяжонлашиш мумкин эмас! Қайси эман?

— Ойим шунчаки жўнаб кетди, холос... Ҳеч қўрқинчли жойи йўқ!— деди дадам.— Ҳеч қўрқинчли жойи йўқ.

У мени бувимнинг ибораси билан юпатмоқчи бўларди.

— Бувим Маня холамнинг ёнига кетдими? Маня холамнинг ёнига-а, а? Маня холамнинг ёнига?! — деб қичқириб юбордим. Оёғим остидаги ер бетоб чоғимдагидек бу сафар ҳам чирпирак бўлиб айлана бошлади.

1978 й.

МАМЛАҚАТ ИЧҚАРИСИДА...

Азиз, қалбим тўрида эъзоз-
ланадиган онажонимга.

Умр... Ешлик чоғимизда умримиз жуда узундек туюлади. Ярим умримиз ўтгач, у ҳаддан ташқари югуриб кетаётгандек кўринади. Нагижада дилимизга ғулғула тушади-ю, маъюс тортиб: «Наҳотки шу қадар кам қолган бўлса?» деймиз.

Мен анчадан бери бу шаҳарга келмагандим. Илгари тез-тез келиб турардим, кейин... иш билан овора бўлиб...

Вокзал олдидаги майдонда мен яна ўша тулука челақларга солинган кузги гулларни, ўша-ўша оч яшил рангли, биқиннига шахматнусха қора тамға босилган машиналарни кўрдим. Худди илгаригидек, ҳар донмгидек... Гўё мен ҳеч қаерга кетмагандек эдим.

— Қаёққа борасиз?— деб сўради такси шофёри счётчикни қийинчилик билан бураётиб.

— Шаҳарга,— деб жавоб бердим.

Шундай қилиб, ўн йилдан буён (шунақа бўлиб қолди-да!) кўрмаган онам ҳузурига жўнадим.

Қирқ биринчи йилнинг октябрь ойида онам билан биз ана шу вокзал олдидаги майдондан ўтган эдик. Зим-зиё тун эди. Дам-бадам хандаққа ёки кўлмакка тушиб кетардик.

Эски, зил-замбил сандиққа онам қўлимни тегиздирмай: «Буни кўтаролмайсан, майиб бўлиб қоласан!» деди.

Гўё уруш пайтида ўн бир ёшли бола кичкина ҳисобланадигандек муомала қиларди. Йўлга чиқаётганимизда ҳар бир одам «фақат битта жойни банд қиладиган» юк олиши мумкин, деб огоҳлантирилган эди. Онам атрофига тунука қопланган сандиқни танлади. Оиламиздаги гапларга қараганда, унда қачонлардир бувимнинг ойисининг бисоти сақланган экан. Афтидан, бисоти жуда кўп бўлганга ўхшайди: нега деганда, сандиқ менга тубсиздек кўринарди. Сандиқнинг бир қулоғидан онам, иккинчисидан Николай Евдокимович кўтарди. Николай Евдокимовичнинг ўзининг нарсаси йўқ эди: йўлга чиқишимиздан бир кун олдин — у қардадир навбатчи экан — унинг уйига бомба тушганди.

— Яхшиямки, оилам йўқ,— деди у.— Бисотингдан ажралсанг унчалик қўрқинчли эмас.

Онам бўш қўли билан, гўё мен бир силтаниб қочиб кетадигандек, тирсагимдан маҳкам ушлаб олган эди.

— Оёқ остига қараб юринглар!— деб огоҳлантирди қайтарма қалпоқли брезент плаш кийган киши. Дилдираган овоз истамайгина, карнайдан чиққандек, қайтарма қалпоқ орасидан дўриллаб чиқди-да, ўзининг меҳрибонлигидан уялгандек яна жимиб қолди.

Николай Евдокимович онамдан тўхташни илтимос қилди. У йўл ўртасидаги тахта устига сандиқни авайлабгина қўйди.

Орқамиздан келаётган бир киши бизга туртиниб кетди ва бўғиқ товушда сўкинди.

— Кечирасиз,— деди Николай Евдокимович.— Оёғим оғриб қолди. Агар эътироз билдирмасангиз...

Шундай деб сандиққа ўтирди. Онамнинг ёнида шунчаки чарчаганини ҳам тан олгиси келмасди.

У онамни севар эди. Буни ҳамма биларди.

— Унинг гўзаллиги ярқ этиб кўзга ташланади,— дерди отам менга кўпинча ва албатта хўрсиниб қўярди.

У онамнинг гўзаллигини дунёдаги бирор кимса ҳам пайқамаслигини истарди. Энг аввало, у ҳақда Николай Евдокимович унутишини хоҳлар эди.

— Алёша, ишонинг, кўнглимда унга нисбатан ҳеч қандай... мойиллик йўқ,— деб тушунтирарди онам.— Истайсизми, қасам ичаман? Ўзимнинг, ҳатто сизнинг келажагингизни ўртага қўйишим мумкин!

Онам менинг келажагимни безовта қилмасди.

— Кўнглимда унга нисбатан ҳеч нарса йўқ,— дея қатъий туриб отамни ишонттирарди у.

— Лекин, унинг кўнглида сенга нисбатан мойиллик бор. Билсанг агар, бу...

— Нима қилай? Уни тақдир тақозосига ташлаб қўяйми?— деб сўради бир гал ва бир тўхтамга келгандек шаҳд билан ўрнидан турди.

Онам кўпинча мана шундай маромдаги гап-сўзлардан кейин шартта ўрнидан турарди: шу билан ўзининг далил-исботлари соб бўлганини билдирар эди. Дарҳол товуши ўзгариб, худди илиққина шифобахш суви камайиб, тубидаги тошлари кўриниб қолган дарёдек ҳирқираб қоларди.

— Сен ҳатто оддий пайвандчини ёки прорабни ҳам эгиб олишинг мумкин. Мен-ку, шунчаки зиёли-биологман, холос, менга йўл бўлсин? Таслимман!— деб хитоб қилди отам бошқа сафар қўлларини кўтарганча.

Ўйимизда бунақа суҳбатлар тез-тез бўлиб турарди. Шуларнинг бирида онам:

— Николайни институтда «Ташландиқ бола» деб аташарди,— деди.

— Уни сенга қаерда ташлашди?

— Уша ерда, ўзимизнинг қурилиш институтимизда. Нега сизга аллақачон маълум бўлган нарса ҳақида сўраяпсиз?!

Онам шитоб билан ўрнидан турди.

— Афсуски, мени сизларнинг қурилиш институтларингга ҳеч ким ташлаб кетмаган,— деди отам маъюсланиб.

У онамнинг ўтган кунларини, қолаверса, ҳозирги ва келажакдаги кунларини ҳам рашк қиларди.

— Вақти келиб, бари бир мени ташлаб кетасан.

— Уни унутдингизми?— Онам мен томонга ишора қилди.

— Йўғ-э, агар... фақат у туфайли... Бу арзимас таскин, холос.

— Биз иккаламиз қанақа чангалзорга кириб қолдик ўзи! Ҳаммаси ўша «Ташландиқ бола»— беозор князь Мишкин¹ туфайли,— деди онам аччиқланиб.

Князь Мишкин, «Ташландиқ». Булар отамни, унга ҳеч ким тажовуз қилмоқчи эмаслигига ишонтириши даркор эди.

Уша дамдан эътиборан отам Николай Евдокимовични, гўё у ҳақда жиддий ўйламай қўйгандек, фақат «Ташландиқ» деб атай бошлади.

У «Ташландиқ»дан кам деганда ярим калла, эҳтимол, чоракам бир калла баланд эди. Бир кунда ўн марталаб, «Агар рухсат берсангиз...» деявермасди ҳам. Шунга қарамай, отам кичкинагина шапкўр — қалин ойнали кўзойнак тақадиган Евдокимовичдан ҳамон хавфсирашини билардим. Менимча, буни тушуниш қийин эди. Устига устак, онам ўша пайтларда ҳам «кўхликкина жувон» деб аталишига қарамай, ёши бир жойга бориб қолган (ўттиз еттига кирган) аёл эди.

Назаримда, «Ташландиқ» онламмиз учун хавфли эмасди. «Бу ёшга етганда қанақа севги бўлиши мумкин?— деб ўйлардим.— Мана, бизнинг тўртинчи синфимизда... Бу эиди бошқа гап!»

Отам бошқача ўйлар эди. Агар Николай Евдокимович онамни вальсга таклиф этса, у:

— Афсуски, у жуда чарчади,— дерди.

— Мен куч-қувватга тўламан!— деб онам рақс тушгани ўрнидан турарди.

У фақат чиройли бўлгани учунгина чўрткесар, қайсар эмасди, балки қурилиш идорасининг бошлиғи бўлгани туфайли ҳам шунақа эди: дарҳақиқат, пайвандчилар, прораблар унга сўзсиз итоат этишарди.

— Сенинг про-раб²-ларинг! — дерди отам, сўнгги бўғинга урғу бериб.

Мабодо «Ташландиқ» кинога роппа-роса учта билет борлигини айтса, отам бугун кечқурун онам иккаласини кимдир меҳмондорчиликка таклиф этганини эслаб қоларди.

— Лекин мени ҳеч ким таклиф этгани йўқ!— деб эътироз билдиради онам.

¹ Ф. М. Достоевскийнинг «Телба» романининг бош қаҳрамони-га ишора (тарж.).

² Сўз ўйини: рус тилидаги «раб» сўзи «қул» деган маънони англатади (тарж.).

Онам ҳеч қачон ёлгон гапирмасди. Бундай хусу-
сиятни отам «Чопқи» деб атарди.

Ҳалоллик ҳам турфа хил бўлури
Мабодо шижоат етишмаса...

Отам юқоридаги мисраани ўқий бошлади-ю, бирдан
жимиб қолди.

— Ҳалоллик, бу — ҳаллоликдир! — деди онам ва
шаҳд билан ўрнидан турди.

— Мен сизга ҳеч шафқат қилмасдим, — деди онам
секингина, отам чақириниш қоғози бўйича йиғилиш
пунктига жўнаётган, очигини айтганда, урушга отла-
наётган чоғда. — Мен сизни ҳеч аямадим... Алёшенька,
кечиринг. Лекин сиз доим хотиржам бўлишингиз мум-
кин эди. Мен сизни тарбияламоқчи бўлдим. Аҳмоқ
эканман: яқин одамнинг билан тил топишининг керак
экан. Муҳими шу... Мени кечирасизми?

— Ҳа, албатта, — деди отам. — Дарвоқе, «Ташлан-
диқ» сизлар билан битта эшелонда кетармикин?

Бизнинг кўчиб кетишимиз аниқ бўлган эди-ю, фа-
қат қачон жўнашимизни ҳеч ким билмасди.

— Хоҳлайсизми, биз бошқа эшелонда кетамиз? —
деди онам.

Шу пайт онам энди ҳеч қачон дадам билан шартта
дивандан туриб, қурилиш идорасининг бошлиғидек
гаплашишга уринмаслигини сездим.

— Агар бошқа эшелон бўлмаса-чи? — деди отам.
Наҳотки, мен сизларни хавф остида қолдирсам? — У
шундай деди. Лекин менга у ҳамон бизни «Ташлан-
диқ» билан битта эшелонда кетишимиздан, урушга
боришдан ҳам кўпроқ қўрқаётгандек туюлди. Уруш-
дан эса у умуман ҳайқмас эди.

— Хотиржам бўламан, деб ваъда беринг. Биздан...
Мендан! — деб илтижо қилди онам. — Хат ёзиб туринг...
Ҳар кун ёзинг. Биз сизни қанчалик яхши кўришимиз-
ни тасаввур ҳам қилолмайсиз!

— Сеп-чи?

Отам учун онамнинг муҳаббати доимо меникидан
қадрдонроқ эди. Мен буни билардим. Лекин сира ха-
фа бўлмасдим. Зигирча ҳам...

Йиғилиш пункти ҳамширалар мактаби ҳовлисида
эди, хайрлашаётиб, отам:

— У билан вагонларинг ҳам... биттами?— деб сўради онамдан, овозини пасайтириб.

— Биз юк вагониди кетамиз. Сўрида,— деб жавоб берди онам.— Агар истасангиз, бошқа-бошқа вагонларда бўламиз Фақат сиз ўйламангиз бас... Бир дам ҳам ўйламанг! Уруш тугагунча... Умримизнинг охиригача.

У ҳўнграб юборди. Мен ҳам йиғладим.

— Ие, сизларга нима бўлди? Мен тезда қайтаман...— деб ваъда берди отам, атрофимиздаги ҳамма одамлардек. Бу воқеа еттинчи август куни бўлган эди.— Майли, «Ташландиқ» сизларга қарашиб турсин. Ахир ёнингда яқин одамнинг бўлиши керак-да!

— Сиз мутлақо хотиржам бўлинг!— деб деярли қичқириб юборди онам.— Дунёдаги ҳамма нарсани ўртага қўйиб қасам ичаман. Ҳатто мана бунинг келажagini ҳам ўртага солдим!

Онам мени бағрига босди.

2

Яхши нарсанинг қадри ундан маҳрум бўлгандан кейингина сезилади. Биз қўлга киритган нарсалардан жудо бўлсак ёки тирик хотирага айланиб қолса, минг бора қимматлироқ бўлиб туюлади. Авваллари бу оддий ҳақиқат менга юзакидек туюларди.

Лекин, сўрида ётганимча силкиниб борарканман — фикрлаш учун вақт етарли эди — оқилликнинг дастлабки аломати аниқлик эканига тушундим: яқингинадаги ҳодисалар назаримда, хаёлийдек, энди сира такрорланмайдигандек бўлиб туюларди. Куни кеча мени овораю сарсон қилган кўнгилсизликларни, ҳар хил юмушларни энди микроскоп билан излаб ҳам тополмасдим.

Менга «минус уч»дан юқори баҳо қўймайдиган жисмоний тарбия ўқитувчимизни; доимо эшикни тарақлатиб ёпишимни юзимга соладиган, беодоб, ҳеч кимни назар-писанд қилмайди-я, деб нолийдиган қўшнилариимизни меҳрим товланиб эсладим. «Йўқолган нарсанинг қадрига етасан!»— бу ҳақиқатни уруш тўғридан-тўғри, қатъийлик билан юрагимга, миямга муҳрлар эди.

Отам олдиндан Уралда онам иккаламизни қандай флора ва фауна кутиб олишини айтган эди: у биолог

эди. Лекин бизни паканагина, ҳаддан ташқари кенг елкали, қайтарма қалпоқли плашга ўралган бақалоқ киши кутиб олди. Қайтарма қалпоқ орасидан унинг «Машинанинг бори — шу, бошқа келмайди» деган ҳирилдоқ овози эшитилди.

Поездлардаги аввалги саёҳатларим қувончли бўлди. «Уйга қайтишимиз аниқ эди,— сафар чоғидаги энг кўнгилли нарса ана шу!» деган хулосага келдим орадан анча йиллар ўтгач.

— Москва нима бўлдийкин?— деган овози эшитилди Николай Евдокимовичнинг қоронғидан. Биз яна бир неча қадам ҳалқоб кечиб юрдик.— Наҳотки бари бир...

— Ундай бўлмайди!— Онам илгарилари шартта стулдан турганидек, жойида таққа тўхтади.

Сўнг йўлида давом этди. Биз ҳам унга эргашдик.

— Мен ишонаман... Мен жудаям ишонаман! Лекин биз бугун кунбўйи Информбюро ҳисоботини эшитмадик-да.

«Ташландиқ» ҳар бекатда вагондан шпалга ёки намиққан ерга сакраб тушарди-да, газета сотиладиган дўкончани, дўкончани тополмаса, радиокарнайни излаб кетарди. «Қақшатқич жанглardan сўнг бизнинг қўшинларимиз» бирор шаҳарни ташлаб чиққанларини билиб олса, бу ҳақда фақат сўраб-суриштирган одамларгагина айтарди, холос. Айтганда ҳам, овозини пасайтириб шипширди-да, онам иккаламиз ётган сўрига хавотирланиб қараб қўярди: у бизнинг таъбимизни хира қилишни истамасди.

Бекатларда узоқ турамизми, йўқми — бу ҳақда ҳеч ким эълон қилмас эди ва чўян буферлар қачон бўғиқ тарақлаб бир-бирига урилишини-ю, қачон жўнаб кетишимизни ҳам ҳеч ким билмасди.

— Улгурмайди... У ахир бир кун қолиб кетади!— деб юрак ҳовучлаб ўтирарди онам.

Мен ҳам шундай воқеа рўй беришидан жуда қўрқардим.

Йўлда ўтган икки ҳафта мобайнида онам иккаламиз поезд фақат катта шаҳарларга етгандагина перронга тушдик. Ушанда ҳам менинг қўлимдан маҳкам ушлаб оларди. Биз талонимизга ёвгон шўрва, бир бурда нон олиш учун вокзаллардаги собиқ ресторанларни қидирардик.

«Йўқотиб қўйиш, қолдириб кетиш, қолиб кетиш...»— урушнинг ана шу хатарлари бизни ваҳимага солган эди. Лекин онам ҳаммасидан ҳам кўпроқ мендан ажралиб қолишдан хавфсирарди. У ҳатто мен эндигина бор-йўғи ўн бирга кирганим учун ҳожатхонага ҳам у билан бирга боришим мумкин эканини уқдирарди. Бироқ, мен унамасдим... Шундан кейин у мени катта станцияларда Николай Евдокимовичга қўшиб юборадиган бўлди.

Агар биз у ерда бир оз ҳаяллаб қоладиган бўлсак, онам эшикни қия очарди-да, юзини четга бурганча:

— Шу ердამисизлар?— деб сўрарди.

— Шу ердამиз!— деб жавоб берарди Николай Евдокимович.

«Ҳе... бу ёшга етгач, қанақа севги бўлиши мумкин?», дея ўзимнинг аввалги фикримни тасдиқлаб қўяр эдим ичимда.

Қайтарма қалпоқдан бақалоқ одамнинг хириллаган товуши эшитилди:

— Тезроқ қимирланглар! Машиналар кутиб турмайди.

Онам менинг тирсагимдан маҳкамроқ сиқиб олди.

Майдон четида тўққизта ёки ўнта усти ёпиқ машина турарди. Улар худди сув ичгани келган ювош жониворлардек бир-бирининг пинжигга тиқилиб олишган эди.

— Тиқилишиброқ, сиқилишиброқ жойлашинглар, ўртоқлар!— деб буюрди қайтарма қалпоқли.

«Ташландиқ» усти ёпиқ кузовнинг ичкарасидан онамга қўлини узатди, лекин онам аввал мени машинага чиқарди.

Биздан кейин эшелондан тушган янги-янги одамлар ҳам чирмашиб, «тиқилишиб» кузовга чиқа бошлашди.

Вагондаги сўриларда шовқин-сурон деярли эшитилмасди: ғилдирақларнинг «тақа-туқ»и сабабли эмас, балки хафалик, мавҳумлик одамларнинг оғзини бойлаб қўйган эди.

Юк машинаси кузовида ҳам камондек таранг тортилган сукунат ҳукм сурарди.

— Эҳтиёт бўлинг, бу ерда ёш бола бор!— деб огоҳлантирарди онам.

Унга ҳеч ким эътироз билдирмасди-ю, лекин унинг

илтимосини адо этишга ҳам ҳеч ким қодир эмасди. «Умумий қоида бўйича» мени тобора сиқишарди: усти ёпиқ машинада болали аёлларга алоҳида жой ажратилмаган эди.

Мен ёшимни, ёшлигимни умуман эсдан чиқаришим кераклигини ўйладим. Унутиш керак, вассалом...

3.

Лекин онам «унутишимни» истамас эди. Барак совуқ — кичкина печкада олов милтиллаб ёняпти. Онам сандиқни ёзув столига айлантирди-да:

— Мана шу ерда дарсингни тайёрлайсан!— деди.

Бу сафар қурилиш идорасининг бошлиғидек буйруқ оҳангида гапирди. Чунки мени гафлатдан уйғотиб, ҳамма нарса давом этаётганига ишонтириши лозим эди.

«Хоналар» бир-биридан илгари парда ёки дастурхон бўлган, ҳозир эса ювилиб, дорга ёйилган кирдек арқонларга осиб қўйилган чойшаблар билан ажратилган эди.

Онам мактабнинг қаерда жойлашганини сўраб олди-ю, эртаси куни тонг отиши биланоқ мени ўша ёққа бошлаб борди.

— Сен шундоқ ҳам синфдагилардан орқада қолиб кетдинг!— деб дашном берди у, гўё мен пионерлар лагериди дам олгандек ёки тинчлик пайтларидагидек ўзимни касалга солиб, маза қилиб ағанаб ётгандек.

Биз етиб келган шаҳар Урал дарёси соҳилига жойлашган эди. Унинг номини илгари билмасдим.

Мудофаа заводи устига оғир вазифа юкланган бўлса ҳам бўш келмаётган инсонни эслатарди: унинг юрак уриши кечаю кундуз бутун шаҳарга эшитиларди. У кислород ўрнига электр энергияси билан нафас оларди ва ўзидан буғ, тутун чиқарарди. Унинг эгнидаги нарсага эътибор ҳам бермасди, кийимларининг ранги ўнгиб, сузилиб қолган эди.

Қурувчилар ана шу организмнинг қувватини ақл бовар қилмайдиган қисқа муддат ичида бир неча баробар оширишлари лозим эди. Завод атрофини қачонлардир қизғиш тусда бўлган пишган ғиштдан қурилган уйлар, лойга қапишиб кетган бир қаватли бараклар, «Маданият уйи» деб аталадиган клуб ва ўқувчилар уч сменада ўқийдиган мактаб қуршаган.

Мактаб эшигига: «Фронт ичкарасида ҳам худди фронтдагидек ишлайлик! деб ёзилган шиор осилган.

— Тушундингми?— деб сўради онам.— Умуман олганда, мен бу шиорни ёқтирмайман: фронт — бари бир фронт, фронт ичкараси эса фронт ичкарасидир.

— Лекин ҳаммаёқда шунақа деб ёзиляпти...— деб эътироз билдирмоқчи бўлдим.

— Биз отангни аксича,— деб гапимни чўрт кесди онам, қурилиш идорасининг бошлиғига ўхшаб.— Бехатар ерга етиб келдик. Энди сен бемалол ўқишинг, биз бўлсак ўз ишимизни бажаришимиз мумкин. Тушундингми? Бундан кейин сени тергаб туришга вақтим бўлмайди.

Кундузи соат ўн иккидаёқ онамнинг югур-югури бошланди: уни қурилиш бошқармасига чақиршиб, «асбоб-ускуналарни бутлаш ва тиклаш ишлари бўйича инженер-раҳбар» этиб тайинлашди. Онам эгаллаган мансабнинг номи шу қадар узун эдики, мен қўрқиб кетганимдан:

— Бу нима дегани ахир?— деб сўрадим.

— Ҳеч қийин жойи йўқ,— деб жавоб берди онам.— Эшелонларда асбоб-ускуналар келтиришади. Янги бинолар битгунча уларни эски цехларга ўрнатишимиз керак.

— Жудаям оғир иш,— кўлда сузиб юрган иккита оққуш тасвири туширилган эски гилам-тўсиқ ортидан эркак кишининг овози эшитилди.

— Сиз бу ишда ишлаганмисиз?— деб сўради онам.

— Ҳозирча йўқ.

— Бўлмасам, қаёқдан биласиз?

Онам элбурутдан ваҳима кўғаришни ёқтирмасди.

— Биламан-да!— деган қайсар овоз эшитилди оққуш кўли тарафдан.— Тўғри, бу ерда ишлаш соғлиққа зиён бўлгани учун озиқ-овқат беришади.

— Мана, кўрдингми,— деди онам.— Ҳамма нарсанинг ижобий қирралари ҳам бор.

У шундай қирраларни топишга уста эди.

— Энди мен уйга тез-тез келолмайман,— деди онам, орадан бир неча кун ўтгач.— Эшелонлар кетмакет келяпти. Шунинг учун зерикиб қолмай десанг ўртоқларингни ёки... сирдош дўстийнгни меҳмонга чақиргин.

Узининг эса, ўша — қурилиш институтида унга «ташлашган» битта дўсти бор эди, холос.

— Уни бу ерда ҳам менга ташлашди,— деб хабар қилди у.

— Оғир ишгами? Дош берармикан?

— Биз мутлақо бехатар зонадамиз: кўрпага бурканиб ухлаймиз, устимизга бомба ташлашмайди. Мамлакат ичкарисидамиз!— деб жавоб қайтарди онам.

— Мен... «Ташландиқ» жуда ҳам озғин, демоқчи эдим.

— Хандақларда фақат паҳлавонлар ётишибдими?

Онам сумкасидан маҳаллий кўптиражли газетага ўралган котлетларни олди: қоғоз танқис эди.

— Мана, кўряпсанми, бу қўшимча озуқа. Ишимизнинг саломатликка зарарли бўлгани учун. Нолисак, онкўрлик бўлади!

Онам билиб айтган экан: тез орада мен таниш орттирдим. Унинг исми Олег бўлиб, лақаби «Кўп болали йигитча» эди. Унинг иккита сингилчаси бор: кичиги уруш бошланмасидан бир йил аввал, роппа-роса йигирма иккинчи июнь куни туғилган.

— Топган вақтини қара-я!— деди Олег.— Мана энди у дунёга келган кунда хурсандчилик қилиб кўрчи...

«Кўп болали йигитча», ўзи айтмоқчи, тинчлик замонида катталар ҳам ейишни истамайдиган «болалар озуқаси»ни олиш учун қатнарни.

— Лекин организм ҳамма нарсага мослашади,— деб тушунтирарди яна танишим.

Олег мендан бир ярим яшарча катта эди.

— Сизлар учун бу катта тафовут,— деб ишонтирди Николай Евдокимович.— Толстойни бир эслагин! «Болалик», «Ўсмирлик», «Ёшлик» деб номлаган эди трилогиясини. Уларда инсон умрининг турли даврлари ҳақида гап кетади. Агар рухсат берсанг...

Бироқ, Олег иккаламизни ҳеч қандай давр ажратмас эди. Мен «Ташландиқ»қа шу ҳақда гапирган эдим, у ўйлаиб қолди ва:

— Бир қарашда, уруш одамларни бир-биридан жудо қилаётган бўлса ҳам, умуман олганда, қовуштирди,— деди.

Олег уйда дарс тайёрлашга қийналар эди.

— Сингилларим барава йиғлашади.

— Қандай ухлайсан?

— Организм ҳамма нарсага мослашади.

У бизникига дарс тайёрлагани келарди. Аммо дарсликни очишдан аввал:

— Мен бу ерда кўп ўтирмайман...— дерди.

Зум ўтмай «хонамиз»ни супуриб-сидирар, «оққуш қўли» осилган арқонни таранг қилиб тортар, менинг бирор нарсамни ямаб берар эди. Сингилчалари уни меҳнат қилишга ўргатишганди.

Олег фақат озиб кетмаган, ҳатто суроби тўғри бўлиб қолгандек кўринар эди. Шунинг учун бурни билан кўзлари кўзга жуда ташланарди. Олег отам биолог эканини, авваллари анатомиядан ҳам дарс берганини эшитиб:

— Мен унга тирик экспонат бўлиб хизмат қилишим мумкин эди!— деди.

У ўз озгинлигидан кулишни яхши кўрарди.

Отаси уруш бошланганига йигирма кун бўлгандаёқ чап қўлидан айрилиб, ҳозир онам котлет ўраб келадиган, қурувчиларнинг кўптиражли газетасида ишларди. Уларнинг уйида ёзув машинкаси бор эди. Бу менга жуда қаттиқ таъсир қилди.

— Тилхат билан беришган,— деди Олег.— Сингилларим ўшанинг товуши остида ухлашади: отам ўнг қўли билан ёза бошлайди-ю, уларни мудроқ босади. Баъзан мен ҳам отамга ёрдамлашиб юбораман.

— Машинкада ёзишни биласанми?!

— Буни ҳеч қийин жойи йўқ-ку!

* * *

Онамнинг ёнига шошилаётгандим. У мени орзикиб кутарди. Буни билардим.

Онам ҳузурига қапчалик шошилмай, юрагим ҳаприқиб — ғайритабий равишда, бўлажак учрашувни орқага сурардим. Йўл-йўлакай Олег яшаган уйга етганимизда таксини тўхтатишга қарор қилдим. Шофёр олдиндан келишилмагани учун бир гижиниб қўйди. Машинадан тушиб уй томон кетар эканман, у ортимдан ҳадиксираб кузатиб қолди: қарашида, қайтиб келармикин, ҳақини тўламай, жуфтакни ростлаб қолмасмикин, деган савол бор эди.

Уни тинчителиш учун орқа ўриндиққа вокзалда онамга атаб олган гулдастани қўйдим.

Кейин йўлакка кирдим. Ҳаммаси ўша-ўша... Фақат деворларни бошқа рангга бўяб қўйишибди.

Учинчи қаватга кўтарилмадим: Олег ва унинг қариндошлари кўпдан бери бу ерда яшамасди. Улар ўзларининг уйига, Белоруссияга кўчиб кетишган. Биз хат ёзишиб турардик.

Мен машинага қайтиб келдим. Эшикни ёпган захотимоқ такси шахд билан жойидан қўзғалди. Шофёр шу йўсида ўз норозилигини изҳор этди. Бир кўнглим, таксистга ўтмишим ҳақида гапириб бермоқчи ҳам бўлдим. Лекин унинг тунд афт-ангори дилимдаги дард-ни очиқ айтишга халақит берди.

4

Уралга етиб келганимиздан сўнг, эртаси куни эрталаб мактабга кетаётиб, онам иккаламиз почтага кирдик. Отам почта адресига хат жўнатиши керак эди. Биз шунга келишгандик.

— Юрагим сезяпти, боргунимизча хат келган бўлади!— Онам эшелонда юрган ўн тўрт кун мобайнида менга доим шу гапни такрорларди-ю, отамдан Москвадаёқ олган хатларни қайта-қайта ўқирди.

Лекин почтада хат йўқ эди.

— Энди биз иккаламиз шундай: бир хат келгач, иккинчисини кутиб яшаймиз,— деди оғим маъюсланиб.— Кўникиш керак. Қўлимиздан нима ҳам келарди!

Онам почтачидан ўзининг номига келадиган хатларни менга беришни илтимос қилди. Демак, у қурилишда суткалаб қолиб кетмоқчи. Почта эса соат еттигача ишларди, холос. Кўчага чиққанимизда онам:

— Сенинча, мен уни тез-тез хафа қилиб турармидим, а?— деб сўради.

Мен нима дейишимни билмадим. Шундан кейин у давом этди:

— Ҳозир фақат унга ёпишадиган ёки мен туфайли орттирган жароҳатлари хавфли... Фақат ўша жароҳатлар хавфли... Биз иккаламиз бўлсак, қулайгина жойлашиб олдик.

— Яхшиямки, у мутлақо хотиржам... бўлиши мумкин,— деб бенхтиёр ҳамширалар мактаби ҳовлисида хайрлашаётиб онамнинг отамга айтганларини такрорладим.

— Хотиржам? Наҳотки, ҳозир у... хотиржам бўлса? Сен умуман уёқда нималар бўлаётганини тасаввур қила оласанми?

— Тасаввур қила оламан.

— Буни тасаввур қилиш амримаҳол!— Онам гўё дивандан ёки стулдан намойишкорона тураётгандек, таққа тўхтади.— Ҳар кун почтага кириб тургин. Ҳар кун! Мен хат бор-йўқлигини билишим шарт.

— Мен албатта хабар олиб тураман!

У йўлида давом этди.

— Мен энг яқин кишининг дардига ҳамдард бўлгандан кўра, ўзинг оғир дардга бардош беришинг осонроқлигини азалдан билардим. Лекин мен бу дегани, туну кун бирор кор-ҳол бўлишини кутиш эканини билмасдим. Ҳозир мен бир минут ҳам бўш қолмаслигим... дам олмаслигим керак!

— Бир минут ҳам?!

— Ақлдан озишга вақт қолдирмаслик керак...— У сумкасидан отамнинг жуда ёш, хушчақчақ чоғидаги суратини чиқарди.— У менга нисбатан анча-мунча ҳимоясиз эди. Кундалик ҳаётда шундай туюларди. Эрлар асримизнинг энг оғир даҳшатларини ўз зиммаларига оладилар, лекин ўзлари тиш оғриғидан қўрқишадди. Бу — аниқ гап. Мен... у билан, ёнма-ён... бўлишим шарт! Майли, шу ерда бўлсак ҳам!

— Мен ҳам.

— Йўқ... Сен гўдаксан! Сен билан мактабга борамиз. Ҳозироқ! Бундан сени ҳеч ким маҳрум қилолмайди. Чунки болалик қайтиб келмайди.

— Кексалик ҳам қайтиб келмайди.

— Хайриятки, кексалик бир марта бўлади!.. Ҳарҳолда, Алёшанинг олдида мен бари бир айбдорман.

— Нимага?

— Назаримда, уни... ҳозиргидан ҳам қаттиқроқ севиш мумкин эмас шекилли. У буни билмайди.

— Мен-чи?— деб сўрадим қизиқувчанлик билан.

— Бу бошқа масала. Она меҳри... севгидан ҳам улуғ.

Хотиржам бўлдим.

— Доимо унга исботлаб кўрсатишни истар эдим... Ўзи тан беришини хоҳлардим,— деди у гуноҳкорона оҳангда.— Лекин сира шошмадим. Қайта тарбияламоқчи бўлдим. Аҳмоқликни қара! Ҳеч бўлмагандан кеч бўлгани яхшими? Бунақаси кетмас экан, Дима...

Эзгулик ўз вақтида эгасини топиши керак, акс ҳолда, эгасиз қолиши ҳеч гап эмас. Тўғрими?

— Тўғри.

— Агар бирор кор-ҳол рўй берса, мен ўзимни кечирмайман. Йўқ, ундай эмас... Мен шунчаки бардош беролмасам керак.

5

Ингирма кун ўтгач, почтага кирдим. Мени ҳамма таниб қолган эди, туйнук олдида ўтирадиган ранглар қиз бир дам жонланди ва:

— Бугун сизга бор...— деди.

У хатларни бармоғи билан тез-тез варақлай бошлади: унинг бармоғидаги бўғинлари шишиб кетгани учунми, бармоқлари жуда ҳам ингичка кўринарди. Албатта, бу қизнинг қўллари совқотган эди, лекин меникидек қизариб кетмаган, қонни қочиб, шаффоф бўлиб қолганди.

Почтачи туйнукдан маркасиз конвертни узатди.

Мен дарҳол конвертни очдим. Босмаҳонада босилган варақни олдим: фақат отамнинг исм-фамилиясигина қўлда ёзилган эди. Уч-тўрт марта хотиржамгина ўқидим ва бешинчи бора ўқиётганимда отамнинг бедарак йўқолганини англадим.

Кўчада Олег кутиб турган эди: қўлимда оппоқ қозни ҳилширатганча югуриб чиқдим. Олег ҳам ўқиб кўрди... Унинг бурни жийирилди, кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Йўқолибдими? Бу сўзнинг бир нечта маъноси бор. Ўзинг ўйлаб кўргин... «Йўқолди» сўзи «ҳалок бўлди» маъносини англатмайди. Бу ўринда бошқача мазмунда ишлатилган: у ғойиб бўлибди, у ҳақда ҳеч нарса билишмайди. Шу билан...

Унинг иккита синглиси бўлгани учунми, алдашга жуда уста эди. Қолаверса, ўзи ҳам катта одамлардек уқдиришни, тушунтиришни биларди.

— Мабодо ҳалок бўлса... «ҳалок бўлди» деб ёзишадими?— деб сўрадим.

— Шундай деб ёзишади. Уни «қора хат» дейишади. Бу эса — хабарнома. Шумроқ хабар, албатта, нима қиламан сени алдаб...

У ҳатто ота-онасини ҳам алдамаслигини билардим. Олегнинг қўлидан варақни олдим у яна жумлалар-

га тикилдим ва энди отам йўқлигига жуда қаттиқ ишондим. Бутунлай йўқ... ҳеч қачон бўлмайди ҳам...

Йиғламадим. Лекин шу тобда, «Ўзини қўярга жой тополмай қолди», деган иборанинг асл моҳиятини туншундим. Почтага қайтиб кириб касалманд қиздан бу хатни қачон келганини сўрадим.

— Бугун,— деб жавоб берди у.— Сен ахир кеча ҳам келган эдинг-ку.

Кейин мен Олегни ҳам унутиб, қурилиш томонга физилладим.

— Қаёққа кетяпсан?— деб сўради у ортимдан.

— Онамнинг олдига.

— Нима учун?

— Кўрсатаман?..

— Эсингни едингми?

Иккаламиз ҳам тўхтадик. «Мен бардош беролмасам керак»,— деган эди онам ўшанда, почта яқинида. Ахир бу гапни қандай унутдим?

— Нима қилай?— деб сўрадим Олегдан.

— Портфелинг қаерда?

Дарҳақиқат, портфелим йўқ эди.

— Почтада қолибди. Туйнукнинг ёнида...

Биз орқамизга қараб югурдик. Портфелим туйнукнинг нариги томонида — бемор қизнинг столида турган эди.

— Сен биронта... ёмон хабар олдингми?— деб сўради қиз.

Тилим айланиб жавоб беролмадим.

— Отаси бедарак йўқолибди,— деди Олег унга.— Ҳалок бўлгани йўқ... шунчаки у ҳақда ҳеч қандай дарак йўқ, холос. Буларнинг фарқи бор ахир.

— Балки,— деди қиз.— Мен бу ерда ортиқ иш-лолмайман...— У бармоғининг бўғинлари шишиб кетган озғин қўллари билан кўзини беркитиб олди.

Мен отамнинг бармоқларини эсладим. У кўпинча стол ёнига ўтириб олиб ўзи ўсдирган шифобахш гиёҳларни сараларди. Гиёҳлар қуруқ пичанни эслатарди, отамнинг бармоқлари эса офтобда тобланган, бақувват, лекин ниҳоятда эҳтиётлик билан ҳаракат қиларди. Менга гиёҳлардан бирор керакли нарса тўкилиб кетишидан ва оқибатда шифобахшлиги йўқолишидан ҳадиксираётгандек туюларди.

Отам хушмуомала, уятчан инсон эди. «Ленинградликларга хос бўлган зиёлилик!» деб айтган эди Ни-

колай Евдокимович, ўзи асл москвалик бўлишига қарамай.

Отам ўрмонни севарди. Далаларни, ўтлоқларни эса ўрмондан ҳам ортиқроқ яхши кўрарди. «Баланд, қалин ўсган майсалар — саломатлик, демакдир,— дегувчи эди.— Бу чексизлик ва ҳаёт рамзи!»

Ҳаёт рамзи...

— Сен отанг билан видолашмагин,— деди орқада турган Олег, хаёлимдан нималар кечаётганини билгандек.— Кетдик.

Кўчага чиқдик.

— Конвертни менга бер,— деб сўради у.

Конвертни узатдим.

У хабар битилган варақни ихчамгина қилиб буклади-да, конвертга солиб қўйди. Сўнг шошилмасдан, авайлабгина уни ўз портфелига жойлаштирди.

— Менда тура қолсин. Бўлмаса, ойинг кўриб қолади.

Мен зинапоядан кўтарилиб, яна алоқа бўлимига кирдим ва ярим доира туйнукка мўраладим.

— Фақат онамга хат келганини айтманг. Агар у кириб қолса...— деб илтимос қилдим, ҳамон қўллари билан юзини тўсиб ўтирган қиздан.

Почтада ҳеч ким йўқ эди: шаҳар аҳолиси бу пайтда ишда бўларди.

— Олег айтяпти, отам... топилиши мумкин экан...

— Мен бу ерда ортиқ ишлолмайман,— деб жавоб қайтарди қиз. Афтидан, у Олегнинг гапларига ишонмаган эди.

* * *

— Илтимос, фақат икки минутгагина тўхтатинг,— деб сўрадим яна таксистдан.

У шунчалик қаттиқ тормоз бердики, мен мункиб, унинг елкасига юзимни урдим.

Почта ҳамон ўз ўрнида турар ва ҳамон ўша туйнукдан сўраб олинадиган хат-хабарлар берилар эди. Беш-олти киши навбат кутмоқда. Лекин уларнинг қиёфалари саросимали эмас эди.

Мен узоқдан туйнукка қарадим. Навбатда турган оркаклар кўзларини узмай томоша қилаётган қиз конвертларни сараларди. Ҳақиқатан ҳам, у томоша қилишга аразигулик эди.

Такси, у мотопойгада қатнашяптию ҳозиргина «старт» берилгандек яна жойидан шаҳд билан қўзгалди.

6

Онам ишдан кеч қайтарди: гоҳ ярим тунда, гоҳ тонгга яқин... У бизнинг жойимизни йўлакдан ажратиб турадиган чойшабни секин кўтарарди. Нариги «деворимиз» эски, сузилиб қолган гилам эди. Онам товуш чиқармасдан кирарди, лекин мен бари бир уйғониб кетардим. У мендан керакли нарсаларни сўрарди. Кейин ўзининг ишлари ҳақида шивирлаб ҳикоя қилганча, ҳар хил қоғозлару чизмалар билан қаппайган сумкасини очиб, тубидан газетага ўроғлик овқатни олиб менга узатарди. Бундан ташқари, сумкада онамга иш жойидан «саломатликка зарари бўлгани» учун берилган бир шиша сут ҳам бўларди. Мен тўшакнинг четида ўтирганимча нон билан котлетни еб, сут ичардим.

— Ухлашдан аввал кўп овқат ейиш зарарли,— дерди онам.— Лекин уруш ҳамма нарсанинг оёғини осмондан қилиб қўйди.

— Ўзиз ҳам овқатландингизми?

— Албатта,— деб жавоб берарди у.

У шоша-пиша қандай қилиб узоқдан жўнатилган кўптоннали «деталга» «қулайгина бошпана» топгани ҳақида гапира бошларди. Онам эшитилар-эшитилмас гапирса ҳам, «оққуш кўли»нинг нариги томонида кимдир ўрнида ёнбошига ағдариларди-да, хўрсиниб қўярди.

— Ҳаммасини вагондан тушириш, қабул қилиб олиш, саралаш даркор. Ёмғир ва қордан асраш лозим,— деб пичирларди онам, бир оз мизғиб олишга шайланаётди.

Кўринишидан чарчаган одамга ўхшамасди: ҳатто сочларини қоғозга ўраб жингалак қиларди, юзига эса вазелин суртарди.

— Қорайиб кетяпман... Ўзимга қарашим керак. Бўлмаса, отанг келиб таниёлмай қолади!

У кўпинча менга техника хавфсизлиги қоидаларига амал қилиш нечоғлик муҳим эканини тушунтирарди

— Шошилиш керак, лекин амал қилгин! Агар

ана шу қонда уёқда — отанг юрган жойларда ҳам бўлганидами...

Мен бундай дақиқаларда бошимни кўрпага буркаб олардим ёки... ҳовлига чиққим келиб қоларди.

Онам ҳар сафар остонада турибоқ:

— Почтага бордингми?— деб сўрарди.

— Бордим.

— Ҳеч нарса йўқми?

— Ҳозирча келмабди.

Баъзан у ишдан эртароқ қайтса, олдимизга баракнинг нариги бурчагидан Николай Евдокимович келарди.

Иккаламиз бир овоздан, хат йўл-пўлда йўқолиб қолиши мумкин, фронтдан Уралгача бўлган масофа ҳам хийла олис, деб гапира бошлардик.

Ҳатто «Ташландиқ»қа ҳам хабарнома ҳақида ломим демагандим — бу Олег икковимизнинг сиримиз эди. Туйнукнинг нариги томонидаги иш жойини ҳамон тарк этиш ниятида юрган бемэр қиз ҳам бизга сирдош, албатта.

Қурилишда Николай Евдокимович онамнинг мушқулини осон қилишга тиришар экан.

— Биз у билан ҳавотўплагичларни созлаяпмиз. Насосларни ҳам,— деб пичирлади онам кечқурун.

— Қанақа насосларни?

— Мана шу баракка аранг сиғиши мумкин бўлган насосларни-да.. Ўзига тегишли сутни ҳам менга бермоқчи бўлади. Менга нима кераги бор? Бужмайиб, семириб кетайми ўшани ичиб? Отанг келса, танимай қолади-ку! Биз, аёллар, эркакларга нисбатан бардошлироқмиз. Мен, масалан, умримда бир марта ҳам тиш докторига бормаганман!— Онам ширингина жилмайди: Москвада унинг бундай жилмайишини Любовь Орлованикига ўхшатишарди.— Эркаклар кўпроқ кучли овқат ейиши керак!

Эҳтимол, у мени ҳам назарда тутган бўлса ажаб эмас.

7

Николай Евдокимовични онамга «ташлашган» чоғда у ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиган катта киши бўлиб, қурилишда кўндан буён «дипломсиз инженер»

лавозимида ишларди: маълумоти — тулиқсиз олий экан.

— Мен ҳаётимни тўлиқсиз олий маълумот билан тугатишни истамадим,— деган эди «Ташландиқ».— Уттиз беш ёшимда тўртинчи курсга қабул қилишди.

Шундай қилиб, у ерда ўздан деярли ўн уч ёш кичкина онамга дуч келди. Уйлашимча, шунинг учун онам «Ташландиқ»ни «сиз»ларди. Бунга жавобан, у ҳам онамни «сиз»лайверган. Шу сабабли ҳам отам уларга шубҳаланиб қарарди.

— Нима учун у институтни ёшлигида тугатмаган?— деб сўрадим бир сафар.— Ёмон ўқиганмикни?

— Унинг ёмон ўқиганини тасаввур қила оласанми?!— деб хафа бўлди онам.— Унинг ота-онаси оғир касалга чалиниб қолишган эди: у оилани боқарди. Сен ҳали бундай гапларни тушунчсга ёшлиқ қиласан.

«Ташландиқ» «қарияларини» жуда севарди. Ота-онаси узоқ йиллар давомида оғир касал бўлиб ётишган экан. Уларнинг онласида ҳамма бир-бирига ҳамдард эди. Аслида, тўгриси ҳам шундай бўлган: отаси фалаж бўлди-ю, онаси бу кўргуликка бардош беролмай юрак хасталиги дардига чалинди. Гўё врачлар ва дори-дармон Елизаровлар хонадонига прописка қилингандек зарур эди... Шу сабабли Николай Евдокимович уйланмади. Кейин у онамни учратди ва бир умр бўйдоқ ўтншга аҳд қилди.

— Айнан муҳаббат уни бир умрлик бўйдоққа айлантриб қўйди... Бу қадимий дostonга ўхшайди,— деган эди бир гал қўшнимиз онамга, менинг олдимда.

Қўшнимиз биринчи снфда ўқийдиган боланинг бу гапга фаросати етмайди, деб ўйлаган бўлса керак. Афсуски, катталар бу борада тез-тез хато қилиб туришади.

— Ўзингизда ёт бўлган нарсани, қадимий дoston деманг,— деган эди онам ўшанда.— Биз кўпинча замонавийликни ўзлигимиз билан қориштириб юборамиз. Лекин бир нарса доимо эсингизда бўлсин, фидойилик— ҳар доим замонавийдир!

Демак, онам «Ташландиқ»ни фидойи деб биларди... Ҳақиқатан ҳам, у шундай эди.

Унинг ота-оналари Ваганьковский қабристонига дафн этилди.

— Менинг жойим ҳам ўша ерда,— дерди Николай Евдокимович, гўё у ерга тезроқ бориш бирдан-

бир орзусидек.— Фақат ўша ерда... Мен бошқа ҳеч нарсани васият қилмайман.

«Ташландиқ» Москвани ер юзидаги ҳамма нарсадан ортиқ кўрарди. Москвадан кейинги ўринда... онам турарди. У Арбатдаги ҳамма жинкўчаларни ёддан биларди. Шундай кўчаларнинг бирида бизнинг уйимиз жойлашган эди. Бундан ташқари, Пушкин кимникида неча кун истиқомат қилганини, Гоголь қаерда вафот этганини, Веневетинов ёки Вяземский қаерларда бўлганини ҳам бехато айта оларди.

— Сен Гоголь хиёбонига чанғида борасанми?.. Агар хўп десанг, иккаламиз чанғисиз сайр қилардик. Кропоткин дарвозасига яқин жойларни зиёрат қиламиз...

— Биласизми, қиш кунларининг бирида мен бронза ёдгорликни ялаб кўрганман. Аслида, қорни ялаб кўрмоқчи эдим!

— Тилинг бронзага ёпишиб қолмадими?

— Тилини Гоголга ташлаб кетгандан кўра, уникин олиб кетса яхши бўларди!— деб луқма ташлади онам.

— Мен яна ўша хиёбонда тоғдан яхмалак учаман!— деб мақтаниб қўйдим «Ташландиқ»қа.

— Тоғдан!— деб маъюс хитоб қилди у.— Пайти келиб у сенга арзимас тепалик бўлиб кўринади. Вақт ўтгани сари тасаввурларимиз ҳам ўзгараверади!

— Нега сиз бу ҳақда ғамгин оҳангда гапиряпсиз?— деб сўради онам.

— «Ғам — менинг ёлқиним...» Бунга армон сабаб: вақт ўтган сари қирлик билан тепалик ўртасидаги фарқ ҳам равшан бўлиб қолади...

У доимо Пушкиндан цитата келтирарди. Унинг фикрича, шоир дунёдаги ҳамма нарса ҳақида ҳамма гапни айтиб кетган эмиш.

-- Менинг ёшимга етган одам бу нарсага эришиши мумкин!— деб таъкидларди «Ташландиқ».

Цитаталарни гаплари орасида қистириб ўтарди, натижада улар ўзининг шахсий фикрларини ҳам ифодаларди.

«Ташландиқ»ни фронтга олишмаганининг асосий сабаби — унинг кўзлари хира эди. Кўзойнагининг ойналари шу қадар қалин эдики, мен ҳеч қачон Николай Евдокимовичнинг кўзлари қанақа тусда эканини билолмаганман.

«Оқ билети»ни кўрсатишга «Ташландиқ» уяларди.

— Медицина кўригида мендан яна бир талай касалликлар топишди,— деган эди у менга.— Раис: «Амалий жиҳатдан фақат қулоқларингизгина соппасоғ, холос», деган. Бундай диагнозга қарши эмасми-сан?.. Лекин Катюшага айтмагин!

Онамни у Катюша деб атарди.

— Агар рухсат берсангиз, мен эртага ҳам сизлардан бир хабар олиб қўйсам?— деб сўрарди у онадан.

— Ишдан кечаси ўн иккидан олдинроқ қайтсак, кела қолинг!

— Демак, рухсат берасиз? Эҳтимол, мен зериктириб қўяётгандирман: «қайғуга чулғанган юрак»лар шундоқ ҳам сероб-ку,— деган эди у.

— Менинг «хаёлимда совуқ ҳисоб-китоблар», чунки эртага навбатдаги эшелонни қабул қилишимиз керак. Сизнинг «юрагингизни қайғу чулғанган» бўлса, посанги тенглашар экан.

Одатдагидек, эртаси куни улар тунги соат ўн иккидан кейин ишдан қайтишади. Иккинчи, учинчи... кунлари ҳам аҳвол ўзгармайди. Бирор ҳафта ўтгандан кейин эса бир-бир ярим соат бўш вақт топилади. Мен бундай оқшомларни яхши кўрадим: Москвани, худди хаёлимиздагина мавжуд бўлган тинчлик йилларини, отамни эслашардик...

Бир куни эрталаб соат еттида онам энди ишга отланаётганди, бизникига ҳеч қандай огоҳлантиришсиз, ҳаллослаганча «Ташландиқ» ташриф буюрди.

— Рухсатми?— деди-ю, дарҳол хонага кирди.— Уларни Москва остонасида мажақлаб ташлашди! Айтган гапингиз тўғри чиқди, Катюша. Сиз шу ҳақда гапирган эдингиз-ку... Рўёбга чиқди!

— Қаердан билдингиз?

— Радиодан эшитдим.

— Энди балки... хат келиб қолармикин?

— Уз-ўзидан равшанки, энди ҳеч шубҳаланмасангиз ҳам бўлади! Эй, тур ўрнингдан,— дея устимдаги кўрпани тортди зиёли «Ташландиқ».

Кечқурун байрамни нишонлашга тўпландик.

Чарчаган, сўлгин қиёфаларга гўё жон кирди. Барак ҳам анча шинам бўлиб қолди. Онам азалдан меҳмондўст бека эди. Москвада яшаган пайтларимизда

бизниқига бирортаси тўсатдан келиб қолса, онам уни йўлакда очиқ чехра билан қарши оларди ва ошхонага кириб олиб бошини чангаллаб ўтирмай, очиқ чехра билан:

— Бор нарсамизни дастурхонга қўямиз-да,— дерди.

Уйимизга «Ташландиқ» келиб қолса, табиийки, оиламизнинг маънавий хазинаси кўпаярди. У бирорта метро станцияси ўрнида илгари нима борлигини ёки ҳозир чақирилмаган меҳмонлармиз яшаётган уйнинг ўрнида қанақа иншоот бўлганини гапириб ўтирарди, бундан ҳамма мамнун бўларди. Онам форточканинг нариги томонидаги илгакда осиглик турган нимаки бўлса, столга келтириб қўярди. У жавондаги ноз-неъматларни ҳам ҳеч оғринмай меҳмонларга тортиқ қиларди: сахий мезбон эди-да.

Баракда ўша куни кечқурун онам ҳаммага «озиқ-овқат запасларини бир жойга тўплашни», бизларни тўсиб турган собиқ дастурхонлару эски гиламларни, пардаларни йиғиштириб қўйишни таклиф этди. Баргимиз бир зумдаёқ узун ёғоч ер ости йўлига ўхшаб қолди. Совуқдан музлаб қолган, гўё ясамага ўхшаган булка нонлар кесилди ва бўлақлар устига юпқа қилиб, ноннинг ранги ҳам, ковакчалари ҳам аниқ-равшан кўриниб турадиган даражада юпқа қилиб сариеф суртилди.

Кимдир ярим шиша спирт олиб келди-да, унга фақат ҳидигина сал-пал билинадиган даражада сув аралаштирди.

— «Дўстларим, иттифоқимиз нақадар ажойиб!»— дея хитоб қилди «Ташландиқ». Унинг сўзлари жуда баландпарвоз эшитилди ва мен уялганимдан, худди театр сахнасида сохта, ғайритабиий воқеа рўй бераётгандек, бошимни қуйи эгдим.

Лекин, унга жавобан ҳамма қарсак чалиб юборди.

— Москва учун! Эрларимизнинг соғ-омон қайтиши учун...— Аёлларга бир қур назар ташлади-да, онам яна қўшимча қилди: — Оға-иниларимиз ва ўғлонларимизнинг омон қайтиши учун!

Мен қўрқиб кетдим. Қорним сирқираб оғрий бошлади: букчайган кўйи тахта каравотга ўтириб қолдим. Шу пайт Николай Евдокимовичнинг кўзига кўзим тушди: унинг нигоҳини қалин ойнаклар ортидан ҳам пайқаш мумкин эди.

Эртаси куни мактабдан қайтиб келаётсам, «Ташландиқ» мени барак яқинида кутиб турган экан. У иш пайтида объектдан бир амаллаб чиқиб келган эди. Қирчиллаган совуқ: кимдир ўйинчоқ тўппончадан «чирс-чирс» ўқ узаётганга ўхшарди. Атроф қор: кўкимтир тусда — одамлар сингари жон-жаҳди билан ишлаётган ТЭЦ шаҳар устига кул пуркаб ташларди.

Унинг кўзойнагининг қалин ойналари, ҳатто қиров босган бўлишига қарамай, менга катта қилиб кўрсатадигандек туюлди: Николай Евдокимович менинг қалбимдаги сиримни билиб олмоқчидек тикилиб турарди.

— Уни... ўлдиришибдимми?

— Йўқ... Уйлашимча, ўлдиришмаган.

— Хатда нима деб ёзилган эди?

— Сиз қаёқдан...

— Катюшага ҳеч нарсани айтмайман,— деди у, умрида илк бора менинг гапимни чўрт кесиб.— Лекин ҳозир яширмагин! Отангга нима бўпти?

— Бедарак йўқолди.

— «Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди...»— деб пичирлади Николай Евдокимович.

— «Йўқолди» сўзи рус тилида бир нечта мазмунда ишлатилади,— дедим, уни ва ўзимни овутиш мақсадида.

Мен ямалган дағал қўлқопим билан оғзимни беркитиб, атрофга аланглардим.

— Гапинг тўғри,— деди «Ташландиқ». — Балки, гапинг ростдир... «Йўқолди» дегани «ҳалок бўлди» иборасига қараганда «ғойиб бўлди» сўзига яқинроқ. Ғойиб бўлган одам топилиши мумкин.— У менга умид билан тикилди.— Шунча кучни қаердан оляпмиз, а?— «Ташландиқ» кўзойнагини олиб ойнақларини артди.— Қаердан топяпмиз?

— Организм ҳамма нарсага мослашади.

— Фақат юракдан бошқаси,— деб жавоб берди у ва жунжикиб қурилиш томонга жадал юриб кетди.

«Ахир онам уни сўроқлаб хат юбориши мумкин-ку,— деган ўй келди хаёлимга бирдан.— Кейин унга хабар қилишади».

Дарҳақиқат, у аллақачон хат жўнатиши мумкин эди, лекин фикримча, совуқ хабар эшитгандан кўра,

нима бўлганини билмай юришни афзал кўрганга ўхшайди. Бироқ, охири чидолмаслиги ҳам мумкин... Мен у пайтда қайси луғатдан «йўқолди» сўзининг юпатувчан маъносини қидираман?

Зудлик билан нимадир қилиш лозим эди!

Тез орада бизникига Олег дарс тайёрлагани келди.

Одатда, у шошиб турарди. Лекин бу сафар дафтар ва дарсликларини бамайлихотир оча бошлади.

— Отам машинкада нимадир ёзипти, сингилларим эса ухлашяпти.

— Иккаласи ҳам ухлаяптими?

— Улар ҳамма ишни коллектив бўлиб бажаришади!

— Демак, отаиғ ёзиш билан машғул экан-да?

Тўсатдан хаёлимда бир фикр туғилди.

— Ходимларнинг ҳаммаси сафарбар этилди,— деб изоҳ берди Олег.— Отам билан машинисткагина қолишди, холос. У хотин машинкада ёзишни деярли билмайди... Лекин унинг эри билан ўғли урушга кетган. Энди унинг ўзи кунини кўриши керак-ку. Фақат секин ёзади. Мен ҳам ундан тез ёзаман.. Баъзан отамга қарашиб тураман: бир қўлда ёзиш қийин-да.

— Менга ҳам ёрдам берасанми?

Олегни елкаларидан ушладим-да, юзини ўзимга қаратдим. Унинг чарос кўзлари янада йирнклашиб кетди.

— Тушунтириброқ гапир, илтимос.

— Тушунтираман... Фақат секинроқ!

* * *

— Яна бир марта тўхтанг. Машинадан тушмайман. Узоқдан бир қарайман, холос,— дедим таксистга.

Биз яшаган барак энди кўринмасди. Унинг ўрнида «Ғалаба боғи» деб аталган парк бунёд бўлибди.

«Қирқ биринчи йилнинг қиш кунларида биринчи ғалабани биз худди шу жойда нишонлаган эдик», деб ўйладим.

Таксист газни босди: у гапимдан қайтиб, боғда сайр қилишни истаб қолишимдан чўчиди шекилли.

9

Ҳақиқатан ҳам, Олегнинг сингиллари ёзув машинкасининг чиқиллаши остида ухларди. Организм ҳамма нарсага мослашар экан: ҳатто ажабтовур «ал-

ла» остида ором олишга ҳам кўникаркан. Улар атрофига бежирим қилиб тахта қоқилган пастак диванда ётишарди.

— Буни мен ўйлаб топганман,— деди Олег.— Бўл-маса уларни эплаш қийин: уйқусираб эмаклаб кетишса, ёки юмалаб тушишса, топиб бўлсан.

Олегнинг онаси ҳам «ҳамшира» эди. У шаҳардан уч километр наридаги госпиталда катта ҳамшира бўлиб ишлайди.

— Ҳафтада икки мартагина уйда ётади, холос,— деди Олег.

— Отпускаи олса бўларкан. Ахир... қизлари кичкина-ку.

— Биз уни кўндирилмадик-да, унинг иккита укаси фронтда ўлдиришган.

— Мунча... тез?— деб сўрадим.

— Биттасини Украинада, август ойида. Бошқасини яқинда Калинин шаҳри ёнида... Иккаласи ҳам онамдан анча ёш эди. Онам илгари оилада энг каттаси эди, ҳозир эса — фақат госпиталда. Агар улар бўлмаганда,— Олег атрофига тахта қоқилган диван томон ишора қилди,— аллақачон фронтга кетган бўларди.

— Сени ташлаб кетаверармиди?

— Мен ахир кап-каттаман-ку.

«Бошқалар ҳаётига жавобгар бўлган кимса тез улғаяди», деб ўйладим. Ахир онам мени ҳалигача гўдак деб ҳисобларди-да.

— Калинин шаҳри остонасида ҳалок бўлган укаси,— деб давом этди Олег,— эндигина мактабни тамомлаган эди. Нега ўқидийкин, ҳеч ақлим бовар қилмайди. Худди сену менга ўхшаб у ҳам дарс тайёрларди. Лекин мен онамнинг ақлдан озиб қолишидан хавфсиз раган эдим. Уларнинг опаси эди ахир! Тушунясанми?

Унга, «кўп болали йигитча»га қараб туриб, ҳамма нарсага тушундим.

— Сизларга бувиларинг билан боболаринг ёрдам беришса бўлар экан!

— Улар Белоруссияда қолишган. Қишлоқда... «Биз шу ерда туғилганмиз, нима бўлсак ҳам шу ерда бўламиз...» дейишган. Сеникилар-чи?

— Онамнинг ота-онаси аллақачон ўлиб кетишган. Отамнинг туғишганлари эса Ленинградда.

— Отаг ҳам ўша ёқлик эдими... Яъни, айтмоқчи-манки, у ҳам Ленинградликми?

— «Ташландиқ»нинг таъбири бўйича, «ўша ёқдан зиёлиликни мерос қилиб олган».

Олег машинканинг рўпарасига ўтириб секин-секин чиқиллата бошлади — мудраб ётган сингиллари дар-ҳол ухлаб қолишди.

Биз ҳарбий қисм командири номидан Екатерина Андреевна Тихомировага, унинг эри энгил яралангани ва партизанларга қўшилиб кетгани, лекин улар юрган жойлардан хат жўнатиш мумкин эмаслиги ҳақида хабар бердик-да, Украина озод қилиниши билан мактуб жўнатилади, деб таъкидлаб қўйдик.

Олег яшикнинг тубига қўлини тиқиб, газета тагидан мен почтадан олган ўша конвертни чиқарди. У хатни иш жойда сақлаётган экан... Биз «ҳарбий қисм командири номидан» келган варақни алмаштириб қўйдик ва мен конвертни портфелимга яширдим.

Кейин Олегнинг отаси келди.

Кузги ёмғирлар ҳам, қишки совуқлар ҳам унинг юзидаги сепкилни юва олмаган эди. Телпаги дағал, диккайган сочлари устида худди бир ўрам сим устига қўндирилгандек омонатгина турарди.

У чап елкасини бир силтаб эгнидаги шинелни ечиб ташлади. Унинг елкасидан осилиб турган гимнастёрканинг энги белидаги камарга тиқиб қўйилганди.

«Олегнинг омади бор экан,— деб ўйладим.— Энди унинг отасини ҳеч қаёққа юборишмайди...» Мен бундай хаёлдан уялиб кетдим... Лекин мана шу фикр миямга ўрнашиб қолди.

Кузьма Петрович худди хаёлимдан кечган гапни пайқагандек:

— Нега ҳарбий хизматдан озод этишди? Унг қўлни чап қўл учун ишлашга мажбур қилиш ҳам мумкин. Ўргатиш ва мажбур қилиш керак!

У ўзининг ҳалпираб ётган энги билан ғурурланмасди, унга хижолат бўлиб қарарди.

Чап қўл учун жавобгар эканини тўла ҳис этган ўнг қўл сира тиним билмасди: у гоҳ ўжар сочни силаб-сийпалар, гоҳ баян ёки аккордеон чалаётгандек машинка клавишлари устида югурар, гоҳо қалингина блокнотни варақлар эди.

— Эртанги номер учун хомашё! Гаплашишга ҳам вақт йўқ. Йўл-йўлакай факт тўплайман, мақола, ха-

бар ёзиб беришларини илтимос қиламан. Кўникиб кетдим!

— Организм ҳамма нарсага мослашади,— деди Олег яна бир бора.

— Тинчлик пайтида бунга ҳеч кимни ишонтириб бўлмайди,— деб жавоб қилди Кузьма Петрович.— Уруш эса, олти ойдаёқ инсон ҳамма нарсага бардош бериши мумкинлигини исботлади. Фақат бир нарса тушунарсиз: ҳамма нарсага бардош бериш унга нечук керак?

Олег кичкиналигида отасини «Кузья дада» деб атаётган экан. Уйда уни ҳозир ҳам шундай деб чақиришарди.

— Қувонч чексиз бўлиши мумкин,— деб давом этди «Кузья дада». — Мен бу фикрга қўшиламан. Лекин кулфат... Унга бардош бериш учун, чидаш учун қардошлик энергияси вужудга келяпти. Илгари бунақаси ҳеч бўлмаган эди... бегона одамлар ўртасида! Эътибор бердиларингми?— Биз Олег иккаламиз тасдиқ ишорасини қилдик.— Айтмоқчи,— деб «Кузья дада» менга мурожаат этди.— Екатерина Андреевна сенинг онангми?

— Ҳа...

— Ростдан айтяпсанми! Уйламагандим... «Дима Тихомиров... Дима Тихомиров...» деганини эшитаман-у, онасининг исмини сўрашни доим эсимдан чиқараман. Демак, сен унинг ўғли экансан-да? Яхши. Мен бу фикрга қўшиламан!

— Сиз ойимни танийсизми?

— Яқинда у ҳақда ёзган эдим-ку, наҳотки сенга кўрсатмаган бўлса?

— Йўқ.

— Демак, ёзганим ёқмабди.

— Нима деяпсиз! Шунчаки у... ёмон кўради.

— Ёмон кўради?! Сен аввал ўқиб кўргин. Мен сенга ўша номерни бераман.

У гапираётиб шунчалик тез ҳаракат қилардики, гўё бу билан ўзига ўзи чап қўлидан айрилган заррача ҳам таъсир этмаганини исботламоқчи бўларди.

— Нималар тўғрисида ёзгансиз?— деб сўрадим.

— Улар инженер Елизаров билан биргаликда...

— Николай Евдокимович биланми?

— Айнан ўша билан... Шундай қилиб, улар ҳамкорликда асбоб-ускуналарни иш жойига олиб келишнинг янги усулини ўйлаб топишди. Темирдан белбор

боғланган ўзиюрар ёғоч кранлар ясашни таклиф этишди.

— Ёғоч кран?!— деб хитоб қилдим, худди ўзиюрар кранларнинг тузилишини биладигандек.

— Улар битта ўшандай кран яратишди ҳам. Тасаввур қияпсизларми, темир ўрнига ёғоч. Мен — қўшиламан. Битта масалани ҳал этишди. Устига-устак, ҳеч қандай шовқин-суронсиз, жимгина ҳал этишди.

— Улар... ёмон кўришади.

— Ёмон кўришади? Яхши. Мен — қўшиламан!

Нима қилишни билмай бекор туриб қолган ўнг қўли икки марта столни муштлади. Ёзув машинкаси билинар-билинмас қимирлаб кетди. Опа-сингиллар чўчиб уйғониб бараварига йиғлай бошлашди.

10

Болалик — тажрибасизликдир, унинг учун мана шу даврдаги ўй-хаёллар билан ҳаракатлар содда бўлади... Биз яхшиликка фақат яхшилик қайтишига ишонамиз. Бунинг устига, тезда, зудлик билан қайтади, деб ўйлаймиз.

Олег машинкани чиқиллатиб, отамнинг ҳаёт эканини тасдиқловчи кафолатнома ёзиб берди... «Мана ҳозир бунинг онамга кўрсатаман,— деб ўйладим йўл-йўлакай.— У бирпасда юпаниб қолади». Лекин, мен шошганимдан бу хат асл ҳақиқатга нисбатангина орзиқиб кутилган хушxabар — тасалли бўлиши мумкинлигини унутган эдим: онам асл ҳақиқатдан беxabар-ку! Мен ўша — ўн бир яшарлик чоғларимда хаёлан ўзимнинг ўрнимга бошқаларни қўйиб кўришни ва шу йўл билан бегоналар қилигини четдан туриб, осонгина баҳолашни яхши кўрардим. Ўзимнинг ўрнимда фақат ўзим бўлишим мумкинлигига ақлим етмасди. Москвадан келган хабарномани онамдан яширган эдим-у, лекин бўлажақ суҳбат режасини гўё онам ҳамма гапдан хабардордек тарзда туздим.

«...Енгил яраланди ва партизанларга қўшилиб кетди. Лекин улар юрган жойлардан хат жўнатиш мумкин эмас», деб ёзган эди Олег. Бу хабар «бедарак йўқолди» деган гапдан кўра хийли ёқимли эшитиларди. Лекин онам Москвадан келган хабарномани ўқимаган эди-да.

Мен шартта почта томонга бурилдим. Одатдагидек, ҳар куни уёққа кирардим ва одатдагидек, ҳар куни бармоқлари озгин қиз бошқа иш топмоқчи эканини айтарди. У яна бир бора эски гапларини такрорларди: «Учбурчак хатларни яхши кўраман, лекин конвертлардан... қўрқаман. Айниқса, юпқаларидан, штамп босилганларидан... Нега энди айнан мен уларни эгасига топширишим керак?!

— Уруш — хатлар даври,— деган еди бир сафар «Ташландиқ». — Уруш ҳаммани тарқатиб юборди. Одамлар эса бир-бирларига ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ хат ёзишпти. Тарқатади, бирлаштиради... — деди секингина у, уруш ҳақида оғир ўй-хаёлларга чўмган кўйи.

Почтада ҳеч ким йўқ эди: бу пайтда бутун шаҳар аҳолиси ишда бўларди.

Қиз мени кўрди-ю, сапчиб ўрнидан туриб кетди: туйнукдан юзлари кўринмай қолди — хира ойна ортига яширинди. Лекин мен туйнукдан стол устида турган бир ниманидир чангаллаб олганини кўриб қолдим. Бир зумдан кейин у тўсиқнинг орқасидан тўппатўғри менинг ёнимга чопқиллаб чиқди.

— Учбурчак хат! — деб қичқирди у йўл-йўлакай, мени тезроқ хабардор қилиш мақсадида. — Учбурчак... Демак, ўзи ёзган!

Мен учбурчак қоғозни унинг нимжонгина, совуқ қотган бармоқларидан тортиб олдим. Шоша-пиша конвертни очдим... Қизнинг юзларида ҳеч қандай ўзгариш рўй бермади, лекин, назаримда, кўзларидан учқун сачраётгандек туюлди.

Хатни ўқий бошладим:

«Ҳурматли Екатерина Андреевна! Ушбу мактубни сизнинг умр йўлдошингиз — Алексей Алексеевич Тихомировнинг қуrolдош дўсти ёзмоқда. У менга сизнинг адресингизни бериб, агарда бирор кор-ҳол содир бўлса, сизга маълум қилишимни сўраганиди. Мана энди мен ўша илтимосни адо этмоқдаман... Сизнинг умр йўлдошингиз, Алексей Тихомиров, душман билан қаҳрамонона олишди ва жанггоҳдан қайтмади...»

— Сенга нима бўлди? — Почтачи қизнинг овози қулоғимга чалинди. — Сенга нима бўлди?

Мен Олегнинг олдига қайтиб бордим.

Кузьма Петрович қаёққадир чиқиб кетган экан.

Опа-сингиллар тахта билан қуршалган пастак диванда ўйнаб ўтиришарди. Олег хатни ўқиди... Гўё кучли нур кўзига тушгандек, бурни жийрилди.

— Онангни ўйлагин,— деди у ва бошқа бир оғиз ҳам гапирмади.

У учбурчак қоғозни ҳам яшиқ тубига, газета остига яшириб қўймоқчи бўлганди-ю, лекин эътироз билдирдим:

— Ўзимда тура қолсин. Бутунлай... Агар курткамнинг астари орасига хатни яшириб тикиб қўйсакчи, а? Мен уни эгнимдан ҳеч етмайман... Ҳатто барак иситилмаган кунлари курткамни кийиб ухлайман. Тикиб бергин... Тикишни биласан-ку.

Олег қайчи, игна-ипни ҳозирлади-да, индамай, эпчиллик билан илтимосимни бажарди.

Ўрнимдан туриб, телпагимни кияётганимда у мени тўхтатди.

— Ўша хатни... ўзимиз ёзган хатни бари бир онанга кўрсатгин. Фақат дадил бўл!— У ўзининг чарос кўзлари билан, аллақачон болаликни унутган кўзлари билан юзимга тикилди.— Мен ҳам сен билан бораман.

— Улар-чи?— деб сингилларига ишора қилдим.

— Қўшнимизга тайинлаб қўяман. Баъзан зарур бўлиб қолса, у сингилларимга қараб туради.

«Биология — хотинларнинг иши», дерди отам менга, ярим ҳазил, ярим чин оҳангида. Шунинг учун у онамни онамизнинг «эркакларнинг бошлиғи» деб ҳисобларди. Бирдан унинг мадори қуриди. Шу ерда, бизнинг кўз ўнгимизда у мен стол ўрнида фойдаланадиган сандиққа ўтириб қолди. Нажот сўраётгандек атрофига аланглай бошлади.

— Ҳали ҳеч нарса...— деб гулдиради «Ташландиқ». Лекин дарров жим бўлди.

Онам хатни ўқимади шекилли, назаримда, Олег иккаламиз ёзган қоғозга жуда узоқ вақт тикилиб турди, холос.

Ниҳоят, у ўзини қўлга олиб ўрнидан қўзғалди.

— Бир ярим ойдан буён бу хат қаерда ётган эди?— деб сўради онам.

— Менда эди,— деб жавоб бердим.

— Хатни иккаламиз бирга олган эдик,— деб тасдиқлади Олег.

Онам шаҳримиз почтасининг штампелини синчик-

лаб кўздан кечира бошлади. Сўнг, конвертнинг орқа томонидан, хат жўнатилган шаҳар почтасининг штампелини қидирди. Хатга Москванинг штампели босилган эди.

— Нима учун мана бу жойи...— деб гап бошлади онам.

— Ҳарбий қисм командири хатни Москвага, Мудофаа наркоматига юборган бўлса керак,— дедим бирлаб. — Уёқдан эса бизга жўнатилган. Ахир ўзиз адресимизни хабар қилиб қўйгансиз-ку.

У шошмасдан варақни конвертга солди.

— Мен хатни сизга кўрсатишдан қўрққан эдим.

Қорним сирқираб оғрий бошлади. Қорнимни чангаллаганча букилиб қолдим. Курткамнинг астари орасига тикилган учбурчак қоғоз гичирлаб кетди.

— Бугун ошхонада ёмонроқ нимадир еб қўйибмиз,— дея изоҳ берди Олег.

— Шундай бўлишини кўнглим сезган эди,— деди онам мажолсизгина.— Биз бу ерда шод-хуррам ҳаёт кечираётган бир пайтда у ярадор бўлиб... касалхонада ҳам, госпиталда ҳам эмас, ўша аҳволида ўрмонда юрибди.— У тўхтаб, куч йиғиб олди.— Илгари у салпал тумов бўлиши биланоқ дарров кўрпага ўраб қўярдим-да, ваҳимачилиги учун майна қилиб кулар эдим... Нега? Қошқийди энди ундан кечирим сўрашнинг иложи бўлса!

— Ҳаммаси ўз изига қайтади,— деб ваъда берди Николай Евдокимович.

— Битта одамнинг саломатлигини тиклашдан кўра, вайрон бўлган заводни тиклаш осонроқ,— деди онам. Сўнг бошини чангаллаб олди:— Ўрмонда... Врачларсиз, дори-дармонларсиз...

— Партизанлар отрядида врачлар бўлади. У ерда ҳатто операция қилишади,— деб эслатди «Ташландиқ».

— Баъзан ҳатто арра билан ёки ошпичоқ билан кесишади. Мен газетада ўқиганман... Бу гаплар бегона одамларга алоқадор бўлса — офаринлар ўқийсан, ўзингга тегишли бўлса-чи, даҳшатга тушасан, азобланасан.

— Лекин сиз партизанлар отряди бинойидек таъминланаётганини рад этмасангиз керак...— деб яна ўзиникини маъқуллай бошлади «Ташландиқ».

— Аммо, эътибор берган бўлсангиз, ўша отрядлар-

дан хат ёзиш ҳам мумкин эмас,— деб унинг гапини бўлди онам.— Биз бу ерда қулайгина ўрнашиб олдик, улар ҳақида бемалол гапираверамиз.

Дарҳақиқат, Олег иккаламизга қараганда, Николай Евдокимович унчалик қийналмай онамни ишонтириши мумкин эди: чунки у учбурчак қоғозни кўрмади: отам энди йўқлигини билмайди, тасаввур ҳам қилолмайди.

— Қутамиз. Қўлимиздан нима ҳам келарди,— деди онам ва саидиқ-столнинг чеккасида турган оқ бутилкага кўзи тушди-ю:— Нима учун сен эрталаб сут ичмадинг?— деб сўради мендан.

— Ҳозир ичаман. Эҳтимол, сиз ҳам...

— Мен тўқман.

— Агар мен ўзимникини ҳам олиб келсам, қарши эмасмисиз?— деб сўради Николай Евдокимович.

— Нега?!— деб ҳайратланди онам.— Ахир мен уни партизанлар отрядига жўната олмайман-ку. Ўзингиз ичинг, эркакларга кўпроқ калорияли овқат керак.

Онамнинг мадори қуриб, тахта каравотга чўкди. Қулоқларини маҳкам беркитиб олди. Лекин йиғламади. У шу тобда бировни кўришни ҳам, эшитишни ҳам истамас эди.

Биз аста-секин ташқарига чиқдик.

11

«Кузья дада»нинг ўнг қўли ёзув машинкасининг клавишлари устида зир югурмоқда эди.

— Асабийлашяпти-ю, лекин миқ этмайди!— деди нолиб Олег.— Қандай чидар экан! Нега, нега миқ этмайди ахир? Кўнгилни бўшатиб олиш керак— одам дарров енгил тортади. Баҳонада мен ҳам, сингилларим ҳам енгил тортардик.

— Сингилларинг ҳам сезишадими?

— Сезганда қапдоқ! Ҳатто кичигининг авзойи шунақанги бузиладики...

— Йиғлайдимми?

— Ундан ҳам баттар.

Мен тушундим.

— Онам унинг кўнгилни бўшатишни билади,— деб давом этди Олег.— Лекин унга янги ярадорларни жўнатишибди: беш суткадан бери уйга келгани йўқ...

Сизга нима бўлди ўзи?— деб сўради у «Кузья дада» дан.

У ўғлига ҳайрон бўлиб қаради-да, жавоб берди:

— Менинг битта қўлим бор, оёғим эса ҳозирча иккита. Шундай бўлса-да, ҳеч улгурмаяпман... Қанчадан-қанча объектлар бор! Бир-биридан бир неча километрлаб узоқда жойлашган... Долзарб мавзуда мақола ёзинг, деб буюриш билангина иш битмайди, уни олиб келиш ҳам керак-да. Ҳозир курьерлар қани?

— Машинисткага топширинг.

— У бетоб бўлиб ётибди-ку...

«Кузья дада» хонада юра бошлади

— Биз қарашворсак-чи!— деди Олег, худди тугма қадаётгандек ишбилармонлик билан.

— Нима-нима?—«Кузья дада» шу тобда қўлини қўйиб турган клавишларни босиб юборди.

— Махфий бўлмаган объектларга бориб келаверардик-да. Шу ҳам қийин ишми?

Кузьма Петрович хонада юриб туриб ўйлади.

— Нима ҳам қилардик... Бошқа йўл йўқ.

— Келишдик,— деди Олег қониқиш билан.

— Мунча хурсандсан?— деб пўписа қилди отаси.—

Сизлар маданий истироҳат боғида ёғоч отга миниб ўйнашларинг лозим эди. Амалда нима қиляяпсизлар: курашяпсизлар, оч-наҳор юрибсизлар... Энди совуқда дилдираб юришларинг қолувди. Отам шуни хоҳляпти, деб ўйлайсанми? Урушнинг бемаъни оқибати бу!

У машинканинг ёнига ўтирди-да, газетанинг номи қизил ҳарфларда битилган бланкани олиб, гувоҳнома ёзиб берди. Унда қайд этилишича, Олег иккаламиз курьерлик вазифасини бажаришимиз мумкин эди.

Дардан кейин биз юзимизга сирли тус бериб, кулмай, ҳазиллашмай «Махфий» бўлмаган объектлар томон йўл олардик.

Одамлар шу даражада берилиб чарчоқ нималигини билмай ишлашардики, ҳатто ҳайратланишга ҳам ҳоллари қолмаган эди. Бизнинг гувоҳномамизни кўришиб:

— Нима керак?— деб сўрашарди.

Чертёжлардан бошларини кўтармай ёки қўлларидаги иш анжомларини қўймай кимга мурожаат этиш лозимлигини айтишар эди. Аёллар бизни пийма ўрнига ботинка устидан калиш кийиб юрганимизни

кўриб, ачинишарди. Пийма «тоза ҳавода» ишлаётганларга бериларди, холос.

Аслида, ҳавони «тоза» деб бўлмасди: у шу даражада қотиб қолгандики, ҳатто нафас олиш ҳам қийин эди. Сиртини кўкимтир кул қоплаган қорда музлаб қолган чумчуқлар чўзилиб ётарди. Шундай бир пайтда одамлар ғишт теришар, болғада деворларни тешишар, ниманидир ўлчашар ва ҳатто қотиб қолган бармоқлари билан дафтарчаларига ниманидир ёзиб қўйишар эди.

Қаҳратон совуқда ранги ўчиб қолган матоларга ёки тўғридан-тўғри деворларга: «Ҳамма нарса фронт учун! «Ҳамма нарса ғалаба учун!» деган шиорлар битилганини ўқиш мумкин эди. Лекин бусиз ҳам одамлар борини фронтга атаётганди.

Дастлабки пайтлари биз «Кузья дада»нинг топшириқларини зўр қизиқиш билан адо этдик. Кейин эса, юзимизга сирли тус ҳам бермайдиган бўлиб қолдик. Энди бу ўйин жонимизга текканди. Биз объектларгача зўрға-зўрға судралиб борардик-да, идорага кириб, печкада исиниб олишга ошиқардик. Шундан сўнг ҳеч қандай ғурур-пурурсиз мандатимизни кўрсатар эдик.

Бир марта шамол шундай кучайдики, гўё устимиздан баҳайбат махлуқ босиб гушаётгандек туюларди. Олег ёқасини кўтариб, юзини яшириб олди. Менинг ёқам эса калта эди, уни кўтариб жон сақлаб бўлмасди.

— Қўлқопларинг билан тўсиб ол,— деб маслаҳат берди Олег.

Лекин Олегнинг айтганини қилмадим.

— Лунжларинг оқариб кетибди-ку,— деди у.— Қор билан ишқалаш керак.

Кўкимтир куйинди ғижирлар, қўлларимга ёпишарди. Ниҳоят, тоза қор қатламигача етдим-у, кучимнинг борича юзимни қор билан ишқалай бошладим.

— Бунчалик қаттиқ ишқалама,— деди Олег.

Аммо вақт ўтган эди: юзимнинг ишқаланган жойларида қизғиш, қонталаш доғлар пайдо бўлганди.

Онам ярим кечада мени худди шу аҳволда кўрди.

Илгари, тинчлик пайтларида мен ҳовлида ёки кинода кеч қолиб кетсам, хавотирланарди. Ҳатто «икки» баҳо олиб келсам ҳам хавотирланаверарди. Лекин

бирор жиддий воқеа рўй берса, у лархол ўзини қўлга оларди. Бу сафар ўзгача бир қиёфада, хотиржамгина кўзларини қисди. Мен кўринишим жуда ҳам қўрқинчли эканини сездим.

— Кечагина менга тасодифан мой билан жизза келтириб беришган эди,— деди онам.— Прораб хотини билан районга тушган экан, битта ғоз топишибди. Қизлари учун. Қиз бечора озиб-тўзиб кетган... Жиззани ейсан, мойни эса юзингга суртиб қўяман.

Оғир дамларда ҳар доим онамда тасодифан бирорта нажот топиларди.

У юзимга иштаҳани қитиқловчи мойни сурти-да:

— Мен Москвадан отангинг шифобахш гиёҳларини олиб келганман. Икки ёки уч халтачада... Ўшалардан қайнатиб қўяман, сен оз-оздан ичиб турасан. У аъзолардаги модда алмашувининг бузилишидан сақлайди,— деди.

— Лекин мен шундоқ ҳам... сизга иши «зарарли бўлгани учун» бериладиган ҳамма нарсани еб ташлаяпман-ку.

— Сен ўсяпсан,— деди онам қатъий қилиб.— Соғлигингга замин яратилляпти. Менинг заминим эса тинчлик пайтларида бунёдга келган.

— Утларни дамлаб, биргалашиб ича қолайлик,— деб таклиф қилдим.

— Гиёҳлар менга тўғри келмайди. Буни билмас-мидинг?

Уйимизда нимаики тақчил бўлса бас — унга «тўғри келмас» эди.

Ўша кунни кечқурун «хонамиз»га Николай Евдокимович кирди.

У остонадан ўтиши биланоқ ўзини босолмай:

— Сени ким бу кўйга солди?!— деб қичқирди.

— Қорбобо,— деб жавоб бердим.

— Агар мен вазелин олиб келсам, қарши эмас-мисиз? Менда икки қутичаси бор.

— Мен уни камёброқ восита билан даволаяпман,— деди онам.— Ғоз ёғи! Вазелинни эса менга совға қила қолинг: бари бир — пардозга ярайди-ку.

Онам жиззани тенг икки бўлди-да, ноннинг устига қўйди.

— Мен мутлақо...— деб гап бошлади «Ташландиқ».

— Фақат буни уруш пайтида доимий ейладиган овқат демай қўя қолинг!

— Ўзингиз-чи?

— Болалигимдан бери менга ёгли нарсалар тўғри келмайди,— деб жавоб берди онам.

«Ташландиқ» хижолат чека-чека жиззани пок-покиза туширгач:

— Ҳозир ташқарига чиқиш мумкин эмас,— деди менга, қўрқа-писа юзимни кўздан кечирар экан. Ёки ўраниб чиқиш керак. Агар қарши бўлмасангиз, жун шарфимни келтириб бераман. Уни бир неча йил муқаддам... онам тўқиган эди. Уйимиз бомбардимон қилинган кунни мўъжиза рўй бериб, уни ўраб чиққан эканман. Модомики, бахтсизлик содир бўлган экан...

— Қанақа бахтсизлик?!— деб жўрттага ҳайратланди онам, мени руҳлантириш мақсадида.— Майли, шарфингизни келтириб беринг: балки керак бўлиб қолар. Айтганча, ўзингиз-чи... ўзингиз қандай қиласиз?

— Менда яна бошқаси ҳам бор. Раҳмат, Катюша. Шундай имконият яратилганидан бошим осмонга етди.

— Ҳа, айтгандай,— дея онам халтачага қўлини тикди: унинг ичида отамнинг иеҳлари сақланарди,— мана бунинг тубидан ёнғоқ тэпиб олдим. Қачонлардир одамлар ёнғоқ ейшарди! Ҳатто ақл бовар қилмайди-я...

Мен болғани топдим... «Ташландиқ» иккаламиз ёнғоқ чақа бошладик; унинг мағизлари иланг-биланг чизиқли, ярим шар шаклидаги инсон миясини эслатарди. Дарсликларда шундай тасвирланган эди.

Биринчи мағизни онамга узатдим.

— Наҳотки билмасанг, мен ҳеч қачон ёнғоқ емаганман-ку?!— деди у қурилиш идорасининг бошлиғига ўхшаб.

Кейин онам билан «Ташландиқ» иккаласи ўзлари «аломат вариант» деб атайдиган нарсани муҳокамасига ўтишди.

Онам баландпарвоз ибораларни ёмон кўрарди, агар фавқулудда муҳим нарса хусусида гап кетса:

— Аломат экан!— деб кўярди.

Айни чоқда уларнинг суҳбатида тилга олинаётган «аломат»лик — оғир асбоб-ускуналарни вагондан қай йўсинда «енгилроқ воситалар билан», яъни: трослар, лебёдкалар, блоклар ва бошқа «юкни кўтарадиган

ёки биринчи жойдан иккинчи жойга кўчирадиган «механизмлар мосламаси» ёрдамида туширишдан иборат эди. Мен уларнинг гапларини шоша-пиша дафтарга ёза бошладим.

— Секинроқ, Дима дарс тайёрлаяпти,— деб онам «Ташландиқ»ни огоҳлантириб қўйди.

Мен индамадим. Гаплашиб бўлишгач:

— Шу ҳақда ёзиш мумкинми? Газетага... Тажриба алмашиш бўлар эди-да!— дедим.

— Журналистлар хонадонидан анча ўрганиб олибсан-ку!— деди онам.

— Агар қарши бўлмасанг... ёзишдан аввал текшириб кўриш керак,— деди Николай Евдокимович.

«Кузья дада» ҳам «Ташландиқ»нинг фикрига қўшилди.

— Текшириш керак! Умуман олганда, истиқболи порлоқ... Платформадан оғир-оғир юкларни тушириш — жуда азоб. Агар буни амалга оширишса, мен — улар томондаман! Лекин амалда синаб кўриш, ишонч ҳосил қилиш керак.

— Онам билан Николай Евдокимович ҳақида мақола чиққан газетани топмадингизми?— деб сўрадим.

У ўзининг ягона қўлини ёйди-да:

— Тополмадим. Ҳатто тикиб қўйган жойимиздан ҳам юлиб олишибди. Тамаки ўрагани олишган бўлса керак. Қоғоз тақчил,— деди.

— Нима тақчил эмас ўзи?— деди Олег ўйчан.

12.

Уша кун «айланадиган печкалар» ортилган платформалар келди.

— Айни вақтида улгуришди,— деди онам эрта-лаб.— Эндигина янги цехнинг устини ёпган эдик. Демак улар учун бошпана тайёр.

У юзимга вазелин суртиб қўйди: ғоз ёғи тугаган эди. Ҳамон эски номи билан «гўштли котлет» деб атаётган озукани еб бўлгунимча мени кузатиб турди. Кейин отамнинг шифобахш гиёҳларидан қайнатилган дорини ичдим.

— Сенинг аъзоларингда модда алмашуви бузилмаслиги лозим,— деб қатъиян такрорлади онам.— Тушунгин, замин ҳозирланяпти!

Шундан сўнг, қачонлардир Николай Евдокимович-

нинг онаси ўғлига тўқиб берган шарфни онам менинг бўйнимга чирмади. У ҳамон уруш қийинчиликларидан мени асрамоқчи бўларди. Жилла қурса, камроқ азоб чекишимни истарди... Ҳатто менга пийма ҳам топиб берди. Мен онам ишга жўнамасдан аввал пиймани ки-йиб олишим лозим эди.

— Хотиржам бўлишни истайман... Бир каминг оёқ-ларингни совуқ олдиришинг қолувди!— деди у ўша куни эрталаб.

У худди фойдаланишга топширилаётган объектни сўнгги бора кўздан кечираётгандек, менга синчик-лаб разм солди. Шундан кейин айланадиган печкалар ортилган платформаларни кутиб олгани югуриб кетди.

Ярим соат ўтгач эса, мен мактабга жўнадим.

Куни кеча қаердадир қувур ёрилиб кетган эди: биз синфда телпагимизни ҳам, пальтомизни ҳам еч-май ўтирардик. Устига устак, мен фақат бурниму кўз-ларимгина кўринадиган катта шарфга ўраниб олган-дим. Албатта, синфда шарфимни ечиб қўйсам бўлар-ди-ю, лекин мендан уйга берилган топшириқни сўраб қолишлари мумкин эди-да. Уқатувчилар анчадан бери каминани безовта қилишмасди — гўё мен «даволана-ётган» эдим.

Охирги дарсдан озод қилиб, бизни шохобча йўл-ларни тозалашга юборишди. Бу йўлларнинг бирига «айланишни» ҳам биладиган печкалар ортилган плат-формалар келиб тўхташи керак эди.

Бизни тез-тез шундай ишларга жўнатишарди. Қир-чиллама совуқда курагу кетмонлар билан ишлаш хий-ли оғир эса-да, биз хурсанд бўлар эдик. Чунки, би-ринчидан, муҳим ишга ўз ҳиссамизни қўшардик: ик-кинчидан, дарсдан қутулардик. Биз тезроқ улгайиш-га интилардик, лекин бари бир болалигимизча қола-верардик.

Кузьма Петровнчдан навбатдаги топшириқни олиш учун ишдан кейин Олегларникига кетдик.

Унинг онаси кўп суткалик навбатчиликдан кейин эндигина уйқудан турган экан.

Бу аёл жуда семиз эди. «Кўп туғишнинг оқибат-ти...» деб изоҳ берди менга Олег. Лекин у ҳамма иш-ни жуда ҳам аниқ, ҳеч қандай ортиқча ҳаракатларсиз, гўё операция пайтида жарроҳга асбоб-анжом узатаёт-гандек бир тарзда бажарарди.

Хонага болаларнинг ювилган кийим-бошлари ёйиб ташланган эди. Ювилган кирнинг ҳиди димоққа уриларди.

Вера Дмитриевна ўрнадан турди-да, дазмолга кўмир чўғидан солди ва кирларни ушлаб кўриб, биринкетин дордан йиғиб олди. Кейин ўйинчоқ кеманинг олд қисмини эслатувчи дазмолнинг қизиган-қизимаганини билиш учун нам бармоқларини теккизиб кўрди. Дазмол жизиллаб кетди ва у ювилган матоларни дазмоллашга тушди.

— Дам олдизми?— деб сўради Олег.

— Сал мизғидим. Етади!— Сўнг у менга қараб деди:— Қанча кўп чарчасам, шунча семириб кетяпман. Бош врачнинг айтишига қараганда, модда алмашиниши бузилган эмиш. Шу замонда бузилмаган нима қолди ўзи?

У дадил ва қувноқ оҳангда гапирарди. Афтидан, ҳар куни азоб-уқубатларни кўраверганиданми, ўз танасидаги модда алмашувининг бузилиши ҳам, уй ишлари ҳам унга жиддий туюлмас эди.

— Ўзим дазмоллаб қўярдим-ку,— деди Олег.

— Мен нима қилай, қўл қовуштириб ўтираверайми?— У билагидаги соатга назар ташлади.— Навбатчилигим бошлангунча ҳали анча вақт бор. Негадир шу пайтгача отаннинг дараги йўқ...

У жуда чаққонлик билан ҳамма нарсани дазмоллаб бўлди-да, тахталар билан қуршалган тўсиқ томон, яъни қизлари томонга йўл олди.

— Бегонасирашяпти,— деди Вера Дмитриевна.— Болалар ўзларини парваришлаган одамларни яхши кўришади. Эҳ, уруш тезроқ тугасайди!

У болаларни эркалатмади, фақат уларни бир қур жиддий текшириб чиқди: ҳаммаси кўнгилдагидекмикан ишқилиб? Опа-сингиллар гўё масъул комиссия кўригидан ўтишаётгандек, индамай чидашди.

Шу пайт эшик очилди-ю, «Кузья дада» кириб келди.

У на хотини билан, на биз билан саломлашди. Дағал сочлари устига қўндирилган қулоқчинини ечди.

— Айнан шу бугун онам билан Николай Евдокимович янги мосламаларини синовдан ўтказишяпти. Жуда аломат...— дея шоша-пиша хабар бердим. Чунки унинг ўзи бу ҳақда кечиктирмай айтишимни сўраган эди.

— Биламан,— деди «Кузья дада» ва чап елкасини

бир силтаб эгнидаги шинелини ечди.— Платформалар келди.

— Ёз йўлларни тозалаб қўйдик,— деди Олег.

— Баракалла!— дея мақтади у паришонлик билан.

— Нима бўлди ўзи?— деб сўради Вера Дмитриевна.

— Нима бўлди?!

У ўнг қўли билан столни муштлади. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди. Ҳатто она-сингиллар ҳам йиғлаб юборишга қўрқишди.

— Кузьма, сизга нима бўлди?— деб қайта сўради Вера Дмитриевна.

— Трос бардош беролмади. Узилиб кетди... У ерда, платформада, инженер Елизаровни...

— Уриб юбордим?— деб сўрадим шивирлаб.

— Даҳшатли куч билан урди. Даҳшатли!

— Николай Евдокимовичга нима бўлди?

— Тирик эди.

— Онам-чи?..

— У пастда турган эди.

Кузьма Петрович ёнимга келди-да, қўлини қўлимга қўйди.

— Пастда турган эди. Менга ишонасанми?

— Ҳа.

— Лекин Елизаровнинг аҳволи оғир...

У нари кетди.

— Уни қаёққа жўнатишди?— деб сўради Вера Дмитриевна дона-дона қилиб.

— Маслаҳатлашиб... сизларнинг госпиталларингга юборишга қарор қилинди. Ҳарҳолда, яқинроқда. Мен ҳам шу фикрда эдим.

— Ундоқ бўлса, мен кетдим,— деди Вера Дмитриевна.

Бўғзимдан маҳкам сиқиб олган қўрқув чангалини сал бўшатди.

— Хўп, мен кечикмай бора қолай,— деди Оленинг онаси.

13.

Операциядан кейин Николай Евдокимовични умумий палатага эмас, катта ҳамширанинг хонасига ётқизишди. Вера Дмитриевна уни шундай жойлаштирди.

— У оғир ярадор,— деди ҳамшира.— Лекин оғир

ярадорлар ҳам баъзан тузалиб кетишади. Мўъжиза рўй беради.

Онам иккаламизга беморни кўришга рухсат беришди.

Қон ҳиди, йиринг ва дориларнинг иси аралаш-қуралаш бўлиб госпиталнинг бу хонасига ҳам ёриб кирган эди.

Вера Дмитриевна ҳар ўн беш минутда хабар олиб турарди. У оқ халатда янада тўлароқ кўринарди, лекин товуш чиқармай ҳаракат қиларди. У беморнинг томир уришини санарди, ёстиқни тузатиб қўярди, укол қиларди ва беихтиёр умид пайдо бўларди...

Гарчи у ҳақ гапни гапирганда ҳам, кишидаги ўша умид бари бир сўнамасди. У шунчалик секин гапирардики, ҳатто деворлар ҳам эшитмай қоларди.

— Ичи тўкилиб кетган... Қовурғалари эзилиб кетган,— деди лабларини пичирлатиб.

...«Ташландиқ» ҳушига келиши биланоқ, кўзойнагимни беринглар деб, илтимос қилди. Эҳтимол, қалин ойна ортидан қандай азоб чекаётганим кўринмайди, деб ўйлаган бўлса ажаб эмас.

— Чидаб бўлмас даражада қаттиқ оғриётгандир,— деди Вера Дмитриевна яна шивирлаб. Сўнг Николай Евдокимовичга қандайдир укол қилди.

— Энди оғриқ хийла босилади.

«Ташландиқ» ухлаб қолди. Ичидан гижирлаган, гимирлаган товуш эшитиларди. Қўрқинчли... Лекин айна шу нарса бизга таскин берарди: гўё у билан суҳбатлашаётгандек, гапларига қулоқ солиб ўтиргандек бўлардик.

Хонада ҳаракат қилишга ҳақимиз йўқ эди: мен оқ табуреткада жимгина ўтирардим, онам эса тик турарди.

Николай Евдокимович яна бир бора ҳушига келдию бизни ёнига чорлади ва:

— Мени... сизларга раҳмим келади,— деди шивирлаб.

— Сен... бизнинг қадрдонимизсан!— деб жавоб берди онам.

Онам уни илгари ҳеч қачон «сен» демаган эди.

Онамнинг умидсизликка тушганини сезган «Ташландиқ» жилмаймоқчи бўлди.

— Узингизни... идора қилишни ўрганинг, — деб ас-

тагина маслаҳат берди у. Еки, ростини айтганда, илтимос қилди.

Кечқурун палатага формасининг устидан оқ халат ташлаб олган милиционер кирди. Мен унинг унвонини билолмадим.

У каравот ёнига ўтирди-да, дафтарини очиб:

— Менга... беш минутга рухсат беришди. Ишимиз шуни талаб қилади!— деди. Бу бир кинофильмдаги кўринишни эслатарди.— Шунинг учун бир-икки оғиз...

Николай Евдокимович бутун кучини тўплади-да:

— Ёзинг!— деди қатъий қилиб, лекин ундан бу нарсани кутиш амримаҳол эди шу тобда. — Тросларни ўзим текширган эдим. Шахсан мен...

— Бироқ, ишга бевосита раҳбарлик қилган киши...— дея эҳтиёткорлик билан гап қистирди милиционер.

— Йўқ,— деб унинг гапини бўлди Николай Евдокимович.— Бу иш учун мен жавобгар эдим. Мен унга ҳаммаси жойида,— деб айтгандим.

У охириги сўзларини худди улгурмай қолишдан чўчигандек, шоша-пиша шивирлаб айтди-ю, мадорсизланиб қолди. Сўнг яна куч тўплади:

— Агар қарши бўлмасангиз... имзо чекмоқчиман.

— Бу ҳали ҳаммаси эмас,— деб нўноқлик билан ёстиқни тўғрилаб қўйди терговчи.

— Бор гап шу. Сиз марҳамат қилиб, шундай деб ёзинг... Тезроқ.

Терговчи бир учини асабий равишда оғзига тиқиб ўтирган сиёҳранг қалами билан шошилишча ёза бошлади.

— Мен остига имзо чекаман,— деди «Ташландиқ» қатъий оҳангда.

— Биз протоколни тўлдириб бўлганимиздан кейин...

— Йўқ, ҳозироқ беринг. Манави жойгами... Илтимос, ёрдам қилинг.

Терговчи қаламини ҳўллади-да, «Ташландиқ»қа энгашди. У имзо чекди.

Назаримда, у енгил тин олгандек туюлди.

Хонага Вера Дмитриевна кирди-ю, бир қарашдаёқ аҳволни тушуниб, милиционернинг чиқиб кетишини талаб қилди.

«Ташландиқ»нинг кўзойнак таққан юзи ёстиққа ботиб, кўринмай қолган эди.

— Чарчади,— деди Олегнинг онаси.— Сиз ҳаммасини аниқладингизми?

— Баъзи бир зарур...

— Мумкин эмас ахир!— дея у милиционерни гапиртирмади. Сўнг «Ташландиқ»нинг томир уришини санади.

Терговчи қўлини силтади-ю, йўлакка чиқиб кетди. У бизни танимаса ҳам, лекин онам иккаламиз кетидан хонадан чиқдик.

— Мен сизга керакманми?— деб сўради онам.

— Э-э, ҳозир нима қила олардик!..

— Яна бир марта муҳофаза чорасини кўриш керак эди,— деди онам.— Қайта-қайта текшириш лозим эди!

— Ахир у ҳаммаси кўнгилдагидек, деб айтган экан-ку.

— Эсимда йўқ... Менимча, бу ҳақда гапирмаганди.

— Тушунтириш хатига ўз қўли билан имзо чекди. Шундай қилиб... ишимиз шунақа.

— Ахир мен... уни бу ишга...

— Уруш мажбур қилган,— деди милиционер ва йўлакдан оқсоқлана-оқсоқлана кета бошлади: у ҳам ярадор бўлган шекилли.

— Нега бундай дейсиз?!— дедим онамга ўпкаланиб.

— Кечир,— деди у.— Мен сен туфайли... индамаслигим керак эди. Умуман, текшириб кўриш лозим эди-да... Техника хавфсизлиги! Мен сенга неча марта айтганман ахир: техника хавфсизлиги! Менга эса шу ерда ҳам «уруш» деб жавоб қайтаришди. Лекин трослар уруш билан ҳам ҳисоблашишмайди.

Биз йўлакда турган маҳалимизда Николай Евдокимович жон берибди.

Унинг ота-онаси Москвада, Ваганьковский қабростонига дафн этилган эди. У улар билан ёнма-ён ётишни орзу қиларди.

Гап орасида, у бир гал менга, Есенин ҳам ўшаларга яқин жойда ётибди, деган эди.

— У улуғ файласуф эди!— деб таъкидларди Николай Евдокимович.— Мана, фақат икки сатрини олайлик: «Бу дунёда яшарлар, фақат бир бор, дилрабо!» Ёки... «Улар чоғи итлар ҳам ўз уйига қайтади...»

Энди «Ташландиқ» уйимиз билан бир умрга хайр-лашди.

«Ваганьковский қабристонига... Васиятномада бошқа нарса бўлмайди», деган эди у.

Дунёда унинг илтимосини адо этадиган одам бормикин?

— Аскар ҳалоқ бўлган жойига дафн этилади,— деди эртаси куни Кузьма Петрович.— У ҳам ахир госпиталда, аскарлар орасида жон берди-ку...

Ота-онаси эса уни Ваганьковский қабристонига кутишаётганди.

Онам ҳузурига етишимга оз қолди... Шунга қарамай, у билан учрашишдан аввал «Ташландиқ» жон берган госпитални бир кўргим келди.

У катта ҳамшира хонасида азоб билан тирсагига таяниб, бир-икки марта қадини кўтармоқчи бўлганини эсладим. Эҳтимол, онамга бирор нима демоқчи бўлгандир. Лекин ўша пайтда хонадан чиқиб кетишга фаросатим етмаганди. Устига устак, Вера Дмитриевна унинг ҳаётини сақлаб қолишга уринарди. Кейин терговчи ҳам михлангандек ўтириб олди...

Мен таксистдан собиқ ҳарбий госпиталь биноси томон бурилишни илтимос қилдим. У биринчи марта орқасига ўгирилди-да, қизиқсиниб, ҳатто ҳамдардлик билан менга қаради.

— Сиз госпиталда ётганмисиз?

— Йўғ-э, мен у пайтларда ҳали мактабда ўқирдим.

— Ҳа-а,— деди у ҳафсаласи пир бўлиб ва яна менга орқасини ўгириб олди.

«Буёқларга ярадорларни келтиришган маҳалда манави йигитча ҳали дунёга ҳам келмаган бўлса керак», деб ўйладим.

У пайтларда, госпиталь шаҳардан уч километр нарида эди. Ҳозир эса, шаҳарнинг деярли қоқ марказида. Уша бинога қандай идора жойлаштирилган экан? Мактабми, касалхонами?.. Ёки қандайдир муассасамикан?

«Топишимиз даргумон», деб хаёл қилдим у маршрутни ўзгартирдим.

«Ташландиқ вафот этгандан кейин онам, Олег машинкада ёзган, «ҳарбий қисм командири»дан келган хатни қайта-қайта ўқийдиган бўлиб қолди. У янги жудолик рўй беришидан қўрқарди... лекин ўша нарса аллақачон содир бўлганини билмасди.

Николай Евдокимовичнинг ҳалокатига эса, ўзини айбдор деб ҳисобларди. Онам битта гапни тез-тез, асабий равишда такрорлайверарди:

— Қайта текшириб кўриш шунчалик қийинмиди, а? Шунчалик қийинмиди?!

Баъзан гапни илгари бирорта ҳам одам унинг оғзидан эшитмаган сўзлар билан яқунларди:

— Мен чарчадим. Жуда чарчадим.

Менга у энг аввало, отам ва «Ташландиқ» ҳақида ўйлайверишдан чарчагандек туюларди. У ўзини бу чарчоқдан қутқариш учун, борган сари кўпроқ ишларди.

Бу пайтга келиб, барагимиз теварагини бўлажак цехларнинг қизил қутилари қуршай бошлаган эди. Ўша цехларнинг бирининг қурилишида онам эрта тонгдан то ярим кечагача қолиб кетарди. У энди эшелонларни кутиб олмасди, асбоб-ускуналарни вагондан туширмасди, сараламасди... Лекин бари бир иши бошидан ошиб ётарди. У уйда олти-етти соатгина бўларди. Радио эшиттиришлари тамом бўлгандан кейингина ўринга кирарди ва деворга ғира-шира ёруғлик тушиши биланоқ ўрнидан турарди. Ҳар кунги аҳвол — шу, ҳар бир ўтган кун шу аҳвол эди...

— Онанг жўнаб кетганми? — деб сўраган эди Олег негадир. Чунки у онамни ҳеч қачон уйда учратмасди-да.

— У қурилишда ишляпти.

— Отам ҳам ўша ерда. Лекин ҳар доим ўша ерда бўлмайди-ку...

— Онам эса ҳар доим ўша ерда.

Шаҳар кундан-кунга бир-бирига ўхшайдиган иморатлар билан тўлиб борарди: у ҳатто дарёдан ҳам кечиб ўтди — нариги соҳил ишғол қилинди. Онам иккаламизга ҳақиқий ғиштин иморатдан саккиз метрлик хона ажратиб беришди.

Ўзимизнинг ҳамма буюмларимизни йириб, четига тунука қопланган тубсиз сандиғимизга жойладик.

— Қандай қилиб мен «Ташландиқ»қа ана шу сандиқни кўтартирардим-а?— деб ўзини-ўзи койирди онам.— Ахир унинг саломатлиги ёмон эди-ку!

— Сиз унинг ҳамма касалини билармидингиз?

— Албатта... Йўқотганимиздан кейингина қадрига етамиз. Афсусланамиз. Ҳеч бўлмаганидан кўра, кеч бўлгани яхши, дейишади. Гоҳо ана шу ҳикматли сўз ҳам бемаънидек эшитилади. Кечми, демак, тамом... Поезд жўнади. Кўнгилчан, мулойим одамнинг устига ўлигимизни ортиб оламиз. Уларни аёвсиз равишда эксплуатация қиламиз...

— Сиз нима тўғрисида гапиряпсиз?

— Уша ҳақда гапиряпман-да.

Мен шу пайтгача руҳий азоб соғлиқни жисмоний чарчашга қараганда кўпроқ эговлашини билмасдим. Онам жисмоний меҳнатдан нажот қидирарди. Шунинг учун ҳеч тиниб-тинчимасди, оғир-оғир вазифаларни ўз зиммасига олаверар эди...

Баракдаги қўшнилариимиз билан жуда кам кўришардим: улар тонг отмасдан ишга кетишарди ва кеч-қурун қайтиб келишарди. Лекин биз хайрлашаётганимизда тўсатдан, мен уларнинг фақат қошларигача бос-тириб киядиган пахмоқ телпакларини, пиймаларини ёки калта пўстинларинигина билмай, балки, ўзим сезмаган ҳолда, қиёфалари ҳам қалбимга муҳрланиб қолганини тушундим. Кўзларини унутмабман... Маълум бўлдики, биз улар билан мана шу баракда қондош бўлиб кетибмиз.

Кейинчалик мен уруш одамларга ўзларидаги ҳамма «турфа калибри» фазилатларни кўрсатишга имкон ҳам, фурсат ҳам бермаганини тушундим. Ҳаётнинг илғор марраларига эса катта калибри оғир қуроллар думалатиб бориларди. Ушалар билан фронтнинг энг ичкарисидаги душман ҳам кун-паякун қилинарди ва айни замонда ҳар куни, серташвиш кунлари матонат кўрсатишга, фидокорликка, жудоликка шай бўлиб туриларди. Одамлар нима биландир бир-бирларига жуда ўхшаш бўлиб қолишарди. Лекин улар бир хиллик, қиёфасизлик туфайли эмас, улуғворлик туфайли бир-бирларига ўхшардилар.

Орадан анча вақт ўтгач, уруш тугагандан кейин «Салобат узоқдан яхши кўринади...» деб ўйлардим ва гапирардим. Эҳтимол, менинг бундай қиёслашим баландпарвоздек туюлар. Лекин биз билан битта ба-

ракда истиқомат қилган одамларнинг қаҳрамонлиги ҳақиқатан ҳам юксак эди-да.

Анави, «оққуш кўли»нинг нариги томонида яшайдиган, ҳўмрайганча онамга азоб-уқубатли ишни ваъда қилган қўшнимиз беш тоналлик юк машинасини ҳайдар экан. У машинасини ҳайдаб келди-да, сандиғимизни юклаб, менга бепоёндек туюлган саккиз метрлик «қасримиз»га элтиб қўйди.

Хайрлашаётиб, ҳамма «эсдан чиқармаслик»ни сўрар эди. Биз ҳам ваъда берардик. Лекин мен ўша пайтлари, мана шу ёғочдан ясалган ер ости йўлини эслатувчи барагимиз бир умр хотирамга муҳрланиб қолажагини тасаввур қилолмасдим.

Ҳеч ким ҳеч кимни меҳмонга таклиф этмасди. Чунки меҳмон бўлишга ҳам, меҳмон кутишга ҳам ҳеч кимнинг вақти йўқ эди.

...Баҳор, ёз, куз, одатдагидек, бирининг кетидан бири келаверарди.

«Бузилмаган нима қолди ўзи?» деб сўраган эди бир гал Вера Дмитриевна, ўзининг модда алмашинишини гапириб бўлгач, умумий масалага ўтар экан.

Табиат қонунлари бузилмаган эди. Фақат йил фаслларига нисбатан одамларнинг муносабати ўзгарди, холос. Мен доимо қишда Гоголь хиёбонида яхма-лак отишни, чанғида юришни яхши кўрардим. Энди бўлса, совуқдан худди раҳм-шафқатни билмайдиган душмандан қўрққандек, юрак олдириб қўйган эдим. Бироқ, табиатда ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмасди — бари бир яна совуқ тушаверарди.

Ҳар бир янги кун Информбюро хабарлари билан бошланар эди. Агар хабар кўнгилдагидек бўлмаса, ҳамма уч баравар куч-ғайрат сарфлаш лозимлигини биларди. Агар яхши хабар бўлса, унда албатта яна ҳам ғайрат билан ишлаш зарур эди...

Онам ғайратини тўхтовсиз ошириб борарди. Айни пайтда «ҳарбий қисм командири»дан келган хатни ўзи билан бирга олиб юришни, агар тросларни ўз вақтида «қайта текшириб кўрганида» «Ташландиқ» нобуд бўлмаслигини таъкидлаб қўйишни қанда қилмасди. Охири у касал бўлиб қолди... Шамоллади. Чунки янги цех қурилишини қирқ учинчи йилнинг январь ойида, қаҳратон қиш чоғида бошлашган эди.

Бизнинг саккиз метрлик хонамиз унчалик катта эмаслигини дарҳол ҳис этдим. Унга учинчи жонзот кўчиб кирди — бу ўзининг йўталию дори-дармонларини эргаштириб келган касаллик эди. Хонамиз торайиб қолди... Устига устак, жуда қўрқинчли. Мен онамнинг юзларига термилиб ўтирардим, у эса жилмаярди. Унинг жилмайиши ҳамон «Любовь Орловани эслатарди».

— Одатдаги шамоллашдан ҳам қўрқяпсанми?.. Жиннивой! — дерди онам.

Мен Вера Дмитриевнадан бизни кига бир кириб ўтишни илтимос қилдим. Чунки Олегнинг гапига қараганда, госпиталнинг катта ҳамшираси жуда катта тажриба тўлагани учун бош врачдан ҳам тажрибалироқ экан.

У бизнинг хонамизни гавдаси, ишончи ҳам хотиржамлиги билан тўлдирди.

— Упка шамоллаган. Организм заифлашган, албатта... Қаршилиқ кўрсатиши кучсиз. Лекин бу ҳалокатли жароҳат эмас. Ҳатто оғирроқ дард қаторига ҳам кирмайди. Менга ишонавер, биз аёллар ҳаддан ташқари яшовчимиз! Орқага банка, горчица қўямиз-у, олам гулистон — ҳамма дардини кафти билан сидириб олади. Парво қилма!

* * *

Таксист уч қаватли уйимиз қаршисига етгач, тоқати тоқ бўлиб тормозни босди.

Уйимиз авваллари менга худди Гоголь хиёбонидаги «тоғлик»дек баланд бўлиб кўринарди. Николай Евдокимовичнинг: «Ҳа, кенглик ҳақидаги тасаввуримиз йил ўтган сари ўзгараверади», деган сўзларини эсладим унинг фикрига қўшилдим. Онамнинг тураржойи аллақачон ўзгариб кетган экан...

— Яна нечта жойда тўхтаймиз ўзи? — деди ниҳоят таксист норозилигини яширмай. — Ахир менинг планим бор!

— Деярли етиб келдик. Ҳозиргиси сўнгги бекат, — деб жавоб бердим.

Онамнинг ҳузуригача бор-йўғи икки квартал қолган эди.

Мен қаёққа қайдаш кераклигини айтдим.

Қирқ тўртинчи йилнинг бошларида Олегларнинг уйига почтада ишлайдиган қиз тўсатдан келиб қолди. Маълум бўлишича, у қўшни подьездда яшаркан ва мени излаётган экан.

— Сен анчадан буён бормай қўйдинг-ку. Сенга эса... Мана, хат келди.

У маркасиз уч бурчак қоғозни узатди. Унинг бармоқлари энди бутунлай кўкариб, шишиб кетган эди. Букилмасди.

Мен учбурчак қоғозни ушладиму қўлим қалтираб ерга тушириб юбордим... Энгашиб олдим. Мадорим қуриб стулга ўтирдим.

— Сенга нима бўлди?— Худди бундан икки йил аввалгидек почтачи қизнинг овози қулоғимга чалинди.

Бу хат отамдан келган эди.

Отам бундай деб ёзган эди.

Столда Олег «ҳарбий қисм командири» номидан хат битган ёзув машинкаси турарди. Энди бўлса... Бу ақл бовар қилмайдиган ҳодиса эди.

«Азизам Катенька! Азизим Дима! Жигарбандларим, юрагимга яқин кишилар! Утган икки ярим йилдан ошиқроқ вақт мобайнида мендан қанчалик хавотирланганларингни, ўйлаганларингни биламан.

Ҳозир фақат асосий нарсалар ҳақида айтиб бераман. Ушбу хатни биринчи самолёт билан жўнатишга улгуришим лозим: интизор бўлиб кутган йилларингизни яна бир дақиқага ҳам чўзолмайман!

Қирқ биринчи йилнинг октябрида мени ярадор қилишди. Жойимдан жилолмасдим, мени асир олишди. Лагерь ҳақида ёзиб ўтирмайман. У даҳшатли эди. Шукурки, энди ҳаммаси ортда қолди! Охири мен иккита аскар билан қочишга муваффақ бўлдим. Ҳозир, ўша қора кунлар орқада қолган маҳалда, бизнинг қочишимиз детектив қиссага ўхшаб туюляпти. Лекин, аслида биз сўнгги куч ва имкониятларимизни сарфлаган эдик.

Биз партизанларга дуч келдик... Кеча эса (фақат кечагина!) ўз қўшинларимизга қўшилдик.

Ҳасса таяниб юряпман. Ҳозирча фронт ҳузурдаги госпиталда хизмат қилишга тайинлашди.

Азизларим, мен сезяпманки, ғалабага оз қолди. Демакки, биз тез орада худди аввалгидек Гагарин кў-

часида тўпланамиз ва бир-биримизга ҳамма нарса ҳақида, нималарни бошимиздан кечирганимиз тўғрисида ҳикоя қилиб берамиз. Шундай қилиб, елкамиздаги юкни ташлаб юборамиз ва у бизга энди машаққатли кўринмайди.

Кейинги хатимда батафсилроқ ёзаман. Шошяпман... Лекин яна бир нарсани айтиб қўймоқчиман: мен қандай азоб-уқубатларни бошимдан кечирмайин, сизларнинг хавфсиз эканликларинг, сизлардан кўнглим тўқ эканлиги менга таскин берарди. Менсиз яшаган ҳар бир кунларинг қай йўсинда кечганини билишни истайман!

Николай Евдокимовичга салом айтинглар! У қандай яшайпти, ишлари қалай? Сизларни эҳтиёт қиляптими? Агар эҳтиёт қилаётган бўлса, мен умр бўйи ундан миннатдор бўламан.

Сизларнинг, Катенька, мамлакат ичкарасида эканларинг нақадар ажойиб.

Азизам, энди ҳеч қачон орамизга айрилиқ тушмаслиги учун биз яқинда ғалаба қозонамиз».

* * *

«Екатерина Андреевна Тихомирова,— деган ёзувни ўқидим мен мармар тошдаги,—1904—1943».

Мен онамнинг ҳузурига келдим. Унинг олдига чамаси ўн йиллардан буён келолмаган эдим. Начора, шунақа бўлиб қолди. Илгари тез-тез келиб турардим, кейин... хизмат, хизмат — иш...

Қўлимда вокзал олдидаги бозордан сотиб олган гулдаста бор эди.

«Николай Евдокимович Елизаров», деб ёзилган эди ёнма-ён жойлашган нариги мармар тошда. Чор атрофдаги қабрларга ҳам деярли бир хил рақамлар ёзилган эди — 1941, 1942, 1943...

«Организм путурдан кетган. Кучсиз қаршилик кўрсатмоқда...»

Кечиринг, мени, онажон.

1977 йил.

ОИЛАВИЙ КЕНГАШ

Оилавий кенгашимизнинг бу йиғилишини «фавқуллодда чақирилган» дейиш мумкин эди. Илгарилари бундай йиғилиш бўлиши мумкин эмасди, келгусида ҳам бундай йиғилиш бўлмайди. Чунки ойим томонидан таъсис этилган кенгаш ўз фаолиятини тўхтатди.

Фаолиятини тўхтатди... Мана шу икки сўз таркибида фожиали аниқлик ва номаълумлик ётарди: «Хўш, кейин нима бўлади?» Менга ҳаётингда ҳеч нарса ўзгармайди, деб тушунтиришганди. Лекин, ана шу ишончнинг бефойдалиги кўнглимга ваҳима соларди.

Охирги кенгашни тарк этаётиб, умидим Иринаданлигини билдим. «Иккаламизнинг муносабатимиз аниқ бўлди-ку, ахир!» деб ўйладим, гўё тинчлантирадиган дори ичгандек.

Иринанинг «Инсоннинг ажойиб дўсти» лақабли кучуги мени қошиб олган куни ҳаммаси равшан бўлди: жингалак юнгли қорабароқ уни мендан рашк қилар экан. Инсоннинг ажойиб дўсти ноёб ҳид билиш қобилиятига эга эди. Устига устак, унинг бўйнига олтин медаль илинган бўлиб, каминани менсимасликка ҳаққи бор эди, чунки эндигина тўққизинчи синфда ўқиётган ва олтин медаль олишга умидим йўқ эди.

Бароқнинг лақаби узун бўлгани учун қисқартирилган вариантга ҳам эга эди: ИАД. Медалли ит номининг бош ҳарфи оғиздан чиқиши биланоқ худди қаршисида мушук пайдо бўлгандек, сакрашга шайланарди. У шунчалик сезиш қобилиятига эга эди!

Кейин Иринани ўзим рашк қила бошладим. Уз орамдан — Владикдан... Тўғри, бу узоққа чўзилмади.

Биз эгизак эдик. Владик мендан икки минут олдин дунёга келган. Шунинг учун ўзини ака деб ҳисобларди. Мен у ўзини катта деб ҳис этишига, аниқроқ қилиб айтганда, асосий талаб ва эҳтиёж фақат шундангина иборат бўлишига қарши эмасдим.

Акам доим Иринанинг жаҳлини чиқарарди:

— У ўзининг «Владик» яъни ҳоким исмига муносиб бўлишни истади. Қўйиб берсангу бутун дунёга эгаллик қилса! Ҳатто юракка ҳам. Мисол учун, менинг юрагимга.

— Сенинг? — дея қайта сўрадим саросимага тушиб.

— Забт этишга ҳаракат қиляпти-да... Лекин забт этувчиларни жиним суймайди. Унга айтиб қўйгин!

Ирина, назаримда, бир марта ва биракайига нимани севишини-ю, нимани ёки кимларни жини суймаслигини аниқлаб оладигандек туюлди. Бу ҳол унинг характери қаттиқлигидан ташқари, хавфлилигини ҳам кўрсатар эди: у қатъий ҳукм чиқарарди ва ҳеч қандай шикоятга ўрин қолдирмасди.

— Унга айтиб қўйгин: забт этувчиларни жиним суймайди! — деб такрорлади у.

— У мен билан бу мавзуда гаплашмайди.

— У ҳам мен билан расман бутунлай бошқа мавзуларда гаплашади-ю, лекин аслида...

— У сен билан... қаерда гаплашади?

Мен доимо акамни ҳимоя қилишга тиришардим. Лекин бу ўринда уни оқлаш учун сўз тополмадим.

— Рашк қиляпсанми? — деб сўради у шартта.

— Рашк қиляпман, — дедим ва нафас олишим қийинлашиб, кўйлагимнинг ёқасини ечиб қўйдим.

— Ундоқ бўлса, Саня, менинг ушбу сўзларим ёдинг-да турсин: агар менга ё бир умр қари қиз бўлиб ўтасан, ёки Владик акам билан яшайсан, дейишса, ҳеч ўйлаб ўтирмай, қари қиз бўлиб қолишни афзал кўрардим.

Мен дарҳол Владикнинг ёнини ола бошладим.

Акам иккаламиз ҳамкорликда дунёга келибоқ тў-

ла тенг ҳуқуқлилик нима эканини дарров билиб олдик. Ойим бизни бир хил кийинтирарди, бир вақтда овқатлантирарди, бир хил каравотларда ухлатарди ва биз бир хил тувакларга ўтирардик. Лекин, маълум бўлдики, буларнинг ҳаммаси ҳам одамларни бир-бирига ўхшатиши қийин экан.

«Вуй, манави йигитчанинг паҳлавонлигини қаранглар! Еши неччида?.. Атиги-я! Бўлиши мумкин эмас! Қандай ширин, қандай чиройли: худди онасининг ўзгинаси!», дея мени тинмай олқишлар эди катталар. Ойимнинг имо-ишоралари, кўз қисишлари бундай қилманглар, деб илтижоли боқишлари беҳуда кетарди. Ғаъзи бировлар эса ҳафсаласи пир бўлиб: «Анави ака-сими?.. Эгизакми?! Нималар деяпсиз! Ҳеч қаери ўхшамайди-ку! Туғруқхонада алмаштириб қўйишган бўлмасин яна?..» дерди.

Мен бундай олқишлару саволлардан нафратланардим. Владик эса мендан нафратланар эди.

Бизни «қўшалок» деб аташса тўғрироқ бўларди негаки, ҳақиқатан ҳам бир-биримизга ўхшамас эдикда. Лекин ҳамма бизни «эгизак» дерди.

Ойим биз йўргакдалик пайтимизданоқ, эркакларнинг («Аёллар, гапимга ишонинг ахир!») ташқи кўриниши унчалик аҳамиятга эга эмаслигини, муҳими — ақлли ва маънавий жиҳатдан баркамол бўлиш кераклигини таъкидларди. Унинг айтишича, кўпгина машҳур, тарихий шахслар ҳам унчалик хушбичим бўлишмаган экан. У шу йўсинда мени тарбияларди, Владикка эса таскин берарди. Акам иккаламиз бу нарсани яхши тушунардик.

Кейин у бизга, ҳасад оламдаги барча иллату пасткашликларнинг кўзғатувчи «вирус» эканини, агар битта одам ўсаётган бўлса, бундан бошқа кимсага заррача ҳам зиён-заҳмат етмаслигини, чунки дунёда ҳеч ким «бировнинг ҳисобидан» ўсмаслигини тушунтира бошлади. Бу ўринда энди у акамни тарбияларди. Биз иккаламиз онамнинг асл мақсадини билиб турардик: у ана шу йўл билан икки ака-укани оға-ини қилмоқчи бўларди. Охир-оқибатда ана шу улўф ниятни кўзлаб, у оилавий кенгашимизни таъсис этди.

Болалар боғчасида арча байрамини нишонлаб уйга қайтганимиздан сўнг, ошхонада оилавий кенгашнинг очилиш маросими бўлганди. Уша байрамда менга баҳодир йигитча ролини ижро этиш топширилди: у

фақат шеър ўқиш билангина чекланиб қолмасдан, ашула ҳам айтиши лозим эди. Учакишгандек, шу пайтга келиб менда дурустгина «овсз» борлиги маълум бўлди. Мен, Владик иштирок этмаса, ашула ҳам айтмайман, шеър ҳам ўқимайман, дедим. Ниҳоят, унга сўзсиз қатнашадиган типратикан ролини топширишди.

— У мана шу роль учун яралган, — деди музика раҳбаримиз астагина.

Мен бу гапни эшитдим-у:

— Сиз қаёқдан биласиз?!— дедим жаҳлим чиқиб.

Саволимдан музика раҳбаримиз шу даражада ҳаяжонландики, натижада ўзини тутолмай, катта группада «Инсон инсонга қардош!» деган мавзуда нутқ сўзлади.

Шундан кейин Владик типратикан ролини ижро этишдан бош тортди.

— Санечка, ғамхўрлик қиламан деб одамни бахтли қилиш ҳам, дилини оғритиш ҳам ҳеч гап эмас,— деди ойим, иккаламиз ёлғиз қолганимизда.— Ҳаммага эшиттириб нимадандир воз кечиш — эзгулик эмас, балки эзгуликни кўз-кўз қилишдир!

Ойим биз билан худди кагталардек гаплашарди. Биз унинг ишончини оқлашга ҳаракат қилиб, ҳамма гапларига тушунишимиз шарт эди.

У бизни чўмилтиришни яхши кўрарди. Ойим ўз эгизакларининг баданини худди эркалаётгандек қўллари билан ишқаларди. Ваннахонада ҳар бир ўгли билан алоҳида тарбиявий ишларни ҳам олиб борарди. Шундан кейин отам худди чойшабга қимматбаҳо, салга синиб кетадиган нафис буюм ўралгандек, авайлаб бизни ўз қаравотларимизга олиб бориб ётқизарди.

Ота-оналаримиз акам билан мени ҳамма борада «мутлақо тенг ҳуқуқли» бўлишимизни иташарди. Тенглик учун курашнинг турфа хил усул ва формалари мавжуд... Арча байрами арафасида менинг—«баходир йигитча»нинг кийимига сиёҳ тўкиб қўйилди.

— Нега бундай қилдинг?— деб сўради ойим Владикдан.

— Атайлаб қилганим йўқ... Тасодифан тўкилиб кетди.

Унинг юзи узунчоқ, лаблари юпқа ва яқинни яхши кўрсатадиган кўзойнагининг гардиши ҳам юпқа эди. Акам кўзининг ўтқирлиги билан гурурланарди: ақлли одам узоқни кўра билиши керак-да, оёқ остини кўриш шарт эмас, дерди.

Уша пайтларда акам иккаламиз ёзишни ўрганардик. Мен дастлабки бешта ҳарфни ўзлаштириб олганимдан сўнг, Владикнинг ўрганиб бўлишини кутардим. У аста-секин менинг «тезлик чеклагичим»га айлана бошлади. Кейинчалик, орадан кўп йиллар ўтгач, Ирина уни шундай деб атаган эди.

— Нега ахир Санянинг костюми илиғлиқ турган стулга яқин жойда сиёҳдонга сиёҳ қуйдинг?

— Ўзи шкафга илсин-да.

Мен ҳозиргача Владик айбига иқрор бўлган бирорта ҳодисани эслай олмайман. У ҳар доим ва ҳамма нарсада ўзини ҳақ деб биларди. Унинг тенглик учун курашининг битта усули мана шундан иборат эди.

Баҳодир ролини оддий кийимда ижро этдим.

— Уни гримм қилиш ҳам, ясантириш ҳам шарт эмас, — деди ўзининг навбатдаги нутқида музика раҳбаримиз. — У гўё ўзини ижро этиши мумкин. Чунки унинг ўзи — олижаноб, чунки унинг ўзи — баҳодир йигитча!

Томошабинлар бизни ранг-баранг қоғоз ленталару қарсақларга кўмиб ташлашди. Фақат акамгина чапак чалмади, холос. Ойим энгашиб, унинг қулоғига бир нималарни шивирлади. Лекин Владик бари бир чапак чалмади: у тенглик учун курашарди.

Кечқурун оилавий кенгашимиз биринчи ташкилий мажлисга тўпланди. Ойим бундан кейин барча мураккаб масалаларни биргаликда ҳал этажигимизни айтди.

— Биз маънавий яқдиллик учун курашамиз.

— Яқдил бўлиш шартмикан? — деб сўради отам. Кейин маъюс жилмайганча: — Худди хавфсизлик кенгашидагидек, — дея қўшимча қилди.

— Бу... ҳам оиламизнинг хавфсизлик кенгаши бўлади, — деб аниқлик киритди эйим. — Оилавий ёкихонаки. Ундоқ ҳам, бундоқ деб ҳам аташ мумкин...

Ота-онамиз ҳукуматнинг янги органи туғилишининг асл сабаблари ҳақида оғиз очишмади: сиёҳга беланган менинг костюмим тўғрисида ҳам лом-мим дейишмади. Улар кенгаш ўз фаолиятини конфликтдан бошланишини исташмади шекилли. Ҳақиқий қонун шартшароитга қараб ҳар хил кўринишларда товланавермагани сингари ўзаро муносабатда ҳам, бошқа одамлар билан муомала қилганда ҳам хушфёъл бўлиш керак, деган талаб аллақачон кенгашимизнинг асл қонунига айланган.

Орадан ўн йиллар ўтиб, охириги оилавий кенгаши-миздан чиқар эканман, ота-оналарим ўз одатлари бўйича фикран келишган ҳолда, узоқ муддат мобайнида тажриба ўтказишгани ҳақида ўйладим: улар битта уйда ҳадеб асабийлашавермай, уриш-жанжалсиз яшаш мумкинлигини исботламоқчи бўлишган эди.

Ҳар қандай дадил тажрибага дастлаб шубҳаланиб қарашади. Ҳатто оиламизнинг яқин дўстлари ҳам:

— Ахир сизлар ҳам бирор марта эшикни қаттиқ ёпишларинг, хафа бўлишларинг, гаплашмай қўйишларинг керак-ку!— деб ўз фикрларини маъқуллашарди.

Бу фикрлар худди одамзод камдан-кам бўлса-да, албатта касал бўлиши керак, деб даъво қилгандек бир гап эди:

— Бир хил маънавий зарядлар-у, лекин бир-бирларини мутлақо итаришмас эмиш! — деб ҳайратланганди қўшниларимиздан бири.

— Физика қондаларини оилавий қонунларга айлан-тиришнинг нима ҳожати бор?— деб жавоб берган эди отам маъюс жилмайганча.

— Ҳарҳолда... бу нарса кишининг ҳасадини келтиради!

— Шафқатсизлик эзгу иш деб аталмаганидек, ҳасад ҳеч қачон яхши бўлолмайди,— дея мулойимлик билан эътироз билдирганди отам. Умуман, у жуда камдан-кам мунозарага аралашарди.— Ҳасад — бу двигателсиз «ички ёниш»дир.

— Қизиқ,— деган эди ойим.

— Ҳасад ҳеч кимни илгарига ҳаракатлантирмайди,— деб давом этди отам.— Лекин мақсадсиз, бемаъни равишда юрак куяверади.

— Бироқ, ички ёниш ҳам олижаноб бўлиши мумкин,— деб огоҳлантирганди ойим.— Аниқроғи, ёниши мумкин!

— Ҳа, ҳа... албатта-да! Фақат бошқача ҳолатда, бошқача ахлоқий ёнилғидан ёнади. Сен мутлақо ҳақсан,— деб тугатган эди отам гапини.

Биз илмий ходимлар истиқомат қиладиган уйнинг биринчи қаватида яшардик.

— Нима учун биз биринчи қаватдамиз?— деб сўрадим отамдан.

— Чунки бошқалар бу қаватда яшашни исташмаган.

— Бунинг устига хоналарнинг биридан иккинчисига кирилади...

— Лекин, «ёмон» дейиладиган ҳамма нарса ёппасига ёмон эмас. Ойнинг иккаламиз шу ерда кексаликни кутиб оламиз. Лифтнинг йўлига интизор бўлмасдан, хотиржамгина қаршилаймиз. Бир-бирига кириладиган хоналар... Ахир биз бир-биримизга халақит бермаётибмиз-ку?!

Ёмон нарсанинг ҳам яхши томонини топиш — бу отамнинг табиатига хос нарса эди. У онадан босиқлиги ва ҳатто, менимча, келишувчанлиги билан фарқ қиларди. Масалан, отам худди ойимга ўхшаб тартиб ва тенгҳуқуқлилик қондаларини ҳар дақиқада сўзсиз адо этишимизни талаб қилмасди.

Биз ойим ухлаб ётганда телефонда сўрашса ҳам, уни уйда йўқ демаслигимиз керак эди: у уйда, лекин чарчаган, диванда дам оляпти, дейишимиз лозим эди. Шундагина ҳақиқатга тўғри бўларди. Ахир меҳмонга таклиф этилган одамларни айблаш ҳам инсофдан эмас-ку: бўлмасам, уйга чақиришдан нима маъно?

Ойим билан отам ишлайдиган илмий лабораторияни жаҳонга донғи кетган олим — мухбир аъзо Савва Георгиевич бошқарарди.

— Унинг характери ҳам зўр экан! — дедим бир кун. — У мени ўзининг оқ «Волга»сида сайр қилдирмоқчи бўлди.

— Сен рози бўлдингми? — деди ойим даҳшатга тушиб.

— Йўқ... Дарсга шошаётган эдим.

— Яша, азамат! — деб енгил тин олди онам.

Мухбир аъзонинг иккита лақаби бор эди: «Гигант» ва «Мамонт».

— Бизнинг Мамонт! — дейишарди уни деярли барча ходимлари.

— Бизнинг Гигант! — дейишарди отам билан онам.

Савва Георгиевич, биз физика фанини ўргана бошлаганимиздан буён тез-тез тушимга кириб турадиган факультетга ҳам раҳбарлик қиларди. Владикнинг айтишича, бундай орзу аллақачон пайдо бўлган экан.

Владик нимжонгина бола эди. Мен бўлсам, минг афсуски, бирорта ҳам касалга чалинмасдим.

Болалигимизда бизни тез-тез врачлар текшириб туришарди.

— Қандай касалликлар билан оғригансан?— деб сўрашарди Владикдан.

У гурур билан касалликларнинг номини санаб кетарди:

— Қизамиқ, кўкйўтал, қизилча, тепки, бронхит, зотилжам (икки марта) ва тумов (деярли ҳар йили!). Устига устак, яқинни яхши кўролмайман!

Менга у худди ўзининг мукофотларини номманом айтаётгандек туюларди.

«Яқинни яхши кўролмайман» деган сўз унинг оғзидан чиқса, гўё «узоқни кўзлайман» деяётгандек эшитиларди.

Оилавий кенгашимизнинг сўнги йиғилиши биз мактабни тугатиб, институтга кирадиган пайтимизга тўғри келгани қизиқ бўлди. Мен кенгашдан чиқаётган Иринанинг сўзларини эсладим:

— Сенинг қариндошинга тегишли бўлган ҳамма нарса, унинг фикрича, дунёдаги энг яхшисимиш,— кўйлак; портфель, ҳатто кўзойнак ҳам! Лекин ўша металл гардиши унинг юзига маккорона тус беради. Еки, бунга кўзойнак айбдор эмасмикин, а?

У ҳозироқ Владикнинг ёнини олишимни билиб, яшил кўзларини қисди, бу билан у гўё менга қандайдир йўлни беркитмоқчи эди. «Фикримга қўшиласанми?», деб сўрарди кўпинча Ирина, унга ҳамфикрлиги тайин бўлган суҳбатдошидан. Умуман олганда, у ўзининг қаршисида эътироз билдиrolмайдиган эркак жинси вакиллари билан муомала қилишни афзал кўрарди. Зугум ўтказишга, буйруқ беришга ўрганиб қолган кўмондон истеъфога чиққач, ҳарбий бўлмаган кишилар билан тил топишишга қийналганидек, Ирина ҳам қизлар билан ҳеч чиқиша олмасди...

— Яқинда қариндошининг ботинкасини ипи узилиб кетди,— деб давом этди Ирина.— У ўтирди-да, сеvimли ботинкасига энгашган кўйи: «Чидамли, яп-янги боғич эди! Узилиб кетди-я... Дарвоқе, ҳаммада ҳам шундай бўлиши мумкин», деди. Ажойиб фазилат. Фикримга қўшиласанми? — Унинг кўзларидаги яшиллик хиралаша бошлади.— Эътибор берган бўлсанг, ҳатто унинг касалларининг номлари ҳам назокатли: аллергия, холецистит. Беихтиёр касал бўлишни ис-

таб қоласан киши!

— Нега... бундай дейсан?— деб эътироз билдиришга журъат этдим.— Ахир илгари тепки билан ҳам оғриган. Ҳозир эса... Менинг касалимнинг номи ҳам жуда ҳашамдор.

— Қанақа?

— Нефрит.

Дарҳақиқат, бундан ўн йилча аввал беғубор боғча ёшим билан хайрлашаётиб, бир умрлик ташвишли ва масъулиятли йўлга қадам қўяётиб буйрак оғриғи касалини — нефритни орттириб олган эдим.

Уқув йили бошланишидан аввал бизни яна врачлар текширишди ва менинг акам бу ерда ҳам барча касалликларни қаҳрамонона ўз зиммасига олди.

— Сен бирор марта шамолласанг ҳам майли эди, — деди уйга қайтаётганимизда.

Мен ушбу илтимосни бажаришга қарор қилдим. Устига устак, унинг ойимга хўмрайганча шикоят қилаётганини эшитиб қолган эдим:

— Нима учун Санька врачларга текширтиргани боради?

— Саня,— деб тўғрилаб қўйди ойим.

— Соппа-соғ-ку, танбал!

Арча байрамидан сўнг мени кўпчилик «баҳодир йигитча» деб атай бошлади. Владик бўлса, «танбал» деб чақирарди.

Унинг кўнглида на бирор эзгу ният борлигини, на бирор қобилияти мавжудлигини, афсуски, мен анча кеч англадим. Лекин у айтишга арзигулик бирор нарсага эришишни жуда-жуда истарди ва ақллироқ бўлишни афзал кўрарди. Чунки ақлнинг миқдорини аниқ ўлчаш мушкул. Аммо, донишманднинг ёнида битта «танбал» юрса, унинг фазилатлари янада бўртиб кўринади.

— Сен нега бунчалик қўполсан?— деб даҳшатга тушди ойим Владикдан менинг лақабимни эшитиб.

— У ахир хўкиздек бақувват-ку!

— Бунинг нимаси ёмон экан?

Ойим мени ҳимоя қилиб, Владикни тарбиялашга шайланди (тарбияланиш навбати ҳам унга келиб қолган эди ўзи!). Лекин акам бирданига хўнграб йиғлай бошлади. Ойим тилини тишлади.

— Бақувват... У хўкиздек!— дея асабийлашиб такрорлар эди Владик.

Мен аста-секин унга мослашишга кўникдим: унинг қўлидан келмайдиган ишларга мен ҳам қўл урмайдиган бўлдим. Лекин унинг кўнгли учун ўзимнинг ташқи кўринишимни ўзгартиришим, бўйимни пасайтиришим мумкинми? Бу ишларга қодир эмас эдим.

Врачлар текширувидан уйга қайтаётиб, акамни қандайдир йўл билан хотиржам қилишни ўйлардим.

Биз чекка бир районда ҳаддан ташқари баланд илмий текширув институтининг ёнидаги янги қурилган уйда яшардик. Қўрқув ва саросима билан ердан ажралиб, ўз кулбаларидан ўнинчи ёки ўн иккинчи қаватларга парвоз этган кекса кишиларнинг ҳикоя қилишича, илгарилари бу жойларда қўзиқорин жуда сероб бўларкан ва ҳатто буғулар яшаркан.

Энди қўзиқориндан асар ҳам қолмаган, лекин атрофини қайин, қарағайлар ўрнига гиштин ва бетон уйлар қуршаб олган бўлса ҳам Урмонзор деб аталадиган кўл ўз жойида қолган эди.

Ҳеч ким бу қадар қисқа, бу қадар камтар ёз бўлганини эслаёлмасди: у кеч бошланиб, эрта ниҳоясига етди. Август охирларидаёқ пальто кийиб юра бошладик. Мен эса, чўмилишга аҳд қилдим.

Менга кўзи тушган катталар қунишганларича кийимларига бурканиб олишарди. Бизнинг уйимизда яшайдиган учта бола эса, сув исиб қолди шекилли деб ўйлаб, ечинишди-да, ўзларини сувга отишди. Лекин дир-дир қалтирашган кўйи дарҳол қирғоққа чиқиб кетишди. Улар анчагача менга ҳайратланиб қараб туришди.

— Мақтаняпти!— деди Владик мен эшитишим учун баланд овозда. Ўзи эса сузишни билмасди, чўкиб кетишдан қўрқарди.

Ингирма минутча сувдан чиқмай ўтирдим.

Кечқурун эса ниҳоят мени касалхонага жўнатишди.

— Ахир бу ўз-ўзини ўлдириш-ку!— деди ойим кафтлари билан қулоқларини беркитганча, умидсизланиб.

— Ўз-ўзини ўлдириш...— дея лабларини қимирлатди отам. Иккаласи ҳам ҳақиқатга яқин гапни айтишганини сезишмаган ҳолда.

Ойим тун бўйи ёнимдан жилмади. Аъзойи баданимни совуқ, ёпишқоқ тер босган эди. Гоҳ-гоҳ ҳушимдан кетардим, лекин ёнимда ойим ўтирганини сезар эдим. Тасаввуримда эса Урмонзор кўли чайқалар, соҳилда турган акам тинмай «У мақтаняпти!» деб қич-

қирарди. Лекин ҳамма овозларни ойимнинг шивирлаш-лари босиб кетарди:

— Санечка, Санечка...

Кечқурун отам билан Владик келишди. Ойимга палатамга кириш учун доимий рухсатнома берилган эди. Улар эса навбатма-навбат киришарди.

Владик стулга ўтирган пайтда ойим:

— Санечка, қарагин, у қанчалик қайғуряпти! Сенга жуда ҳам раҳми келяпти! Владик, мен тўғри гапиряпманми?— деди.

— Тўғри,— деб жавоб берди у ва асабий равишда бурнини тортиб қўйди.

— Нега сен шундай... ҳавода чўмилдинг ўзи?— деб сўради ойим.

— Чўмилгим келди-да.

— Лекин сен отанг, мен, Владик қай аҳволга тушишимизни кўз олдинга келтирсанг бўларди-ку!

У зўр бериб оиламизни бирлаштиришни, ҳатто мен учун ҳамма бирдек азият чекишини истарди.

«Зотилжам!»— дейишди врачлар.— Лекин ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади».

Бироқ, маълум бўлдики, буйрагим бир умрга касалланган экан. Бу — нефрит эди.

Қасалхонада уч ой ётдим. Владикнинг таъбири билан айтганда, «ағанаб» ётдим.

Мактабга бир йил кечикиб боришимга тўғри келди.

— Парво қилма,— деб менга тасалли берарди ойим.— Максим Горький билан Жек Лондон умуман тўрт синфлик маълумотга эга бўлишган, холос. Китоб ҳамма нарсанинг ўрнини боса олади. Улар сени мутахассис қилиб етиштирмайди, лекин чин инсон қилиб тарбиялайди!

— Наҳотки... мен энди ҳеч қачон мактабга бо-ролмасам?

— Нималар деяпсан! Мен сени шунчаки умидсизликка тушмагин деб гапиряпман, холос...

У болалигидан бери яхши кўрадиган эртақларни, шеърларни гўё тирик одамлар ҳузурига қайтгандек ҳис этиб овоз чиқариб ўқиб берарди.

Отам иккимиз ёлғиз қолган пайтни пойлаб туриб:

— Сени сувга тушишга нима мажбур қилди?— деб сўради.

— Август эди. Мен ўйловдимки..

— Сен негадир касал бўлишга қарор қилгансан шекилли? Агар мен адашмаётган бўлсам, албатта.

— Мактабга боришни истамадим.

Отам бармоқлари билан пешанасини ишқади. У оқ халатда худди бировларнинг дардидан чарчаган врачга ўхшаб кўринарди.

— Саня, мен сени яхши кўраман.

Менинг назаримда у: «Владикдан ҳам ортиқ кўраман», деб қўшимча қилмоқчидек туюлди. Лекин у бошқа нарсани қўшимча қилди:

— Менга энди ҳеч қачон шунга ўхшаш... ножўя иш қилмайман, деб сўз бер.

— Сўз бераман.

Ойим ҳамон ака-укаларнинг тенглиги учун курашарди. Владикнинг мактабга бориши ҳам бир йилга кечиктирилди. Оилавий кенгашимизнинг касалхонада ўтказилган кўчма йиғилиши ана шундай қарор қабул қилди.

— Сизлар ўзларингнинг мактабдаги ҳаётларингни бир кунда, бир соатда бошлашларинг ва битта партада ўтиришларинг керак!— деди ойим.

Владикни бир-бирига зид ўй-фикрлар қийнарди: у ўзининг беташвиш ҳаётини яна бир йилга узайтиришга қарши эмасди, лекин бошқа томондан, мени ҳеч бўлмаса бир йил ортда қолдириб кетишни жуда хоҳларди.

У палатада очиқчасига норозилигини айтди. Анча тузалиб қолганим учун, энди андиша қилмай, кўнглидагини айтишга ботинганди.

— Мен ўқишга боришни кутган эдим! Орзиқиб кутган эдим. Бизда ахир қонун бор.

Ойим менга таниш бўлмаган ўтқир нигоҳ билан уни стулга михлаб қўйди:

— Оиламиз амал қиладиган қонунлар оилавий кенгашимизда туғилади ва ҳеч қачон адолатга раҳна солмайди.

Владик миқ этмади: у ё бирдан мактабга боришни яна истамай қолди ёки оиламиздаги ўзининг энг ишончли ҳимоячисини йўқотишдан чўчиди.

Касалхона палатасида ўтказилган кенгашимиз шу билан ўз ишини якунлади. Лекин кейинчалик ўрта-мизда қандайдир келишмовчилик рўй бермасин, Владикнинг доим: «Мен сен туфайли ҳаётимнинг бир йилини йўқотдим!» деб писанда қиладиган бўлиб қолди.

Биз гўё Владик бошқараётган автомобилда кетаётгандек битта партада ўтирардик. У ГАЙнинг ҳукм-ҳаволаларига ҳам унча эътибор бермас, чунки йўл ҳаракати қоидаларини ҳам, ўз хавфсизлигини ҳам шахсан ўзи белгиларди. Дарс чоғида ўқитувчининг ҳамма саволларига жавоб беришга тайёр бўлсам-да, ундан аввал қўл кўтаришга ботинолмасдим. Мен аллақачон ишлаб бўлиб, устидан текшириб чиққан контроль ишларимни ҳам ундан аввал топширмас эдим. Мабодо менинг номзодим отряд Советининг раиси лавозимига тавсия этилса, мен Владикнинг номзодини дружина советининг раиси лавозимига тавсия этишларини талаб қилардим.

Ўқитувчилар бундай ҳолларни ака-ука Томилкинларнинг «ҳайратланарли қардошлиги» деб билишарди. Ота-оналар мажлисида ойим билан отамдан «ҳаракат ва ҳиссиёт яқдиллигига» қайси тарбия воситалари билан эришганликларини гапириб беришни, тажриба алмашишни илтимос қилишибди. Лекин, аслида ҳамма нарса бошқача эди: мен ундан бир қадам олдинга ўтиб кетишдан ҳам қўрқардим.

Мен охирги оилавий кенгашимиздан чиқар эканман, беихтиёр Иринанинг сўзларини эслардим. У физика ва математикага яхшигина қобилияти бўлгани учунми, психология ҳам «аниқ фан» деб аталиши лозим, деб исботлашга тиришарди гўё. Чунки у худди физика ёки математика қоидалари сингари қатъий тарзда, мунозарага ҳеч қандай ўрин қолдирмайдиган қилиб кишиларга баҳо берарди.

— Баъзи бир одамнинг хатти-ҳаракатлари табиий кўринади, бошқа бировники эса сунъий бўлади,— деб таъкидларди у. — Мабодо бундай ҳаракат муаллифи кучли ирода соҳиби бўлса, теварагидаги барча одамларни ишонтириши, ҳатто бўйсундириши мумкин.

Мен Владикнинг хатти-ҳаракатларига тобе эдим.

Ирина, аканг фақат ўзининг шахсий мулки бўлган нарсалардангина ҳайратланади, деганда ҳам ҳақ эди. Негаки, табиат ва одамлар шахсан Владикка қарам эмасди, шунинг учун у ўзини қуршаб турган атрофмуҳитдан тинмай нолийверарди. У билан муносабатини яхшиламоқчи бўлган бола, шошилишчи равишда ёмон баҳолар олиши, бедаво қяёфага эга бўлмоғи ва

оғир уй шароитида яшамоғи лозим эди. Агар бирор киши акамнинг жинига ёқмаса, демак, у Владикда йўқ бўлган қандайдир фазилат ёки буюм соҳиби. Владик эса зудлик билан ўша нарсани тортиб олишни истарди.

Биз учинчи синфда ўқиётган пайтимизда у олдинги партада ўтирадиган Петя Кравцовдан норози бўла бошлади. Петянинг айби ракета моделига ўхшаган, йўғон, ҳар хил рангда ёзадиган шарикли ручкаси бўлганида эди. Владикнинг хўрсиниб айтишича, сиртдан тилладек товланадиган бу матаҳ анча қиммат турарди. Мана шу ручка барча иллатларни оҳанрабодек ўзига тортиб олаверардики, улар Петянинг кичкинагина, нозиккина жуссасига, оқимтир сочли бошига, сочи қирдирилган гарданига қандай жойлашаётганини ҳеч тушуниб бўлмасди.

Владик ўлиб-тирилиб пул йиға бошлади. Мен у ракетага ўхшаган тумшугидан турфа хил стерженлар отилиб чиқадиган ручка сотиб олмоқчилигини тушундим.

— Дўконда ҳам шунга ўхшагани бор, лекин арзонроқ,— дедим.

— Арзон мол қимматга тушади!— деди атрофига аланглаганча Владик, мени ҳаёт сирлари билан таништирар экан.— Дўкондан эмас, магазиндан сотиб олиш керак!

Даромад манбаи фақат мактабда қиладиган но-нуштамиз эди: Владик бирдан меҳрибон бўлиб қолди ва уч-тўрт кун оч юрсанг, ҳеч нарса қилмас, деди. Бир ўзим эмас, иккаламиз оч юрарканмиз... Теппа-теги! Бу гапларни ойим эшитганда хурсанд бўларди-да.

Ниҳоят, биз беш сўм тўпладик. Менга, учинчи синф ўқувчисига, бу жуда катта маблағдек туюлди. Лекин яна икки сўм етмаётган эди.

Омадни қарангки, худди шу вақтда мухбир аъзо Савва Георгиевич эллик ёшга тўлди! Юбилей нишонланадиган кун эрталаб ойим менга мактабдан қайтаётганимда йўл-йўлакай илмий тадқиқот институти адресига телеграмма жўнатишимни тайинлади. Уша оқшом Савва Георгиевичга бағишланган тантанали йиғилиш ўтказилиши мўлжалланган экан.

— Ўзимиз юборамиз,— деди отам.

— Ўзимиз юборсак, биздан олдин етиб боради. Бу ноқулай. Шундоқ жўнатилса, соат олтиларга боради-ю, еттида оиласида ўқишади... Санечка, сенинг

дастхатинг чиройли. Почтада адаштириб юбормаслик-лари учун тушунарлироқ қилиб ёзгин. Мана сенга текст, мана пул.

Владик ўз ниятига эришиш учун қанча вақт керак бўлса, ўшангача хушомадгўйлик қилишни биларди. У биринчи танаффус чоғидаёқ:

— Икки сўмни бер... Мен ручкали бўлиб қоламан. Шу бугуноқ! Йўқса, талаб кетишлари мумкин. Тушун-япсанми?— Худди ручка ейдиган нарсаю, уни кўриб иштаҳаси очилгандек, қулт этказиб сўлагини ютди.— Телеграмма жўнатишга эса бир сўм ҳам етади.

— Сен қаёқдан биласан?

— Санька, сен ҳали ҳам танбалсан!— Ҳозирча пул менда бўлгани туфайли у эркалатгандек койиди.— На-ҳотки мен битта оддий сўз билан шошилиш сўзининг қанча туришини билмасам?

У ҳар доим нарх-наволарни суриштириб юрарди. Агар унга совға келтиришса, ҳатто меҳмонлардан ҳам: «Неча пул тўладингиз? — деб сўрайверарди. Шу муносабат билан ойим бир галги оилавий кенгашимизни: «Меҳмонларга муомала қилиш масалалари»га бағиш-лаган эди. Владик:

— Биласанми, бир сўм сарфлаб қанча ранг-баранг сўзларни айтиш мумкин, эҳ-ҳа! — деб туриб олди.

— Қайтими-чи?

У асабийлашиб бурнини тортди:

— Ошхонада овқат олиб еб кўйибмиз, деймиз. Қай-танга ойим жуда хурсанд бўлади. Бера қолгин, а? Икки сўм бер.

— Адашаётганинг йўқми? Ростдан ҳам етадими?

— Менга ишонмайсанми, менга-я?!

— Мен унга ишонмасдим. Лекин у, отамнинг таъ-бири билан айтганда, темирбетон симёғочни ҳам ўз томониغا оғдириб олиши мумкин эди.

Бошловчи шофёрга машинанинг рули қанчалик оҳанраболи туюлса, ўша пайтлари ҳарфлар менинг диққатимни ҳам шунчалик ўзига тортар эди. Мен ҳарфларни ёзмасдим, балки аста-секин расмини чизар-дим. Улар худди Петя Кравцовнинг гарданига ўхшаб, юмалоқ-юмалоқ шаклга киришарди. Савва Георги-свичнинг унвонию адресини ёзгунимча мовий рангли бланка тўлди.

— Сен бошқа бланка олгин-да, уни остига елим-лаб қўя қол... Шундай қилиб, «давоми бор» телеграм-

ма вужудга келади,— деб маслаҳат берди, менинг ҳарф чизишимни меҳри тобланиб томоша қилаётган аёл. Мен айтилганидек елимлаб қўйдим.

Телеграммаларни қабул қилиб олаётган қиз туйнук рўпарасида пайдо бўлган қиёфаларга мутлақо эътибор бермасди. У фақат сиёҳда ёзилган жумлалар билангина мулоқатда бўларди. Авторучкасини нуқиб-нуқиб сўзларни санарди. Ниҳоят у бланканинг юқори қисмига якуний натижани ёзди-да, мен тўлашим лозим бўлган суммани айтди ва шошилиб шиша тақсимчани пайпаслади-ю, юзимга термилди.

Юзим туйнукдан аранг кўриниб турарди, холос. Қиз сал юмшаб бояги суммани қайта айтди.

— Менда фақат... бир сўм бор,— дедим саросимага тушиб.

У яна-тагин мен ёзган сўзларни авторучкаси билан санчий бошлади.

— Бир сўм билан фақат адресини, фамилиясини, исмини, отасининг исмини, ва... унга илова қилинаётган ҳамма мансабларни хабар қилиш мумкин. Ахир унинг унвонларининг ўзи уч қатор экан-ку! Ҳа, яна мана бу сўзларни қўшимча қилса бўларкан...—У: «Туғилган кун билан табриклаймиз Томилкинлар», деган сўзларни таъкидлади.— Роппа-роса ўттиз учта сўз!— деди у.

— «Туғилган кун билан табриклаймиз», холосми?

— Ҳа, унинг фалон-писмадончилигини ёзилгач... бир сўм етмайди-да.

— Эҳтимол, адресни қисқартириш мумкиндир, а?— деб сўрадим.

— Етиб бормайди.

— Унвонларини қисқартирсак-чи?

— Маслаҳат бермайман — хафа бўлади!

— Энди нима қилдик?!

— Ҳисоблаб-ҳисоблаб ҳисобдан адашдик, дейдилар. Ота-онангни кўзи қаёқда эди?— деб сўради у.

— Эрталаб ишга кетишган.

— Э-э, мен бошқа маънода гапирдим. Умуман, ўзинг бир қарорга келавер. Кўряпсан-ку, одамлар навбат кутиб туришибди!

Менга иккита бланкани бир-бирига елимлашни маслаҳат берган аёлнинг раҳми келди:

— Ҳечқиси йўқ, биз шошмаётибмиз.

— Энди нима қиламиз?..— Қиз ўтирган жойида

мен ёзган текстни бармоқлари билан чертиб-чертиб қўйди. У ручка ниқтайверганидан ҳаммаёғи худди пашша ўтиргандек ҳол-ҳол бўлиб кетганди...— Сен ҳадеб ташвишланаверма,— деб маслаҳат берди у,— бу ерда асосий гап айтиляпти-ку: «Табриклаймиз». Нима билан табрикланаётгани шундоқ ҳам равшан. Пулинг-ни бер.

Мен пулни узатдим.

— Хавотирланавермасанг-чи, ҳамма гап равшан, тушунарли.

Кўчага чиқиб, мусаффо баҳор, ҳавосидан нафас олишим биланоқ миямда янги фикр туғилди: ҳозир уйга ўқдай учиб бораману Владикдан пулни тортиб оламан ва икки баробар узун телеграмма жўнатаман. Мен кичик-кичик ҳалқобларни сачратиб, негадир бундан эллик йил муқаддам, мана шундай сокин, ёмғирли кунларнинг бирида Савва Георгиевич туғилганини ўйладим. Энди бўлса, фақат мансабу унвонларининг ўзи уч қаторга сиғмаяпти. Уша пайтлардаёқ ҳаёт ва ўлим ҳақида ўйлаб, ўзимча мулоҳаза қилардим.

Савва Георгиевич бизнинг подъездимизда, тўртинчи қаватда яшарди. Ҳамма қадрлайдиган ва яхши кўрадиган ана шу зотга менинг раҳмим келарди: чунки роппа-роса олти ой муқаддам унинг хотини лифтнинг ичида инфаркт бўлиб ўлганди. Ушандан буён Савва Георгиевич лифтда тушмайди, ҳар қаватда дам ола-ола уйига юриб чиқади. Юракни ана шу йўсинда чиниқтириш лозим, дейди у.

Хотини кўп йиллар мобайнида унга илмий иш билан шуғулланиш учун имконият яратиб берган эди. «У эрини худди ёш боладек парвариш қиларди», дейишарди бизнинг подъездимиздагилар. Ростдан ҳам, у хотини вафот этгандан буён худди адашиб қолган ёки онаси ташлаб кетган болани эслатарди.

Менга Савва Георгиевичнинг бутун вужуди фақат бошдангина иборатдек туюларди. Мен ҳатто унинг бўйи баландми, йўқми, аниқ айтолмайман. Фақат бош... Бу қисмдаги ҳамма нарса муҳим аҳамиятга эга эди: атрофига эмас, ўзига, ичкарисига қарайдиган кўзлари, оқ-сарик аралаш ҳурпайган сочлари, худди география харитасидек чизиқларга бой манглайи.

— Унинг бошини шосупага қўйса бўлади!— дерди Савва Георгиевичга меҳри тушиб қолган отам.— «Тафаккур» деб номланган ёдгорликка жуда мос тушади.

Еки «Шахс» деган ёдгорликка...

«Худди шу бугунгидек оддий кунларнинг бирида ўша шахс туғилган!», деб хаёлимдан ўтказдим, кўлмакларни сачратиб борар эканман.

Савва Георгиевичнинг бошига оғир кулфат тушгандан кейин илмий ходимлар истиқомат қиладиган уйда уни ҳеч ким «Мамонт» деб атамай қўйди.

Владик менга эшик очди. У пулни сарфлаб бўлган эди — қўлида ракетага ўхшаган, турфа рангда ёзадиган авторучка турарди.

— Нима бўлди?— деб сўради у ўзини гўлликка солиб.

— Телеграммага етмади...

— Ахир сен менга ўша икки сўмни бермаслигинг мумкин эди,— деди Владик.— Мен сени мажбур қилмадим-ку... Илтимос қилдим, холос. Қолаверса, ўз қўлинг билан бердинг. Айбни бировга юклайман деб бе-корга овора бўлма.

У фақат ким ҳақу ким ноҳақ бўлишини ўйларди, холос. Отаму ойимни, Савва Георгиевични хаёлига ҳам келтирмасди.

Кейин у асабийлашиб бурнини тортди-да:

— Кел, бугун эртароқ ётамиз. Улар соат ўн иккиларда келишади. Эрталабгача ҳамма гап эсларидан чиқиб кетади! — деди.

Лекин ота-онамиз жуда эрта қайтишди.

— Кеча тугадими?— деб сўрадим.

— Ҳа, биз учун тугади,— деб жавоб берди ойим.

У чўнқайиб ўтирган кўршапалакка ўхшаган ҳўл соябонини йўлакка қўйди-ю, шу заҳотиёқ оилавий кенгашнинг навбатдан ташқари йиғилишини чақирди.

— Нима учун фақат адреснинг ўзинигина ёзиб қўя қолмадинг?— деб сўради ойим мендан.

— Нима бўлди!— деб сўради қизиқсишиб Владик.

Ойим худди кенгаш раисидек отамга:

— Сиз бирор нима демайсизми? — деди.

— Ҳозирча йўқ.

— Ундай бўлса, ўзим гапираман. Саня бугун бизнинг обрўйимизни тўқди... ҳатто айтиш мумкинки, бизни шарманда қилди. Оиламизни шармисор қилди!

— Қаерда шарманда қилди?— деб Владик ҳайратланишда давом этди.

— Юзлаб одамларнинг олдида. Бутун коллективимиз олдида!

Владик ҳайратланди:

— Қандай шарманда қилди? Ахир Санька уёққа боргани йўқ-ку!

— Сени, Владик, ҳатто хаёлингга ҳам келмайди... юбилей кечасида нималар бўлганини кўз олдингга ҳам келтиролмайсан.

Владик муштларини бошига тираб ҳайратона қиқиш билан ойимнинг гапларини эшитишга чоғланди.

— Ўзинг бизга бу воқеа қандай рўй берганини тусунтириб бермайсанми?— деди менга ойим, демократик анъаналарга амал қилган ҳолда. Ўз қилмишимга чин юракдан иқроор бўлиб, зиммамдаги гуноҳни бир оз энгиллатиш имкониятини яратиб.

Лекин мен бу имкониятдан фойдаланмадим.

— Бутун институт тўпланди,— деб гапира бошлади ойим.— Академиядан, министрликдан вакиллар, ҳатто чет мамлакатлардан меҳмонлар келишди. Савва Георгиевичнинг ишлари мамлакатимиздан ташқарида ҳам машҳур! Кириш нутқи, табрикномалар... Гуллар, адреслар ёзилган папкалар ҳам бўлди, албатта. Ниҳоят, институтимиз директори табрик телеграммаларини ўқий бошлади... Бир киши унинг ишидан ҳайратланганини ёзибди: бошқаси ҳам офаринлар ёғдирибди, лекин буниси озгина юмор аралаштирган: учинчиси эса шу қадар таъсирчан ёзибдики, бўғзимга тош тиқилиб қолгандай бўлди. Шу пайт тўсатдан: «Туғилган кун табриклаймиз...» — Ойим ўзини босолмай шахд билан ўрнидан турди ва негадир газни ёқди.— Савва Георгиевич бизни деб қанчалик жон куйдирганини ҳамма биледи!— У менга ўгирилди:— Жилла қурса, ўзимизнинг фамилиямизни қисқартириб, яширсанг бўлмасмиди! Раис бутун залга «Томилкинлар», деб баралла эълон қилди. Ўзимизнинг шахсий иснодимиз остига ҳам имзо чекибмиз. Одам ақлдан озиши ҳеч гап эмас!

Ойим қўлларини юқорига кўтарди, кейин жавоб беришимни талаб қилиб, мен томонга чўзди:

Владик чуқур ўйга толди.

Ойим эса яна отамга мурожаат этди:

— Сиз тайёرمىсиз?

— Ҳозирча йўқ.

— Қачон тайёр бўласиз ахир?!

— Кейинроқ.

Ойим жўрттага пул ҳақида индамаётган эди; у,

мени ўғирликда айблашга қийналарди, чамаси. Лекин бари бир шу мавзунни четлаб ўтолмади.

— Мен сенга уч сўм берган эдим. Хўш, уларни нима қилдинг?— Унинг овозида терговчиларга хос қатъият бор эди.

— Ҳалиги, Савва Георгиевич хафа бўлдими?— деб сўради Владик, гапни чалғитиш мақсадида.

— Мен унинг номига, президиумга хатча битиб жўнатдим: «Телеграммамида англашилмовчилик содир бўлибди».

— Демак, энди ҳеч қандай англашилмовчилик йўқ,— деди отам.

— Залдагилар-чи? Бутун институт-чи? Одамлар бир-бирларига қараб олишди...— Ойим шартта ўрнидан туриб, газни ўчирди.— Сиз менга тасалли бергунча, ҳақиқатни аниқланг.

Бу ойимнинг отамга айтган энг қаттиқ гапи эди, илгари ҳеч қачон бундай демасди: демак, менинг қилмишим ойимни жуда хафа қилибди-да.

Ошхонадаги оилавий кенгашимиз бир ярим соатча давом этди.

Ойим яна бир бора отамдан: «Сиз, Василий, ҳеч нарса демоқчи эмасмисиз?» деб сўрагач, отам босиқлик билан, қатъий оҳангда, ҳеч қанақа маъносиз жилмайишсиз бундай деди:

— Аминманки, Саня атайлаб бемаъни иш қилмайди.— У менга ўғирилди:— Мен сенга ишонаман... дўстим.

Баъзан отам менга «дўстим» деб мурожаат қиларди. Лекин бу сўз сира баландпарвоз эшитилмасди.

Владик зўр бериб бурнини торта бошлади: ҳозир ҳаммасини тан олиши лозимлигини биларди, бироқ у ўзини енголмади.

Шафқатсиз руҳий олишув кетаётган пайтда вазиятни бир оз юмшатиб йўлакдан қўнғироқ эшитилди.

Владик суюниб кетди ва эшикни очиш учун ошхонадан чопиб чиқди.

Биз Савва Георгиевичнинг овозини эшитдик:

— Тўнғич авлод қаерда?

— Ошхонада,— деб жавоб берди Владик.

Овозидаги дадилликка қараганда, билдикки, мухбир аъзо озгина ичиб олган.

У иккала қўли билан катта гулдастани қучоқлаган-

ча ошхонамиз эшигида пайдо бўлди. Гулдаста шу қадар улкан эдик, беихтиёр турфа хил гуллар экилган гулзорни эслатарди. Савва Георгиевичнинг плаш ва хурпайган сочларидан сув томчиларди.

— Ташқарида ҳали ҳам ёмғир ёғяптими?— деб сўради ойим меҳрибончилик билан бир оз хавотирланиб.

— Апрельнинг охирларидаги момақалдироқни яхши кўраман!— деб жавоб берди Савва Георгиевич, бизга нотаниш қувноқ овозда.— Машинадан подъездгача икки қадам юрдим, холос. Мана...

— Совғалар, сизга берилган адресли папкалар қарда қолди?

— Кабинетимга ташлаб келдим. Уларни олиб келишади.— У ойимга қўлидаги турфа гулдастасини узатди.— Валентина Петровна, бу сизга.

— Бемаъни телеграммамиз учунми?! Қўйсангиз-чи!

Ойим қўлларини орқасига яширди. Кейин ноилжликдан иккала қўли билан қулоқларини маҳкам беркитиб олди. Одатда, у жуда қаттиқ ҳаяжонланса қўлларини қаёққа қўйишни билмай қоларди.

— Василий Степанович, рафиқангизни кўндирсангиз-чи! Менинг энди рафиқам йўқ, бу гулларни кимга ҳам олиб борардим. Айтмоқчи, телеграмма хусусида.

Ойим қулоқларидан қўлини олди. Савва Георгиевич гапиришга қулай бўлсин деган ниятда унинг қўлидаги гулдастани олди.

— Нега кетиб қолдиларинг? Узимнинг яқунловчи нутқимда мен, одатдагича ҳаммага ташаккур айтдим. Айниқса, ўша мен эрта тонгдаёқ олган ажойиб телеграмма учун сизларнинг оилаларингга алоҳида мишнатдорчилик билдирдим.

— Лекин биз... юбормаган эдик!

Савва Георгиевич ойимга жавоб бермай, телеграмма ҳақида бошқа гапирмай, йўлакдан хона томон юрди. Табриклардан жудаям чарчаганини билдириб қўйиш учун у атайлаб «енгил нафас» олди: зиёфат туфайли ҳамма нарсани «меъёр»дан ошириб кўрсатаётганди.

— Лекин мен, ҳамма нарсани келажак ишларимга мажбурият тариқасида қабул қиламан, демадим. Биринчидан, мажбуриятларни жиним суймайди: у елкангда оғир юкдай эзиб туради, ишлашга халақит беради. Бундан ташқари, у қайси «келажак ишлари»ни назарда тутаётганини ким билиб ўтирибди? Хотинимнинг

уруғидагилар узоқ умр кўришганди, мен унинг бу гапидан қувониб юргандим. Умрда нимаики амалга оширилган бўлса, шу нарсалар нақд бўлди. Қелажақдаги ишлару мажбуриятлар эса...

— Савва Георгиевич, сиз бор-йўғи элликка кирдигиз, холос!— деб хитоб қилди оғим.

— Бу кўпми ёки озми?.. Добролюбовга кўпдек кўринган бўларди, Лев Николаевичга эса оздек.

— Олимлар ёзувчиларга нисбатан узоқ умр кўришади,— деб жавоб берди оғим.— Одатда шунақа...

— Ҳамма гап шундаки, ҳеч қанақа одат йўқ! Лекин ҳақиқатан ҳам, узоқ умр кўришади... Чунки ҳамма нарсани тежаб-тергаб сарфлашади-да!

Эҳтимол, Савва Георгиевич, мазмунан шунга ўхшаш-у, лекин шаклан бошқачароқ сўзни айтган бўлиши мумкин. Акс ҳолда, мен — учинчи синф ўқувчиси ҳеч нарсага тушунмаган бўлардим.

— Мен бирорта ҳам дуэлдан қурбон бўлган олимни билмайман!— деб маълум қилди у.

— Плашингизни ечинг,— деди оғим ва унга ёрдамлаша бошлади.

У қайрилиб қаради:

— Наҳотки сиз мени чойга таклиф қилсангиз?.. Бугун мен ичадиганимни ичиб бўлдим.

...Телеграммага алоқадор конфликт расман ўз кучини йўқотди. Лекин психологик жиҳатдан ҳамон унинг таъсири сезилмоқда эди. Оғим ҳеч хотиржам бўлолмасди. Вақт ўтган бўлса-да, мени кечиринмаганди. Агар оғим иккаламиз ёлғиз қолгудек бўлсак, у менга синовчан узоқ нигоҳини қадаб турарди.

— Мабодо Савва Георгиевич ўзига хос зийраклик билан онламиниз обрўини сақлаб қолмаганда нима бўларди? Сен ўшанда ҳам миқ этмасмидинг? Унинг топқирлиги туфайли касаллик даф қилинди. Бироқ, ўша касалликнинг келиб чиқиш сабаблари аниқланганича йўқ ҳали. Касаллик яна тарқалиши мумкин!

Савва Георгиевичнинг маънавий фазилатлари меникига қарама-қарши қўйиларди: у қутқариб қолди, олижаноблик қилди: мен шармисор этдим, айбимга иқдор бўлишга ҳам иродам етмаяпти.

Владик менга гўё телеграмма воқеасига заррача ҳам алоқадор эмасдек маслаҳат берарди.

— Яна озгина чидагин. Одамлар ҳамма нарсани

унутишади. Лекин аста-секин... Яқинда лагерга кетамизу ойим фақат бизни у ерда нима билан боқишаётганлари ҳақида сўрайдиган бўлади.

— Борди-ю, ойим бу воқеани Савва Георгиевич олтмишга киргунча эсидан чиқармаса-чи?

— Сен қанақанги танбалсан ўзи! Одамлар ҳамма нарсани унуттишади. Масалан, мен билан сени иккита бувимиз бор эди, энди бўлса улар йўқ. Лекин ойим билан отам ҳозиргача йиғлашяптими? Бу ерда эса қандайдир телеграмма, холос... Танбалсан сен, Санька!

Отамнинг менга раҳми келарди.

— Эҳтимол, ойингга дилингдагини айтсанг ўзингни сал енгил ҳис қилармидинг, а? Унга айтасанми? Лекин мен бари бир ишонаманки, сен ҳеч қачон атайлаб бемаъни ишга қўл урмайсан.

— Раҳмат.

— Менинг кўнглимга ишонч уруғини сен ўзинг қадагансан. Қадагансан!

Лекин ойимнинг қалбида бундай ишонч учун жой топилмади: аксинча, унинг кўнглига шубҳа уруғи қадалиб қолди. У мени тарбиялаш мақсадида кўлимга йирик-йирик пулларни тутқазарди: квартира, чироқ, газ ҳақларини тўлаб келишимни илтимос қиларди. Мен квитанцияларни келтириб берардим. Кейин у мендан газета-журналларга обуна бўлиб келишни сўради. Яна квитанцияларни келтирдим... Бундан ташқари, мен уйимизнинг рўпарасида жойлашган омонат кассасини ҳам ўмариб кетмадим ва уйимиздаги кўп томлик асарларни ҳам букинист магазинига топширмадим. Ойим аста-секин хотиржам бўла бошлади.

— Мана, кўрдинг!— деди Владик.— Ҳамма нарсани унуттилади.

Акам кўп рангли авторучкасини уйда ишлатмасди.

«Буни қаердан олдинг?»— деб сўраб қолишлари мумкин эди-да. Устига устак, мактабда ҳам ишлатмай қўйди: ҳаётда ҳамма нарсани унуттилади, дер, мен ҳам уни тезроқ эсдан чиқаришимни истарди шекилли. Ёзув столининг иккита ғаладонида ҳар хил қутилар, қутичалар, банкаларни асрарди... У ғаладонни қулфлаб қўярди. Авторучкасини ҳам буюмлари орасига тикди.

— Сиёҳи қуриб қолади,— деб огоҳлантирдим уни.

Биз лагерга жўнаб кетишимиз арафасида ойим менга сўнгги йўл-йўриқларни айтиб бўлгач:

— Майли, ўша воқеа жавоби ечилмаган топишмоқдек қолаверсин. Аммо ҳеч қачон давоми ҳам бўлма-син! Бироқ, мен уни хаёлимдан бутунлай чиқариб таш-лай олмайман. Сенга маълумки, отанг иккаламиз Вла-дикдан унчалик рози эмасмиз. Лекин, назаримда, у оиламизнинг обрўйини тўкадиган бундай ишга қўл урмаган бўлар эди. Тўғрими? — деди. Мен индамадим.

— Башарти қўл урган тақдирда ҳам бизни бу қил-мишидан хабардор қиларди. Унинг менга раҳми ке-ларди!

Ойим нажот излагандай кўзларимга тикилди.

Мен кундуз кунни ухлашга, узоққа сузиб кетмас-ликка (ўша кунни эрталаб у мендан шулар ҳақида ҳам илтимос қилган эди-да) қатъий ваъда бердим.

Биз саккизинчи синфда ўқийдиган пайтимизда Ири-на пайдо бўлди.

Одатда, янги келган болалар ювош бўлиб юриша-ди. Лекин Ирина кўриниши биланоқ бутун синфнинг нафаси ичига тушиб кетди: ўғил болаларни ҳаяжон чулғаб олди, қизлар билан Владик бўлса, ҳасаддан гапиролмай қолишди.

— Қарменга ўхшамоқчи шекилли,— дея пичинг қилди Владик.

Аммо бу қизнинг бировларга «ўхшаши» шарт эмас-ди: табиат уни бадий асар қаҳрамонидек яратган эди. Бу қаҳрамонни ҳамма музика асаридан биларди.

Савва Георгиевич, «Табиат билан мусобақалашиб бўлмайди», деб ишонтирган эди. Ирина ҳам табиатга қарши ҳеч нарса қилмаганди: қулоқларида ўқитувчи-ларнинг хавотирли нигоҳларини жалб этадиган исир-ғаси бор эди. Уша машҳур операдагидек ёноқларига қоп-қора жингалак сочлари тушиб, ёпишиб турарди.

Ҳатто аёллардан бирортаси нимаси биландир бош-қалардан ажралиб турса, Владик ўзини қўйгани жой тополмай қоларди.

Иринанинг яшил кўзлари биздан: «Қариндошлар, нега миқ этмаяпсиз?»— деб сўраётгандек эди. Қола-верса, у фақат Владикни «қариндошинг» деб атай бошлади — ўшандаям мен билан гаплашаётганда, холос.

У ўзини шу қадар эркин тутардики, ҳатто синф раҳба-римиз, физика муаллимамиз Мария Кондратьевна:

— Узлаштириш учун мен жавоб беролмайман,— деб айтишга мажбур бўлди.

У хавф-хатардан огоҳ қилиб қўйиш мақсадида бу сўзларни ишонч билан фақат ўғил болаларга қарата айтди. Мария Кондратьевнанинг ажойиб методи бор эди: у кўнглидаги ҳамма гапларни очиқ-ойдин айта-верарди. Унинг фикрича, ўқитувчининг очиқчасига гапириши ўқувчиларнинг фаҳм-фаросатига ҳам, бирор янгиликни кашф қилишига ҳам ижобий таъсир кўрсатарди. Айни пайтда у бизларнинг секин-аста шўрлик Хозенинг кўйига тушиб қолишимизни истамасди. Бироқ, ушбу жараёни тўхтатишга синф раҳбаримиз ожизлик қилди.

— Булар ўқувчилар эмас, балки хўрсинувчилар,— деди ниҳоят у.

Назаримда, бундан фақат Владик истисно эди. Бегоналарнинг муваффақияти акамнинг асабига тегарди. Агар қатрондек қора ясама жингалак соч кийиш мумкин бўлганида борми, у зудлик билан пул йиғишга киришарди, албатта.

Тўсатдан мени боғчада «баҳодир йигитча» деб аташганини эсладим. Қаддимни ғоз тутиб сартарошхонага бориб келдим.

Ирина биринчи бўлиб мен билан гаплашди.

— Микрозаррачалар тўғрисида лекция эшитишни истайсанми?

— Истайман... Қаерда?

— Университетда. У ерда ёш физиклар мактаби бор. Кириш мумкин. Розимисан?

— Сен билан бирга бораманми?.. Розиман.

— Физика — жон-дилим.

— Бу ҳақда Мария Кондратьевнага айтсанг-чи,— деб маслаҳат бердим мен. — Хурсанд бўларди!

Бизнинг синф раҳбаримизнинг ёши олтмишдан ошган эди. У доимо, дарсда ўлиб қолсам керак, дерди. Мария Кондратьевна касал бўлиб қолса ҳам инқиллаб-синқиллаб мактабга келаверарди: меҳнат қилиш қобилиятини йўқотган, энди пенсияга чиқиши керак, деб ўйлашларидан қўрқарди.

Биз ҳам раҳбаримиз ўзининг сўнгги дамларигача физикадан дарс беришини истардик. Лекин мактаб директори кекса ўқитувчиларга ҳадиксираб қарарди.

— Касал бўлишаверади, касал бўлишаверади,— деб тўнғилларди у ўқитувчиларнинг йиғилишларида. Биз бу ҳақда дарҳол хабар топардик.

— Вақти-соати келиб, ҳамма касалликлар унга ёпишиб ўч олишади, — деди Ирина.

Аста-секин Ирина синфимизнинг шавкатли малика-сидан шавкатли физик-математикка айлана бошлади: унинг аниқ фаиларни ўзлаштиришдаги қобилияти ўқитувчиларни тонг қолдирарди.

Лекин коллективимизнинг ўғил бола қисмининг ўзлаштириш кўрсаткичлари пасайиб борарди: севги таваккалчиликка, қаҳрамонликка илҳомлантиради, лекин у ақлли гуллаб-яшнашига ёрдам бермайди.

— Сен уни бутунлай ўзингга огдириб олгин!— деб маслаҳат берди менга Мария Кондратьевна.— Синфимизни қутқарасан: бошқалар унинг кўнгли сенга мойил эканини билишса, ҳафсалалари пир бўлиб ҳадеб уни ўйлайверишмайди. Устига устак, сен...— у кўз қисиб қўйди,— акангдан ҳам ўзиб кетасан! Мен кўпдан бери сизларни кузатиб юрибман. У сени ўзига бўйсундириб олган. Албатта, ўз қобилияти билан эмас, характери билан. Масалан, мен сени аллақачон физика олимпиадасига тавсия этишим мумкин эди, лекин сен аввало уни тавсия этишимни талаб қилган бўлардинг. Фақат кекса одамларгагина ҳурмат юзасидан навбатни бериш керак. Лекин мен... ўзимга навбатини берган одамни ёмон кўраман...

Тез орада мен Савва Георгиевич Ирина сажда қилладиган одам эканини билиб олдим.

— Ҳамма нарсани ундан ўрганишни хохлайман. У — Гигант!

— Собиқ Мамонт,— деб қўшимча қилдим.

— Бу лақабини қаёқдан биласан?

— У бизнинг подъездимизда яшайди.

— Сен уни кўриб турасанми? Чернобаевни-я?!

— Ҳар куни кўраман.

— Мени таништириб қўйгин.

Савва Георгиевич эллик олтига кириб қолгани учун рози бўлдим.

Мухбир аъзонинг тўртта хонаси борлигини билардим. Қандайдир аёл уйни йиғиштиргани келарди, ойим эса унга бош-қош бўлиб турарди. Ойим магазиндан ёки бозордан келса, битта сумкани ўзимизникида қолдириб, бошқасини тўртинчи қаватга олиб чиқарди.

— Талантли кишига хизмат қилиш ҳеч кимнинг обрўсини ерга урмайди,— деб тушунтирарди отам

Владик билан менга.— Уни фандан айириб хўжалик ишларига ўралаштириб қўйиш — жиноят.

Ойим инглиз тилини биларди ва баъзан Савва Георгиевичга бирор нарсани таржима қилиб берарди.

— Ўзи ҳам кўп тилларни билади,— деб изоҳ берган эди отам.— Лекин сира ҳам вақти йўқ.

— Ойи, хоҳлайсизми, биз сизга ёрдам берамиз?— деб сўрадим мен.— Магазинга борамиз, хоналарини йиғиштирамиз...

— Бу эркакларнинг иши эмас.

— Йўқ, Владик билан эмас... Ирина иккаламиз...

— Савва Георгиевич рухсат бермайди. У жуда ҳам уятчан. Биз — унинг яқин кишиларимиз, шунинг учун рухсат беради...

«Талантли кишига фақат бир ўзи хизмат қилмоқчи», деб ўйладим.

— Биз Ирина иккаламиз университетга киришга қарор қилдик. Механика-математика факультетига. Шунинг учун у баъзи нарсаларни тушунтириши мумкин эди...

— Бу ахир бутунлай ноқулай-ку!— деб эътироз билдирди ойим.— У онламининг унга кўрсатаётган ғамхўрлиги беғараз эканлигига шубҳаланиб қолиши мумкин... Наҳотки, отанг иккаламиз сизларга ёрдам беролмасак?.. Марҳамат, уйда истаганингча консультация беришга тайёрмиз!

Бироқ, Ирина мендан ойим ва отам билан таништириб қўйишни илтимос қилмаган эди. У фақат Чернобаевга сизинарди.

Бахтимизга, Владик иккаламизнинг туғилган кунимиз яқинлашиб қолди.

— Савва Георгиевични ҳам таклиф қилинг,— деб илтимос қилдим ойимдан.

— «Туғилган кун табриклаймиз...»— деди у ва энг охирги умид билан кўзларимга тикилди.

Мен кўзларимни олиб қочдим.

— Яхши, уни таклиф этамиз. Владик билан сенинг номингдан.

Мен Иринани ҳам таклиф қилдим.

Дастлаб, у унамай турди:

— Яхшиси, ўша қариндошинг билан бошқа-бошқа вақтда туғилганингда бўларди. Фикримга қўшиласанми?

— Энди бу нарсани тузатиш амримаҳол.

— Эссиз...

— Савва Георгиевич ҳам бўлади.

— Чернобаевми? Ростдан-а!

— Келасанми?

— Қариндошингни ҳам табриклашим керакми?

— Ойим билан отамни табриклагин, вассалом.

— Бўпти, бораман... Чернобаев ҳам бўладими?..

Фақат шунинг учунгина сизлар дунёга келсаларинг арзийди. Айтмоқчи...— У овозини пасайтирди.— Деярли ҳамма юқори синф қизлари менга қарши бўлиб олишибди.

— Мен сезганим йўқ-ку...

— Улар нима учун бирлашиб қолишганини биласанми?

— Нима учун?

— Саня, улар сени яхши кўриб қолишган.

У шундай фикрдалигига ичимдан суюндим.

— Сен янглишяпсан,— деб ғўлдирадим.

— Ҳамма яхши кўради!

«Сен ҳамми?» деб сўрагим келди. Лекин унинг ўзи алоҳида таъкидлади:

— Истисносиз равишда!

— Бунн Владикка айтмагин.

Бу — ундан сўраган ягона ўтинчим эди.

— Ҳар ҳолда, унинг ҳасадгўйлиги сени тиз чўқтирди-ку! Менга қара... Агар ақлинг билан ташқи кўринишингни унга берсанг борми, мен уни бўйнига осилиб оламан!

У мактаб йўлагидан, унга ҳамма қараётганини сезиб ўзини сезмаганга олиб кетаётган кишидек юриб кетди. Кейин юришини секинлатди-да, орқасига қайтди.

— Айт-чи, Савва Георгиевич итни яхши кўрадими?

— Мен ундан сўраганим йўқ. Бироқ, менимча, итни ҳамма яхши кўради.

Ирина итини эргаштириб келди. Мен қорабароқнинг исми жуда узун, шунинг учун уни ИАД деб қисқартилган оти билан чақирган яхши, деб уйдагиларни огоҳлантиргандим.

Аввалига, ойим билан отам адашиб, уни гоҳ «АИД», гоҳ «ДАИ» деб чақиришди. Лекин улар аста-секин ўрганиб олишди: итни чақиришдан аввал ичларида «Инсоннинг ажойиб дўсти» деб такрорлаб оли-

шарди-ю, шундан кейин бош ҳарфлар ўрни-ўрнида келаварарди.

— Мунча чиройлисан, ИАД!— деб ҳайратланишарди улар соддалик билан.

Ирина синфимиздаги ўғил болаларга қилганидек қорабароққа ҳам жиддий муомала қилар эди.

— Ҳадеб думингни ликиллатаверма! Бурчакка бориб жим ёт! Акилламагин, бугун сенинг туғилган кунинг эмас!

— Ҳамманинг диққат марказида бўлишга ўрганиб қолган-да,— деб тушунтирдим ота-онамга.

Бу нарса итни эгаси билан иноқлаштирганди.

— Мен сени бунчалик гўзал деб ўйламагандим!— деди ойим ва янги туғилган «гўдаклари»га хавфсираб қараб қўйди.

Ойимнинг сўзларини худди ҳаммага маълум ҳақиқатни энг кейин эшитган одамнинг гапларидек қабул қилдим. Владик секингина бурнини тортиб қўйди.

Отам дунёда ойимдан бошқа ҳам «гўзал» борлигини тан олмас эди.

— Негадир дастурхонни «бузгим» келмаяпти,— деб изоҳ берди ойим.— Яна озгина сабр қилайлик... У университетда ушланиб қолди шекилли. Лекин мана ҳозир келиб қолади.

Ирина «университет» сўзини эшитиши биланоқ кўзларини қисди: «Инсоннинг ажойиб дўсти» эса қулоқларини динг қилди.

Иўлақдан узоқ чалинган қўнғироқ эшитилди: афтидан, Савва Георгиевич кнопкани босган кўйи одатдагидек нима ҳақдадир чуқур ўй суриб қолганга ўхшайди. Ойим ҳаммадан олдин бориб эшикни очди.

Савва Георгиевич бошқаларнинг суҳбатига дарҳол аралашиб кетавермасди; аввал гўё хонада ажнабий тилда гапиришаётгандек, синчиклаб тингларди. У энг оддий суҳбатнинг мазмунига ҳам зўрға тушунарди. Чунки унинг ўй-фикрлари жуда узоқларда бўларди. «Фақат битта қизиқиши бўлган инсон!— дерди ойим.— У фақат физика ҳақида ўйламай, ундан ҳеч қачон ажралмайди ҳам!»

— Биз ҳам худди сизга ўхшаб, баҳорда туғилганмиз,— дедим мен, мерганларга хос аниқлик билан.

— Уша нарсани эсламаганингда яхши бўларди,— деб шивирлади ойим ва Савва Георгиевичнинг тақсими-часига овқат сола бошлади.

Мен ўрнимдан туриб: «Бизга ҳаёт ҳадя этишган» ойим ва отамнинг шарафига қадаҳ сўзи айтдим. Катталар шампан виносидан ичишди, биз — тўққизинчи синф ўқувчилари бўлсак, мактабгача ёшдаги болалар яхши кўрадиган «Буратино» ичимлигидан тотиндик.

Владик фақат бурнинигина тортмай, бутун танасини «тортди» — бунақасини биринчи кўришим. Агар иккаламизнинг ўртамизда Ирина ўтирмаганда, бундай қилмаган бўларди, албатта. Афтидан, акам мендан кўра ақллироқ гап айтишни жуда истарди. Ундаги истак шу қадар кучли эдики, бирор нарса ўйлаб тополмади.

Савва Георгиевич бармоқларини хурпайган сочлари орасига тикқанча оғир ўйга толди ва паришонхотирлик билан Владик иккаламизнинг келажагимиз учун қадаҳ кўтарди. Сўнг, бир оз нафасини ростлаб олди-да, ўзини қийнаётган фикрни ўртага ташлади:

— Эҳ, агар келажагимизнинг қиёфаси қандайлигини олдиндан айтиш мумкин бўлсайди... Ҳеч ким ҳеч қачон инсоннинг шахсий ҳаёти деб аталадиган қайсар машинага ўз программасини жойлаштиролмайди.

Владик ҳамон шошилмасди. Мен тезроқ унинг тилига чиройли сўзлар келишини истардим.

Ирина менинг хаёлимдан ўтган фикрни сезди шекелли, қулоғимга шивирлади:

— Сен — унинг ҳасадига қулсан.

— Нима учун?

Жавоб бериш ўрнига у аста ўрнимдан турди.

Ирина доскага чиққанда пероларимизу дафтарларимизнинг саҳифалари ҳам қилт этмай қолганидек, вилка ва қошиқларнинг шовқини тинди.

— Биз илмий ходимлар уйда ўтирибмиз,— деди у. Дарҳақиқат, уйимиз ана шундай деб аталарди.— Мана шу нарса яхшилик аломати бўла қолсин ва биз ҳам ўзимизни унга... фанга бағишлайлик!

Кечада мухбир аъзонинг ҳозирлиги уни илҳомлантириб юборганди. Савва Георгиевичнинг манглайда ирмоқ ва меридианлар сони янада ортди: у Иринадан нимага қизиқишини сўради.

— Молекуляр физикага,— деб жавоб берди у хотиржамлик билан. Ҳамма унинг гапига ишонди.

Владик ҳеч нарсани кўрмасди ҳам, эшитмасди ҳам, у ўзининг қадаҳ сўзларини ўйлаётган эди.

Савва Георгиевич, ойим ва отам сингари одамларсиз мухбир аъзоларнинг ўзлари ҳеч нарсага арзи-

маслигини айтди. Мен илгарилари ҳам ундан шу-фикр-ни эшитган эдим. Лекин ҳар доим менга, у фақат ойимни назарда тутаётгандек туюларди. Отамни эса одоб юзасидан тилга оларди, холос.

— Телефонларингда қўнғироқ қилиб олсам бўладими? — сўради Ирина, лабини қулоғимга теккизиб.

— Телефонимиз ошхонада. Ҳозир сенга кўрсатаман.

— Қаёққа кетяпсизлар?— деб сўради ойим хушёрлик билан.

— Қўнғироқ қилгани,— дедим.

Ошхонага кирган заҳотимизоқ, нимага келганимизни унутиб қўйдим.

— Ирина...

— Нима?— деди у.

Мен қўрқа-писа қўлимни унинг елкасига қўйдиму худди шу дамда оёғим оғриганини ҳис этдим: дафъатан, болдиримга игна санчилгандек бўлди.

Қичқирганча ўгирилсам... «Инсоннинг ажойиб дўсти» мени яна тишлашга чоғланиб турибди.

Ирина тажрибали шофёрдек, нима гаплигини дарҳол сездим: у чўнқайди-да, қорабароқни шапатилади.

— Бировларнинг ишига тумшугингни тикмагин!— У чўккалаб ўтирган кўйи менга зумрад кўзларини қадади:

— Тажовузкорликдан ҳимоя қиляпти.

Эшикдан акамнинг овози эшитилди.

— Яшириниб олдиларингми?

— Бутунлай эмас,— деб жавоб берди Ирина.— «Инсоннинг ажойиб дўсти» биз билан бирга-ку.

...Одам кексайгандан сўнг ёши билан ҳисоблашмай иложи йўқ; доим «формада» юриб бўлмайди. Бу бегона «форма» худди бировнинг кийимидек ноқулай: қаеридир сиқади, қаеридир торлик қилади. Бундай кийим Мария Кондратьевнани бўғиб қўйиши мумкинлигини сездим. Синф раҳбаримизнинг қаддини йилларнинг юки букчайтирмоқчи бўларди, аммо у қоматини тик тутишга ҳаракат қиларди. Кексалик ҳар бир қаватга кўтарилгач, бирпас тўхтаб, нафасини ростлашни истарди, у бўлса, мактаб зинапояларидан дам олмай чиқарди. У ўзини ўзи енгиб чиқарди... Директор, унинг шу зинапоялар, йўлаклар ва ҳамма билан хайрлашадиган пайти келибди, деб ўйламаса бас, ишқилиб.

Бир куни дарс пайтида унинг тоби қочиб қолди:

— Мен озгина дам оламан.

Биз жойимиздан сапчиб туриб кетдик: «Врачи чақирш керак! Тез ёрдамши!..»

— Сизлар ҳам озгина дам олинглар,— деди у.

У ҳеч кимга билдирмай, яширинча касал бўлишга тиришарди. «Бунақада директор билмаслиги учун яширинча вафот этиши ҳам ҳеч гап эмас-ку!»— деб ўйлардим. Директор педсоветларда минғирлайвериб, муаллимамининг эҳтиёт қилиб сарфланса, йилларга етиши мумкин бўлган куч-қувватини пала-партишлик билан сарфлаб, қисқа муддатда тамом қилишга мажбур этарди.

— Кексаликни ҳадеб ўйлайвермаслик керак, лекин бутунлай эсдан чиқариш ҳам ярамайди,— деган эди оғир хўрсиниб Савва Георгиевич бизникида. У хотини қўлида иккита сумка билан лифтда турганча бирдан ўлиб қолганининг сабабини топмоқчи бўларди.

Танаффусга яқин Мария Кондратьевна ўзига келди. У шиддат билан ўрнидан турди-да, шахдам қадам ташлаб ўқитувчилар хонаси томон кетди.

— У энди пенсияга чиқса ҳам бўларди,— деди Владик.

Вақти келиб, у мактабимиз директорининг ўрнини эгаллаши мумкин эди.

— Менга ёрдам берасанми?— деб сўради Мария Кондратьевна, биз — Ирина, Владик ва мен ўнинчи синфда ўқиётган пайтимизда.

— Сизгами? Албатта... Қанақа ёрдам керак?

— Яқинда ёш физикларнинг шаҳар олимпиадаси бўлади. Сени мактабимиз номидан вакил бўлиб боришингни истардим.

— Бутун мактаб бўйича... битта ўзимми?

— Агар биттагина талантли вакил бўлса, баъзан фан ҳам, санъат ҳам ютади!

— Сиз ўйлайсизки...

— Аминман, Санечка,— деб гапимни бўлди у.— Мен кўпдан буён аминман. Яхшиси, мисолларга мурожаат этайлик: юксакликдан атрофдаги нарсалар яққолроқ кўринади. Кичкина нарсанинг асл моҳиятини тушуноқчи бўлсанг, уни улуғворликка қиёслаб кўргин! Сен шундай ҳақиқат борлигини эшитмаганмисан?

— Ҳозирча йўқ.

— Шошма, ҳали эшитасан! Қоролёв бутун космо-

навтика номидан вакил бўлиши мумкин эди, Менделеев химиядан, Шаляпин — рус опера мактабидан... Сен эса бизнинг ўн еттинчи сонли мактабимиздан вакил бўласан.

— Менимча, Ирина вакил бўлгани дуруст.

— Яна ўзингга ишонмаяпсанми?.. Аканг сени устингга миниб олган. Эҳ, шунақанги минганки!

У мендан ёрдам беришимни илтимос қилди. Лекин, айни пайтда унинг ўзи менга акамнинг қўл остидан чиқиб олишимга ёрдамлашмоқчи бўлди...

— Агар сен бу олимпиадада голиб чиқсанг ёки бирорта ўринни олсанг... охириги ўринни эмас албатта, ўқувчи ўқитувчини қутқариб қолди, деб айтиш мумкин бўларди. Балки, «қўллаб-қувватлади» дермиз. Ҳа, шуниси сал юмшоқроқ эшитиларкан.

— Қачон бўлади?

— Душанба куни. Лекин келгуси душанбада эмас, наригисида... Инженер ва техникларнинг Маданият уйида. Тайёрланишинг учун икки ҳафта вақтинг бор.

Биринчи ҳафтани мен ўзимни «камол топтиришга» эмас, «ўзимни ўзим қийнашга» бағишладим. Владик мендан ортда қолмаслиги ва Владикдан ўзиб кетмаслигим учун қилган ҳаракатларимни Ирина, «ўзини ўзи қийнаш» деб атарди.

— Ҳар қандай автомобилдаги «тезлик чеклагич» фақат маълум вақтгача ишлатилади, холос. Сен бўйинингга бир умр бўйинтуруқ осиб юрмоқчимисан?— деб сўради Ирина.

Бундан ташқари, у Владикка «шлагбаум» деган янги лақаб ҳам қўйди ва унинг зарарини қуйидагича талқин қилди: шлагбаум туфайли йўлда фақат ушланибгина қолмай, мўлжалдаги манзилингга умуман кечикишинг мумкин.

— Агар олимпиадага Владик иккаламиз борсак-чи?— деб сўрадим ундан шунчаки.

— У олимпиадада охириги ўринда бўлади. Сен эса, ундан ўзиб кетмаслик учун охириги ўриннинг «охирини» эгаллашга ҳаракат қиласан. Мария Кондратьевнага шу билан ёрдам бермоқчимисан?

— Масалаларни умуман ишламасам-чи?

— Ишлайсан! Ҳатто қариндошинг иродангни қуртдек кемириб ташлаган бўлса ҳам...

— Унда Владик айбдор бўлмайди. Яхшиси, сен бора қол.

— Мендан илтмос қилишгани йўқ. Мария Кондратьевна сендан илтмос қилган экан... упи мактабимиз бошлиғидан ҳимоя қилишга мажбурсан.

— Директорданми?

— Йўқ, у бошлиқ: буйруқ беради, ўргатади. Узи муаллимамининг энг кичкина ўғли тенгги келади-ю, лекин ақл ўргатаверади! Мария Кондратьевна учун пенсияга чиқиш нималигини биласанми?.. Ҳаёти туғади дегани! У буни тушунмайди. Жилла қурса, сен тушунгин энди.

— Аммо, масалалар жуда мураккаб бўлса керак. Мен ишлай олмаслигим мумкин.

— Мен битта ақлли одамнинг: «Одамларга иш натижаларига қараб эмас, ҳаракатларига қараб баҳо беринглар. Чунки натижалар ҳар донм ҳам ўзимизга боғлиқ бўлавермайди!» — деганини эшитганман. Лекин худди ҳамма нарса ўзингга боғлиқдек ҳаракат қилишинг керак! Фикримга қўшилсанми!

— Владик хафа бўлади.

— Менга қара, «баҳодир»... сени боғчада шундай деб чақиришармиди?.. Энди ҳақиқий баҳодир бўлгинда. Елвораман, бир марта таваккал қилгин.

— Уриниб кўраман.

— Сенга мадад бериб туриш учун бирга бораман. Сенга мадад бера оламанми?

Ирина нишонга олаётган мергандек кўзларини сузди. Лекин, агар мени нишон деб аташ мумкин бўлса, у аллақачон нишонга урган эди.

Уша куниёқ олимпиадага тайёрлана бошладим.

— Нималарни ишляяпсан?— деб шубҳаланиб сўрарди. Владик атрофимда гирдикапалак бўлиб.

Ҳозирча «баҳодир» бўлиб улгурмаганим учун Мария Кондратьевна томонидан масъулиятли мусобақага тавсия этилганимни айтолмадим.

Контроль иш пайтида Владик мендан ёрдам сўраб қолди. Лекин шундай бўлардики, ёрдам сўрагани учун мен ундан миннатдор бўлишим керак эди.

— Ана шу масала бўйича сен қапдай фикрдасан?— деб сўрарди у менга қарамай, дафтарига тикилиб ўтирган кўйи.

Мен гап нима ҳақидалигини дарров тушунардим. Ўзимнинг масалами бир четга суриб қўйиб, аввал

уникини ишлаб берардим. Владик шоша-пиша кўчи-
рарди-да:

— Калланг дуруст ишлайди!— деб шивирларди ҳо-
мийлардек.

Кейин худди туғилниш пайтимиздагидек, ўқитувчи-
нинг столи ёнига бориш навбатини ҳам унга берардим
ва орадан икки минут ўтгачгина ўзимнинг дафтаримни
топширардим.

Владик учун, қўлидаги челакни қудуққа бехосдан
туширсаю у муздек сувга тўлиб чиқса, фойдали эди,
албатта. Мен уйга берилган вазифани эмас, аллақан-
дай масалаларни ечиб ўтирганимни кўриб, у гўё ел-
камга шапатилагандек:

— Бўш келма, азамат... Тез орада университетга
кириш керак!— деди.

Кейин у қониқиш билан темир гардишли кўзойна-
гини тўғрилаб қўйди. Агарда ака-ука Томилкинлар но-
мидан фақат бир киши ўқиши мумкин бўлса, у жон-
жон деб бундай имкониятни менга топширган бўлар-
ди, албатта. Ўз устига эса дипломлар ва аттестатлар
олиш мажбуриятини юкларди.

Олимпиада бошланишига бир ҳафта қолганда Ма-
рия Кондратьевна, менга дарсдан кейин синфда қол,
деб илтимос қилди.

— Мендан сўрайдиган саволинг йўқми?

— Бор... Нима учун сиз йўқлама қилаётиб синф
журналига қарамайсиз?

Шу нарсага мен доим қойил қолардим...

— Физикага алоқадор саволларинг йўқми? Бунисига
жавоб бераман... Мен машқ қилиб хотирамни мустаҳ-
камлайман. Баъзи бировлар эса уни путурдан кетган
деб ҳисоблашади.

Мария Кондратьевна «мактаб бошлиғининг» отини
тилга олмади.

— Сиз бизнинг исм-фамилияларимизни алфавит
тартибида адашмай айтасиз. Ёддан. У ҳам бир эшитса...

— Нега у эшитиши керак?— деб гапимни бўлди
муаллима.— Мен ўзим учун такрорлайман... Сен олим-
пиадага тайёрланыпсанми?

— Балки, ҳалиям бошқа бировни юборса бўлар?

— Ўтир,— деб илтимос қилди у.

Иккаламиз ҳам партага ўтирдик. Одатда, бу пар-
тани Владик «бошқарарди».

— Маълумки, ўқитувчининг ҳеч қандай эркатойи

бўлмаслиги лозим. Сен ҳам бу ҳақда эшитганмисан?

— Эшитганман.

— Хўш, бу масалага қандай қарайсан?

— Мен... билмайман.

— Эркатоёлари бўлмаслиги лозим, лекин яхши кўрадиган ўқувчилари бўлиши мумкин,— деди у. Худди бемор ўзининг соғлиғини исботлаш учун қандай қадам ташласа, у ҳам атайлаб ўшандай «ишончли» оҳангда гапирарди.

У менинг сочимни, елкамни силади. Мен уни умумий педагогика қондаларини бузишга мажбур қилаётганимни сездим.

— Эрим деярли сенинг ёшингда урушда ҳалок бўлган. Янглишмадимми, сен ўн еттига тўлдинг шеклли?

— Олти ой ўтдим. Мен мактабга бир йил кейин келганман.

— У йигирма бир ёшда эди. Бу ҳодиса Туапсе остоналарида содир бўлган. У ерда одамлар дам олишади, хурсандчилик қилишади. Мен ундан уч ёш катта эдим. Шунинг учун онам турмуш қуришимизни хоҳламасди. «Ҳозир фарқ унчалик билинмайди,— деди у,— лекин сен эллик учга кирганингда, у элликка кирса шундай билинадик...» Онамнинг ҳақ ёки ноҳақлигини текшириш, кўриб турибсанки, насиб этмади.

— Сиз ўшандан бери... ёлғизмисиз?

— Нега ёлғиз бўларканман? Сизлар-чи? Мен қаердадир: Сўққабош аёлни ёлғиз одам дейиш қийин, албатта, деб эшитгандим. Мен, аслида, формула ва аксиомаларни ҳаётга татбиқ этишни тан олмасам-да, лекин бу ўринда формула тўғри танланган.

Отам ҳам шунга ўхшаш бир гапни айтган эди.

— Мен, аканга эмас, ўзинга, ғалаба қозонишинг, ҳатто ўзингни енгининг мумкинлигини исботлашингни истардим! Ахир бир умр бировнинг сояси бўлиб юролмайсан-ку,— деди Мария Кондратьевна.

— Башарти қўлимдан... келмаса-чи?

— Нима ҳам қилардик! Лекин сен бир урниб кўргин. Бунинг устига...

— Тушунаман.

— Илтимос, урниб кўргин... дўстим,— деб қўшимча қилди Мария Кондратьевна, худди отамга тақлид қилаётгандек. У яна «мактаб бошлиғи» ҳақида ҳеч нарса демеди.

— Шундай қилиб, сенда физикага боғлиқ бўлган саволлар йўқми?

— Болаларингиз... бормиди?

— Бўлмаган.

У ҳатто ана шу сўзни ҳам дадил айтди. Чунки бошқача айтишга ҳаққи йўқ эди. Мен Мария Кондратьевнани мактабдан бориши биланоқ дарҳол ётиб дам олади, деб ўйлардим. Ҳордиқ чиқариб, куч тўплаб, эртаси куни эрта тонгда кексаликка зарба бериш учун дадил сўзлаб, шахдам қадам ташлайди, ва синф журнаliga қарамай йўқлама қилади, дердим.

— Баъзи бир нарсаларни сенга айтиб қўймоқчиман,— деб давом этди у.— Мен у ерда қанақа масалалар берилишини биламан.— У худди тил бириктираётган кишидек кўз қисиб қўйди.— Автоматдек, тез ишлаб бериш керак. Ўзингни биринчи ўринни эгаллаш шарт эканига ишонтир! Бу ҳол спортда ёрдам беради.

— Эшитганман.

— Иродаю мускулларинг мустаҳкамлиги ақлнинг мустаҳкамлигидан фарқ қилади, албатта. Лермонтовнинг фикрича, «теваракка совуққонлик билан назар ташланса»гина ҳақиқий аҳволга тўғри баҳо бериш мумкин. Совуққонлик билан! Эсингда бўлсин, бу гап физикага ҳам тааллуқли. Лекин «уйғунликни алгебра билан» ёки аксинча, «алгебрани уйғунлик билан» ўлчаш шарт эмас. Китобларда ёзиладиганидек, ҳар қандай ишга ижодий ёндашиш керак, албатта. Бироқ, спорт бари бир спорт-да, алгебра эса — алгебра, уйғунлик — бу санъатдир. Мен кўп гапиряпманми?

— Йўғ-э, Мария Кондратьевна.

— Майли, уйга борганимда гапирмайман.

Мен «мактаб бошлиғи»га қай йўсинда маълумот беришларини кўз олдимга келтирдим.

«Ҳалиги Мария Кондратьевна-чи, мактабимизнинг донғини таратган ўқувчини тарбиялаган экан!»

«Бошлиқ» бақрайиб қолади.

«Шундан кейин бизнинг синф раҳбаримиз маълум муддатгача ўзини ўзи енгиб яшаши шарт эмас», деб орзу қилдим мен. Мақсад бор эди! Энди фақат унга эришиш лозим, холос.

Мен автомат тезлигида ишлашни ўрганардим... Владик эса «тезлик чеклагич»лигида давом этарди.

— Ҳар ҳолда... сенга нима бўлди ўзи?

— Университетга кириш керак. Ўзинг шундай дединг-ку.

— Йў-ўқ! Ниманидир яширяпсан! Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди.— Акамнинг миясига тўсатдан биофикр келиб қолди: — Янглишмасам, унинг аниқ фанларга бўлган муҳаббатидан фойдаланмоқчисан шекилли?

— Кимни назарда тутяпсан?

— Мен билан сен фақат битта нарсани назарда тутамиз. Очiqроқ айтадиган бўлсам, бир кимсани назарда тутамиз, холос.

— Наҳотки, сен ҳам... уни назарда тутаётган бўлсанг?!— деб ростакамига ҳайратландим мен.

Олимпиадада чиниққан мускулларнинг аҳамияти йўқлигини ҳисобга олиб, шанба куни жисмоний тарбия дарсидан қочиб қолдим. Уйга келдим у яна «сўнгги нусхалар»нинг (сўроқ белгилари, рақамлар...) орасига шўнғидим.

— Менга очiqроқ гапира оласанми?— деди отам ҳам илтимос, ҳам илтижо оҳангида.

— Ёш физиклар... олимпиадасига тайёрланяпман.

— Сени тавсия этишдимиз?.. Ким?

— Мария Кондратьевна.

— Айнан сеними?

— Лекин Владик бу ҳақда билмайди.

Отам ҳаяжонланганиданми ёки ғурурланганиданми, сигарет чекди.

— Мендан Мария Кондратьевнанинг умиди катта.

— Сендан умид қилиш мумкин ахир!

Ойим Владик иккаламизни алоҳида-алоҳида мақтамасликка тиришарди. У биримиз ҳақида гап бошлаб, шу заҳотиёқ гапни бошқамизга бурарди: бизнинг тенг ҳуқуқлилигимиз шу йўсинда мустаҳкамланиши лозим эди. Отам эса бундай системага бўйсунмасди.

— Биз одамлар ўртасида тенглик барқарор бўлишини истаймиз,— деди у ўша куни.— Лекин талантлар, қобилиятлар ўртасида тенглик бўлиши мумкин эмас. Наҳотки, қобилият ва қобилиятсизликни битта қашлагич билан қашлаш керак бўлса?— у иккинчи сигаретни ҳам тутатди.— Мен ундай қилолмайман. Демак, Мария Кондратьевнанинг фикрича, сен ўз мактабинг миқёсида... нима десам экан... Курчатов экансан-да? Менда битта маслаҳат бор. Таклиф!

— Олимпиада масаласи бўйичами?

— Савва Георгиевичга мурожаат қилгин. У сенга масала ечишнинг энг оддий йўлларини тушунтириб беради. Кишидан маҳорат талаб қиладиган йўлларни! Фақат санъатда эмас, балки фанда ҳам мураккабликдан кўра соддалик афзалдир. Соддаликка эришиш мушкулроқ, албатта. Бу ишга фақат истеъдоди билан ажралиб турадиган кишиларгина қодирдирлар!

— Масалан, Савва Георгиевичми? У шунақа истеъдодлими?

— Шак-шубҳасиз.

— Умуман олганда, мен бормоқчи эмасдим.

— Нега?

— Ноқулай. Лекин Мария Кондратьевна туфайли...

— Сен «туфайли» деган сўзни тез-тез ишлатиб тургин. Уша сўзнинг олдига эса ўзингни эмас, ўзганинг исмини тез-тез қўйгин. Ҳамма ўз ғамини ўзи ейиши мумкин, лекин бировнинг... Албатта, мен адашмаётган бўлсам агар.— У ўзининг адашмаётганига қаттиқ ишонсагина мана шу иборани ишлагарди.— Демак, икковларингдан сени танлабди-да?

— Нега фақат икковимиздан бўларкан? Ахир бизнинг ўнинчи синфларимизда юздан ортиқ бола ўқийди-ку!

Ниҳоят, якшанба келди. Ойим билан отам шаҳар ташқарисидаги дўстлариникига жўнашди. Владик бўлса, ёзув столи ғаладонидан қутиларини олди-да, нималарнидир ҳисоблай бошлади. Мен астагина тўртинчи қаватга чиқиб кетдим.

Ойим бўлажак олимпиада ҳақида ҳеч нарса билмасди. Акс ҳолда, Владик ҳам ҳамма гапдан хабар топарди: ойимнинг фикрича, ака-укалар ўртасида ҳеч қандай сир ётмаслиги керак.

Савва Георгиевич майка ва яшил спорт шимида экан. Мен остонада ҳайратланиб туриб қолдим.

— Марҳамат, киравер,— деди Чернобаев.— Ҳеч қачон гимнастика билан шуғулланмаганман. Энди эса мажбур қилишяпти.

У ким мажбур қилаётганини айтмади. Унинг географик манглайида шу чор ирмоқ ва меридианлар нисбатан камроқ эди: афтидан, гимнастика пайтида иш ҳақида ўйламаса керак.

— Менга аҳамият берманг,— деб ғўлдирадим.

— Яна бир нечта машқ қолди... Менга ҳамма комплексни бажаришни тайинлашган.

У комплексини тиришқоқлик билан, лекин янги ўрганаётган кишилардек, уқувсиз бажара бошлади.

Мен ўзимга таниш бўлган ниманидир илғадиму сиичиклаб разм солдим... Бу — ойим Владик иккаламизга ўргатган машқ эди. У акам иккаламиз кўп йиллар мобайнида кўникиб кетган тартиб бўйича кетмакет такрорланарди.

Савва Георгиевич гимнастика билан ошхонада шуғулланарди. У афтини буриштирган кўйи зиммасидаги «қарздан» қутилгунча, мен атрофга назар ташладим. Стол ва дераза тоқчасига бизникидагидек яшил клеёнка тўшалган. Демак, баъзи бир буюмларни ойим икки хонадонга мўлжаллаб олар экан... — Полкада турган яшил сопол идиш ҳам бизникини эслатарди. Ойим, яшил ранг — шаҳарликларнинг асаб системаси кишанлаб ташланган «занжирни» ечиб ташлайди, дерди. Табиат далаю ўрмонлар ёрдамида ўша олижаноб мақсадга эришади. Нима сабабдандир ойим Ирнининг кўзлари ҳақида: «Унинг кўзлари яшил. Жуда яхши!» деган эди.

Мухбир аъзонинг квартираси катта эди. Мен шу чоққача бунақа квартирани кўрмаганман. У жуда ҳам озода... Ошхонага ҳам, Савва Георгиевич «меҳмонхона» деб атайдиган хонага ҳам яшил дарпардалар илинган.

— Сиз яшил рангни севасизми? — деб сўрадим.

— Қаердан кўра қолдинг? — Савва Георгиевич ҳайратланганча атрофга назар ташлади.

Афтидан, бу нарсаларни унинг ўзи асаб системасини тиичлантириш учун атайлаб қилмаган кўринади.

Зич китоб терилган жавонларга ҳам ўт солинган гулдонлар қўйилган бўлиб, бу нарса ҳам беихтиёр бизнинг квартирамизни эслатарди.

Мен ойимнинг Савва Георгиевичга хўжалик ишларида ёрдам беришини билардим. «Сен савобли иш қилипсан, — дерди отам. — Олижаноблик!»

«Умуман, агар мен хотин киши бўлганимда... уни севиб қолардим», деган сўзларни эшитган эдик Владик иккаламиз. Балки ойим отамнинг маслаҳатига амал қилаётгандир?

Савва Георгиевичнинг кабинетида мен жуда кўп графикларни, диаграммаларни ва марҳума хотини-

нинг портретларини кўрдим: бу аёлнинг қандай ул-
гайганини, ўзгарганини, кексайганини бемалол куза-
тиш мумкин эди. Мана шу каравотда мухбир аъзо
ухласа керак. Унинг бош томонида турган унча катта
бўлмаган безакдор рамкада... оиймнинг фотосуратига
кўзим тушди. Савва Георгиевич ёлғиз қолган дамлар-
да, ухлаётган пайтда мана шу расм унга ҳамма нар-
садан яқинроқ турарди...

— Оилавий квартира деб ҳисобланган эди,— деди
Савва Георгиевич, хўрсинганча бармоқларини ҳур-
пайган сочлари орасига тиқар экан.— Лекин беванинг
квартирасига айланиб қолди... Мендан бирор ёрдам
керакмиди?

Бирдан унинг ёрдам беришини истамай қолдим.

— Ҳеч нарса керак эмас,— деб жавоб бердим.—
Шунчаки, оийм сизга бирор ёрдам керакмасми, деб
сўрагин деганди... Улар отам билан шаҳар ташқариси-
га чиқиб кетишди. Иккаласи!

— У бугун эрталаб кирган эди. Ундан тоза ҳаво-
дан нафас олиб келишни ўтиниб илтимос қилдим.

«Менинг оийм қандай ҳаводан нафас олиши би-
лан унинг нима иши бор экан?» деб ўйладим.

— Бу Валентина... Петровна,— деди Савва Геор-
гиевич, гўё мен оиймни танимайдигандек.

Исмини айтгандан сўнг тутилиб қолди... Чунки
оиймнинг отасининг исмини мен учун тилга олди.
Унинг бош томонида турган бу расм яқинда пайдо
бўлганга ўхшайди. Негаки, ҳар замонда тўртинчи қа-
ватга чиқадиغان отам уни кўрарди, албатта. Қолавер-
са, расмга кўзи тушиши биланоқ, у мухбир аъзо хо-
тинимдан миннатдор экан, деб ўйлаши турган гап.
Шубҳасиз, оиймнинг ишидан яна бир бора хурсанд
бўларди. Мен отамнинг характерини биламан-ку.

«Фақат бир нарсага қизиқадиغان одамми?— деб ўй-
ладим мен, сўнгги марта оилавий кенгашимиздан чи-
қаётиб.— Йўқ, бир нарсага эмас... Биргина нарсага
эмас-ку!»

Мухбир аъзонинг консультациясидан бош торт-
гач, ўзимда туғилган физика-математикага оид барча
масалаларни Мария Қондратьевна ёрдамида ҳал этиш-
га аҳд қилдим.

Бир сафар мен уни мактабдан уйигача кузатиб

қўйдим. Хайрлашаётиб, у мен илгари ҳам эшитган бир гапни такрорлади:

— Кўп гапиряпманми?.. Ҳозир уйга кираману гапирмайман. Агар қачондир мени кўргинг келиб қолса... биринчи қават, учинчи квартира.

— Биз ҳам биринчи қаватда яшаймиз.

Лекин мен уникига бир марта ҳам бормадим. Биз асосан ўзимизга сув ва ҳаводек керак бўлган одамнигина эслаймиз, лекин ўзимиз унга керак пайтларда қорамизни кўрсатмаймиз. Одатда, бошига оғир кулфат тушмагунча, бу ҳақда хабар берилмагунча парвойи палак юраверамиз.

Бироқ, ўша кунни учинчи квартира ҳам менга жавоб бермади. Мен анча вақтгача ичкаридан уй бекаси чиқишига умидвор бўлиб туравердим. Ҳатто қўнғироқ кнопкаси ҳам қизиб кетди. «Эҳтимол, эшитилмаётгандир?» деб ўйладим. Қулогимни қулф тешигига босиб, кечга бориб ҳаво совушини хабар қилаётган радио дикторининг овозини эшитдим. Аммо қадам товушлари эшитилмади.

Мен уйимизга кетдим. Ҳаво совий бошлаганди. «Биз борган сари ҳаво совийганини равшанроқ ҳис этаверамиз: инсониятнинг қилмиши шунга муносибдир!» деб такрорлашни яхши кўрарди Савва Георгиевич. Афтидан, унинг каромати тўғри чиқадиганга ўхшайди.

«Савва Георгиевичнинг илтимосига биноан, отам билан ойим шаҳар ташқарисига жўнаб кетишди,— деб хаёлимдан ўтказдим.— Ойим унга ғамхўрлик қилади, у эса — ойимга. Қизиқ, нима учун унинг бош томонида қандайдир машҳур физикнинг, академик ёки лауреатнинг расми оснғлиқ турмайди? Демак, у иш кунни ўз сафдошларини ёки лифтда ўлиб қолган хотинини кўришдан эмас, ойимни кўришдан бошланишини истар экан-да? Худди мен Иринани кўришга ошиққанимдек-а?»

Мен подъездимизга қадам қўйган заҳотим, Иринага кўзим тушди. Лекин, олдинроқ овозини эшитдим:

— Ҳаммаси тамом бўлди! Мария Кондратьевнани сен ўлдирдинг!

— Мен?!

— Шубҳаланмай қўя қол, айнан сен!

— Мен?!

— Ким бўлмасам?

Унинг кўзлари шу қадар қисилгандики, ҳатто ундаги яшил нур йўқолиб, бир-биримизни тушунишга элтадиган йўл ёпилганди.

— Тушунтиргини...— деб илтимос қилдим.

— Буни ўзинг тушунтириб бергин!

Тасодифу ҳаяжондан довдираб қолган бўлсам ҳам, Ирина сочига суяк тароқ санчиб олганини, эгинга илгари мен ҳечам кўрмаган янги кўйлак кийганини, кўкрагига чиннигул қадаганини қўлида ҳам елпигичдек бир даста чиннигул борлигини кўрдим. «Агар мен, худди у айтаётганидек, тўғри маънода Мария Кондратьевнани ўлдирган бўлсам, у аллақачон қўлидаги гулларни иргитиб юборарди», дея ичимда ўзимга таскин бердим.

— Сен нега бугун... бошқачасан?

— Мен олимпиада қаҳрамонини табрикламоқчи эдим.

— Олимпиада эртага-ку... душанба куни.

— Нима-а?!

Қалитни анчагача қулфга сололмадим. Ниҳоят, биз квартирага кирдик. Уйда ҳеч ким йўқ эди. Ирина биров эшитиб қолишидан чўчимаса ҳам бўларди энди. Шунинг учун у жаҳл билан менга гапира кетди:

— Бундай мусобақалардан аввал медицина кўригидан ўтиш керак: сен хатарли склероз касалига мубтало бўлгансан!

— Нега бундай... деяпсан?

— Негаки, олимпиада бугунга кўчирилгани ҳақида сенга икки марта хабар берилган эди.

— Якшанбага кўчирилганми?! Қим айтган?

— Бир марта Мария Кондратьевна айтди, кейин эса мен.

— Қандай қилиб... хабар берган эдиларинг?

— Қариндошинг орқали айттириб юборгандик.

— Владик орқалими?!

— Ахир сен жисмоний тарбия дарсидан қочиб қолдинг-ку. У сўнгги дарс эди... Мария Кондратьевна атайлаб спорт залига келди-да, сенинг қариндошингни чақириб шундай-шундай, деди.

— Нима деди?

— У айтдики, ёш физиклар душанба куни эмас,

якшанба куни беллашадилар: шундай қилинса жюри аъзоларига ҳам, телевидениега ҳам қулай бўларкан.

— Владик менга ҳеч нарса дегани йўқ.

— Нима деб валдираяпсан?! Тасаввур қилиб бўлмайди! Ахир мен унга эслатган эдим-ку.

— У ҳеч нарса демади...

— Айтмадими? Ҳасад битта нотавон одамни аблаҳга айлантиряпти! Сен қандай қилиб у билан битта уйда яшаяпсан, а? Ахир мен: «Олимпиада бугун бўларкан. Саняни ернинг остидан бўлса ҳам топ!» деб огоҳлантирдим-ку. Телефонда худди шундай дедим...

— Қачон?

— Эрталабки соат ўнларда.

— Мен Савва Георгиевичларникида эдим.

Яшил ранг сиртга қалқди.

— Сен унинг уйига кирдингми?

— Кирдим.

Бир неча дақиқа у олимпиадани мутлақо унутди. Сўнг яна эслади:

— Қариндошинг сени ўша ердалигингни билармиди? Юқорида эканингни?

— Биларди. Эҳтимол, эсидан чиқаргандир?

— Сен яна қабихликни ҳимоя қиляпсанми? Қабихлик сенга ҳам ёқар экан-да? Сен уни қувватлайсанми? Негаки, ўзингинг... акангда-а?

У қўлидаги гулларни ерга отди. Гўё йўлакнинг ҳар томонига қизил бўёқ ёки қон сачрагандек бўлди.

— Бизнинг мактабимиз ҳисобиға мағлубият ёзишди. Сен бормаганинг учун. Мен Мария Кондратьевнага: «Юринг, бу ердан кетамиз!» десам, у: «Охиригача ўтираман», деди. Менимча, ўрнидан туришга ҳам ҳоли қолмаган эди. «Мактаб бошлиғи»га қанақа совға ҳадя этганингни биласанми? Энди у: «Табий! Одам қариган чоғида ҳамма нарсани чалкаштириб, эсидан чиқариб юборади», дейди.

— Энди нима қиламан?— деб сўрадим.

— Мусобақага келмаганлари учун ҳатто хизмат кўрсатган спорт мастерларини ҳам, халқаро гроссмейстрларни ҳам кечиришмайди.

— Лекин Мария Кондратьевнани кечириш мумкин-ку. Мен тушунтираман...

— Кимга?

Эшик қулфи шиқирлади. Ота-онам қайтишган эди. Биринчи бўлиб, Савва Георгиевичнинг илтимосига би-

поан, тоза ҳаводан нафас олиб келган ойим ичкарига кирди. Кўча совуқ бўлгани учун у елкасига отамнинг пиджагини ташлаб олган эди.

Ойим бизни йўлакда кўрди-ю, сесканиб кетди. Полда ётган чиннигулларга кўзи тушиб, ҳушёр тортиб:

— Икковларинг ёлғизмисизлар? Владик қаерда?— деб сўради. У ҳамон тенглик учун курашарди.

Акам уйга кеч қайтди. Ирина унинг келишини кутолмади.

— Қорним оч,— деди Владик, ошхонадаги стол те-варагида турган тўрт стулга ҳайратланиб назар ташлаганча.

Агар овқатланадиган бўлсак, стол ошхонанинг ўр-тасига сурилмасди, деворга тақаб қўйиларди: биз та-буреткаларга ўтирардик, лекин оилавий кенгаш чо-ғида хоналардан стулларни олиб чиқардик-да, стол-нинг тўрт томонига жойлаштирардик. «Бир-биримиз-нинг кўзимизга қарашимиз керак!» деган эди ойим.

— Утир,— деди ойим Владикка ва дарҳол айбла-нувчи ким экани маълум бўлди.

Акам ўтирди.

— Ирина ҳозиргина кетди. У бизга бугун инженер ва техникларнинг Маданият уйида даҳшатли воқеа содир бўлганини айтди.

Ойим Владикни стулга ўтқазиб, «даҳшатли» сўзи-ни айтган бўлса-да, лекин хотиржам оҳангда гапира-ётган эди. Қўллари ҳам нимадандир қочаётгандек қи-мирлайвермасди. «Тоза ҳавонинг таъсири», деб ўйла-дим ичимда.

Кейин билдимки, вазият ойимга унчалик маълум бўлмай, у баъзи нарсаларни аниқламоқчи экан.

— Сенга олимпиада (айтмоқчи, мен ҳам бу ҳақда ҳеч нарса билмайман) душанбадан якшанба кунига кўчирилгани тўғрисида хабар беришганмиди?

Ойимнинг товушида терговчиларга хос бўлган қатъ-ийлик сезилмади. Бу ёш физиклар олимпиадаси мав-зусидаги хомаки гаплар бўлиб, асарнинг ўзи ҳозирча тайёр эмасди.

Владик бурнини тортди. Ингичка гардишли кўзой-нагини тўғрилаб қўйди.

— Нима бўлди ўзи?— деб сўради у жўрттага, ўй-лаб олиш учун вақтдан ютиш мақсадида.

— Яна қайтараман: олимпиаданинг бошқа кунга

кўчирилгани ҳақида сени огоҳлантиришганимиди?— деди ойим.

Аста-секин унинг товуши худди терговчиникига ўхшаб қатъийроқ эшитила бошлади.

— Уни огоҳлантиришган эди,— деди отам босиқлик билан.— Бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ.

— Мен тенглик бўлишини хоҳлайман!— деди ойим қўлларини олдинга чўзиб, худди у излаётган тенгликни ҳозироқ кафтига қўйилишини кутгандек.— Сиз, Василий, нима учун Саня ҳақида гап кетганда у бемаъни иш қилмаслигига ишонасиз-у, лекин ҳозир бошқа томондан старт оляпсиз?

Агар ойим қаердадир тенглик ўрнатишга муваффақ бўлган бўлса, у ҳам фақат оилавий кенгашимизда: бу ерда ёшнинг катта-кичиклиги ҳам, эркак-хотин ҳам ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди. Биз, ўқувчилар, дадам билан, ҳатто шахсан ойимнинг ўзи билан ҳам мунозарага кириша олардик; уларнинг ўзлари ҳам бир-бирларига ҳужум қилишлари мумкин эди. Тўғри, отам бундай ҳуқуқидан ҳозирча бирор марта ҳам фойдалангани йўқ. Аниқроғи, ўша оқшомгача...

— Сиз ҳатто ўзингизнинг «янглишмаётган бўлсам, албатта», деган севимли иборангизни ҳам ишлатмадингиз,— деб давом этди ойим.

— Бу жуда ҳам жиддий гуноҳ,— деб ишонч билан эътироз билдирди отам.

— Башарти гуноҳ бўлмаса-чи?

— Мен, Саня олимпиаданинг бошқа кунга кўчирилганини биледи, деб ўйлагандим,— деди Владик, худди чўкаётган одам хасга ёпишгандек.

— Нима учун бу ҳақда унга айтиб қўйишни айнан сендан илтимос қилишди?— деб сўради мутлақо тенглик учун курашаётган ойим.

— Мен шунчаки... ҳар эҳтимолга қарши, эсидан чиқиб қолса огоҳлантириш учун айтишяпти, дебман.

— Хўш, нима учун огоҳлантирмадинг бўлмасам?

— Сиз олимпиада ҳақида билармидингиз?— деб саволга савол билан жавоб берди Владик ойимга.

— Афсуски, мен бундан бехабар эдим.

— Мен ҳам... Мен унинг ҳаммадан яшираётган сирини ёйиб юборишим керакмиди?

— Нега ҳаммадан бўларкан,— деб эътироз билдирди отам.— Мен, масалан, ҳатто Савва Георгиевичдан консультация олишни маслаҳат берган эдим.

— Кейин Саня унинг олдига бордими?— деб сўради ойим асабийлашиб.— Сен унинг олдига чиқдингми?— Чиқдим...— деб жавоб бердим.

Орага ноқулай сукунат чўкди. Владик ҳеч нарсага тушунмаётган эди: ўзи ҳақида вақтинча бўлса-да, унутганимиздан ҳайрон бўлди.

— Нега менга бунчалик илмоқли қилиб жавоб бердинг?— деб сўради ойим секингина.

Орага сукунат тушди. Ойим ёш физиклар олимпиадасига алоқадор бўлмаган бир қарорга келди-ю, ўр-нидан шартта туриб, қулоқларини маҳкам беркитганча ошхонадан чиқиб кетди.

Отам унинг орқасидан йўлакка чиқди.

— Ҳозир айнан ўша вазият вужудга келди...— дегани эшитилди ойимнинг.— Мен бурчлиман.

— Эҳтимол. Мен янглишаётган бўлсам, албатта.

Улар ошхонага қайтиб киришди.

— Саня, Владик...— деб гап бошлади ойим, қулоқларини янада маҳкамроқ беркитиб.— Отанг кўпдан буён билади. Сизларга эса ҳаётларингга сира ҳам таъсир этмайдиган, таъсир ўтказмайдиган бир ҳодиса ҳақида айтиб қўйишим даркор!— Ойим қўлларини олдинга чўзди. Кейин орқасига яширди: у қўлларини қаёққа қўйишни билмасди.— Ҳамма нарса эскичасига қолаверади. Амалда биз бир уйда яшаймиз...

Ойим баъзан гапни жуда ҳам чўзиб юборади-да, деб ўйладим ичимда. Умуман олганда, қавснинг ичида асл ҳақиқатгина қолишини истасак, худа-беҳуда айтилаверадиган жуда кўп сўзларни қавсдан ташқарига чиқариб ташлашимиз керак.

— Ойинг билан Савва Георгиевич бизнинг олдимизда зиғирча ҳам айбдор эмас,— деди отам қатъий қилиб. Сўнг менга ўгирилди:— Ишонгин... дўстим.

— Мен ишонаман.

Оилавий кенгашимизни охириги бора тарк этдимиз кўчага югуриб чиқдим: табиатнинг гуноҳқоринсониятга муносабати кескин совуқлашиб кетган эди. Менга доимо баҳор билан куз йилнинг «ўткинчи» ёшидек, унчалик мустақил бўлмаган фасллардек туюларди: ёздан қишга, қишдан ёзга ўтиладиган палла. Уша оқшом май ўз ёши қайси томонга қараб ўсаётганини адаштириб қўйган эди. Пальто ёки плаш киядиган совуқ экан, лекин мен уйга қайтиб киришни истамадим.

— Саня, қаёққа кетяпсан?.. Ҳаммаси илгаригидек бўлади!— деб қичқирди ойим деразадан.

Бу бемаъни ваъда эди. Мен муюлишдаги автомат-телефон будкасига етгачгина тўхтадим. Иринага қўнғироқ қилдим ва бир минутга чиқишини сўрадим.

У ити билан бирга чиқди. «Инсоннинг ажойиб дўсти» менинг олдимда эгасини бир марта ҳам юзини ерга қаратмади: деворнинг, бирор дарахт ёки симёғочнинг ёнига бориб оёғини кўтармади. Одатда, у бизга худди суҳбатимизга қўшилишни истаётгандек, ҳавас билан тикилиб турарди.

Иринанинг ҳар қандай ҳаётий ва об-ҳаво шароитларига мос келадиган кийимлари бор эди — замонавий, лекин унинг машҳур Қарменга ўхшаш қиёфасига зид эмас. Агар шаҳримизга тўфон ёпирилса ҳам, ишончим комилки, Ирина унга мос кийим кийиб қарши оларди.

Ҳозир у чарм курткада эди: ёқаси кўтарилган. Йиррик-йиррик исирғалари кўзга ташланиб турарди. Албатта, у менинг қўнғироқ қилишимни кутмаган эди, аммо у доимо саришта кийинган бўларди.

— Менга ўзингнинг айбдор ёмаслигингни айтгани келдингми? Ёки қариндошингнинг аблаҳ эканини тан олмоқчимисан? Мен ишонаман. Бироқ, бундан Мария Қондратьевнага зиғирча наф бўлмайди-ку.

— Сен энг асосий нарсани билмайсан.

— Асосий? Мария Қондратьевна учунми ёки ўзинг учунми?

— Ўзим учун... Ойим билан отам ажралишяпти.

У жим бўлиб қолди. «Инсоннинг ажойиб дўсти» қулоқларини динг қилди.

— Ажралишиб қаёққа кетишар экан?

— Бошқа-бошқа қаватларга. Ойим Савва Георгиевичнинг олдига чиқади. Доим бирга яшаш учун.

— Чернобаевнинг олдидами? Қаёқдан биласан?

— Бизникида оилавий кенгаш бўлди. Энг охиргиси... У ерда тарихий қарор қабул қилинди.

— Қанақа?

— Ойимга мухбир аъзонинг олдига кетишга рухсат берилди. У, отам, мен ва Владик — ҳеч нарса ўзгармади, ҳеч нима содир бўлмади, деб ўйлашимиз керак. Бундан ташқари, кенгаш ушбу ҳолда ҳам тенгликка амал қилишга қарор қилди: эгизакларнинг бит-

таси ойим билан юқори қаватга чиқиши керак, бошқаси эса пастда қолади.

— Ким юқорига чиқади?

— Отам: «Саня мен билан қолади», деди. Мен рози бўлдим.

— Бўлиши мумкин эмас!

Қизиқ, мен унга отам билан ойим ажралишяпти деганимда у бундай деб хитоб қилмаган эди.

— Нега... бўлиши мумкин эмас? Мен отам билан бирга қолишни истайман.

— Мария Кондратьевна ҳақ экан!— деб ишонч билан хитоб қилди у.

— Нимага?

— Қариндошнинг устингга миниб олибди. Миниб олибди! Сен шу ерда ҳам ўрнингни унга берибсан. Аниқроғи, чекинибсан!

Унинг балдоқлари ёқасида рақс туша бошлади.

— Биринчи қаватда яшайсанми, тўртинчи қаватда яшайсанми — нима фарқи бор? Ахир битта уйда-ку!— деб қичқирди Ирина.

— Ойим ҳам, оиламиз битта уйда яшайди, деди.

— Жуда тўғри айтибди!

— Агар ҳеч қандай фарқи бўлмаса, нега сен бунчалик куйиб-пишяпсан?

— Негаки, сен танбалсан!— У мени биринчи марта шундай деб атади. — Вой, танбал-эй! Мен сени бу қадар даҳшатли танбал эканингни ҳатто тасаввур ҳам қилмаган эдим!..

«Инсоннинг ажойиб дўсти»га бу сўз ёқмади: у бирдан мускуллари таранглашиб, орқа оёқларига ўтириб олди ва эгасига қараб қаттиқ-қаттиқ вовиллади.

— Сенга нима бўлди? Фақат сен етишмай турувдинг!

Ирина жаҳл устида «ИАД»ни тасма билан солди.

— Нега уряпсан?

— Аралашма! Бу сенинг итинг эмас!

Ирина қорабароқ ўзининг ити эканини кўрсатиб куйиш учун уни яна кетма-кет тасма билан савалади.

«Инсоннинг ажойиб дўсти» жимиб қолди. Лекин думини қисиб олмади: худди сапчишга тайёр тургандек орқа оёқларига ўтирди. Унинг мускуллари таранг эди.

— Одам жаҳли чиққан пайтларда кўнглидаги гап-

ларни эмас, оғзига келганини қайтармай гапираверди. Бундай ҳолларда унинг ҳовурдан тушишини кутган маъқул,— деб маслаҳат берган эди отам менга.

Ириналарнинг подъязди яқинидаги воқеадан кейин унинг «ҳовурдан тушишини» кута бошладим. Муттасил Иринанинг кўзига кўринишга ҳаракат қилсам ҳам, у менга қиё боқмас эди. Орадан бир ярим ой ўтди... Биз энди мактабда учраша олмасдик: контроль ишлару уйга бериладиган вазифалар ва доскага чиқиб жавоб беришлардан иборат ўн йиллик эпопея ниҳоясига етди. Лекин яқин кунларда университетда имтиҳонлардан аввал суҳбат ўтказилиши керак эди; иккаламиз ўша жойда учрашимиз тайин, албатта.

Фотограф бир сафар: «Сени ён томондан суратга олинса яхши чиқади», деган эди. Ўша гап эсимга тушиб, мен Иринага тез-тез ён томондан қарайдиган бўлдим.

«Худди ҳеч нарса рўй бермагандек учрашамиз!— деб ўйладим.— Одам жаҳли чиққан пайтда оғзига келганини айтиб юбориши мумкин... Устига-устига, унинг ҳовуридан тушишини ҳам анча кун кутдим». Агар Ирина гувоҳ бўлса, қилаётган ишимни қадрласа, мен меҳнатга, ўқишга кириб, ҳаётда нимагадир эришим мумкинлигини сездим.

Тонг саҳардаёқ кўчага чиқдим. Ўзим ёлғиз... Иринанинг ёнига қандай борганимни ва соғинганимни айтаётганимни Владик эшитмаслигини, кўрмаслигини истардим.

Университетнинг муҳташам биноси атрофида анчагача тентираб юрдим. Мен фан кандидатлари ва доцентлар билан бўлажак суҳбат ҳақида деярли ўйламасдим. У билан «суҳбатлашиш»га муштоқ эдим, холос. Ирина — менинг асосий мақсадим эди.

Тўсатдан Ирина билан Владикка кўзим тушди. Улар... қўл ушлашиб келишарди. У мени кўрдию саросимага тушиб сесканиб, Владикдан ярим қадам олдинга ўтиб олди.

Мен ҳеч қаёққа алангламай ичкарига кирдим.

Ҳамма факультетларда яқунловчи суҳбатлар бўлаётганди. Лекин Савва Георгиевич, мактаб ўқувчисининг билимини текширмай туриб уни студентга айлантириб қўйиш мумкин эмас, деб ҳисобларди.

— Ўз-ўзидан равшанки, қандайдир имтиёз ҳақида сўз ҳам бўлмаслиги даркор,— деб огоҳлантирган

эди ойим Владик иккаламизни.— Бироқ, сизларга нисбатан илик муносабатлар таъминланади.

Ойим Владик иккаламиз битта факультетга ўқишга киришимиз билан биринчи ва тўртинчи қаватлар ўртасида алоқа ришталари боғланишини истарди.

«Сарой» сўзи алоҳида урғу билан талаффуз этиладиган «фан саройи»нинг мармар зинапоясида Ирина менга етиб олди. Ёнида қариндошим йўқ эди.

— Ҳаяжонланяпсанми?— деб шивирлади кечирим сўрагандек.

Зинапоядан жуда кўп бўлажак илмий ходимлар ва кундалик турмуш масалаларини ҳал этадиганлар кўтарилаётганди.

Ирина ушбу кунда одмигина, оддийгина — Софья Перовская билан Силодовска-Кюрига ҳам ярашадиган костюм кийиб келибди. Қулоқларида исирғалари йўқ. Қатрондек қоп-қора гажакларию турмакланган сочларига санчилган суяк тароғи Кармен ҳам олий маълумотли бўлишни орзу қилиши мумкин эканини кўрсатиб турарди, холос.

— Ҳаяжонланяпсанми? — деб шивирлади яна Ирина.

— Йўқ.

Мармар зинапоялардан сакраб-сакраб оптимиздан Владик етиб келди.

— Нима ҳақда пичирлашяпсизлар?— деб сўради у ҳазил аралаш шубҳали оҳангда.

— Мен Санядан асабийлашмаяпсанми, деб сўрадим.— Ирина дарҳол ўзини оқлай бошлади.— У хотиржам эканини айтди. Фақат шу ҳақда гаплашдик, холос.

У яқиндагина «қариндошваччанг» деб майна қилиб юрадиган Владикнинг қаршисида ўзини оқларди. Негаки, бу қариндошвачча ҳозир тўртинчи қаватнинг мухтор вакили эди: унинг қиёфасидан Савва Георгиевичга хос улуғворлик балқиб турарди.

Эгизак Томилкинлардан биринчи бўлиб суҳбатга мени таклиф этишди, чунки менинг исмим «А» дан бошланарди.

Хонада эшикнинг очилишию ёпилишига аҳамият бермай, бир-бирига рўпара бўлиб, тақдирларни ҳал қиладиган икки ҳакам ўтирарди. Уттиз етти ёшлар атрофидаги эркаклар... Менга орқа ўгириб ўтирган кимсанинг Д'Артаньянникига ўхшаган чиройли соқоли бор эди. Наригисининг соқоли эса хашакироқ кўри-

нарди. Иккинчиси қандайдир француз фильми ҳақида гапирётган эди: «Воқеа бўлди! Оламшумул воқеа!..» Биринчиси тирноқларини бир қур назардан ўтказди-да: «Сени актёрлар маҳлиё қилиб қўйишган. Шугина холос!», деди. Мени тонг қолдирган нарса шу бўлдики, ҳакамлар бир-бирларини «сенсирашар» эди.

Чиройли соқолли киши мени кўрдию овозини пайсайтириб: «Менга эса мутлақо ёқмади», деди.

Актёрларга маҳлиё бўлган киши тўғридан-тўғри менга мурожаат қилди. Эҳтимол, бундай қилгани яхшидир. Лекин менга бари бир эди.

— Ўзингиз яхши кўрадиган физик олимларнинг номларни айтингчи?

— Склифосовский,— деб жавоб бердим.

Ўзимча, улар бу гапимни эшитиб, роса кулишади, деб ўйлагандим. Мен худди шундай бўлишини кутган эдим. Афсуски, ундай бўлмади. «Наҳотки, Савва Георгиевич, қандай бўлмасин факультетга қабул қилиш керак,— деб буйруқ берган?» деб хаёлимдан ўтказдим.

Инсонлар тақдирини ҳал қилаётган соқолли киши анча таъсирчан экан. У қизиқсиниб:

— Жиддий айтяпсанми?— деб сўради.

— Нима бўпти?— деб Владикнинг ибораси билан жавоб қайтардим.

— Шунақами ҳали? Ундоқ бўлса, марҳамат қилиб айт-чи, телефон орқали биринчи суҳбат қачон бўлган?

— Бир минг саккиз юзу олтиш биринчи йилда,— деб жавоб бердим.

— Сен телефон яратилган йил билан крепостной ҳуқуқи бекор қилинган йилни адаштиряпсан,— деди тирноқларини томоша қилаётгани.

— Демак, сенингча, Гончаров Тургенев билан телефонда гаплашиши мумкин экан-да?— деб сўради таъсирчан киши.

— Телефонда қандай суҳбат бўлиши мумкин! Ахир улар бир-бирини ёқтиришмаган-ку!— деди иккинчиси, бошини кўтармай.— Сенинг эса кўриниб турибдики, физикага тишинг ўтмас экан. Нега бизнинг факультетга киришга интиляпсан ўзи?

— Интиляётганим йўқ.

— Нима бўлди?!— Ирина мен чиққан эшикка Владикнинг кириб кетишини пойлаб турди-да, ёнимга

югуриб келди. Иринанинг фамилияси «у»дан бошлангани учун, суҳбатгача анча вақти бор эди.

— Йиқилдим,— дедим.

— Қандай қилиб?

— Жавоб бермадим, вассалом.

— Сен Савва Георгиевичнинг обрўсини бир пул қилмоқчи бўлдингми?

— Унинг зиғирча айби бўлмаса ҳам... мен унда ўқишни истамайман.

...Ўзимизнинг биринчи қаватдаги деразамиздан Владик билан Иринанинг подъездга киришаётганини тез-тез кўриб турардим. Зум ўтмай лифтнинг эшиклари гичирлаб ёпиларди-да, кабина юқорига — тўртинчи қаватга кўтариларди. «Ахир қандай қилиб у билан битта уйда яшайсан?» деб сўраган эди Ирина. Энди бўлса, унинг ўзи зўр бериб Владик билан битта уйда яшашга интилаётган эди.

Ойим ўзининг собиқ уйига кирмай ўтмасди.

— Аҳволларинг қалай?— деб сўрарди у остонага қадам қўйиши биланоқ аввалгидан меҳрибонроқ оҳангда. — Сизлар яхши кўрадиган бир нарса олиб келдим! Лекин у плашини ечмасди.

Бир куни эрталаб соат саккизларда Владикнинг чамадон кўтариб чиққанини кўриб қолдим. У худди ҳеч қачон бу хонадонда яшамагандек, бизнинг деразамизга орқа ўгириб турарди.

Савва Георгиевичнинг яп-янги «Волга»си келди. Оқ рангли эмас, яшил рангда эди. Эҳтимол, унинг рангини ҳам ойим танлагандир? Рулда мухбир аъзонинг ўзи ўтирарди. Орқа ўриндиқдаги Иринага кўзим тушди: у қайтарма қалпоқли сафарбоп куртка кийиб олган эди. Демак, Савва Георгиевич аввал унинг уйига ўтгану кейин бу подъездга келган. «Ўгай ўғилларнинг биттасига бунчалик ғамхўрлик қилиш, унинг келажаги ҳақида бу қадар қайғуриш учун аввало ойимни жуда қаттиқ севиши керак!» деб ўйладим.

Иродамдан қизиқишим устун келди ва деразадан бошимни чиқариб:

— Қаёққа кетяпсизлар?— деб сўрадим Владикдан.

— Ешлар лагерига!— У бурнини ғолибона тортди.

— Дарвоқе, сизлар энди студентсизлар.

— Сен-чи?

— Медицина институтига ҳужжат топширдим,

Ўзимнинг ва ўзганинг буйрагини даволайман. У ерда имтиҳонлар августда бошланади.

— Ойим айтган эди... Хўп, соғ бўл

У ўзининг нозик гардишли кўзойнагини ҳам ғолибона йўсинда тўғрилаб қўйди-да, Иринанинг ёнига ўтирди.

«Агар ақлингни, ташқи қиёфангни унга берганингда борми, мен унинг бўйнига эсилиб олардим», деган эди Ирина. Ҳеч нарса алмаштирилгани йўқ. Лекин улар лагерга бирга кетишди.

Савва Георгиевич менга қўлини силкитди. Ойим уларни кузатгани чиқмади.

Отам ошхонада иккаламизга нонушта ҳозирларди.

«Агар менга ё бир умр қари қиз бўлиб яшайсан, ёки Владик билан бирга турасан — танла, дейишса, мен ўйлаб ўтирмай қари қиз бўлиб қолишни афзал кўрган бўлардим!»— дегани эсимга тушди Иринанинг.

«Ўйлаб ўтирмай...» Йўқ, у бари бир ўйлаб кўрди!

— Наҳотки, одам ўз фойдасини кўзлаб...

— Ойинг Савва Георгиевични севиб қолди,— деб гапимни бўлди отам, газ плитасига энгашган кўйи.

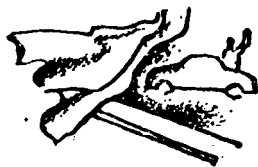
— Ойимни айтаётганим йўқ.

— Кимни айтяпсан?

— Итни, «Инсоннинг ажойиб дўсти»ни савалаган кимсани назарда тутяпман.

— Кимдир итни ёмон кўрардими?— деб сўради отам секингина.— Ахир итни ёмон кўриш мумкинми?.. Лекин, бари бир, Санечка, инсоннинг ажойиб дўсти... инсон бўлиши керак. Янглишмаётган бўлсам, албатта.

1979 й.

МУНДАРИЖА

Асосий қахрамонлар ва ижрочилар. Русчадан А. Ваҳобов, Н. Боқиев таржимаси	3
Акам кларнет чалади. Русчадан Н. Раҳимжонов таржимаси	90
Мол-мулк бўлашиш. Русчадан А. Ваҳобов, Н. Боқиев таржимаси	127
Мамлакат ичкарасида. Русчадан А. Ваҳобов, Н. Боқиев таржимаси	168
Оилавий кенгаш. Русчадан А. Ваҳобов, Н. Боқиев таржимаси	219

На узбекском языке

Для детей среднего школьного возраста

Анатолий Георгиевич Алексин

МОЙ БРАТ ИГРАЕТ НА КЛАРНЕТЕ

Повести

Ташкент, издательство «Еш гвардия», 1986.

Редактор С. Сайдалиева. Рассом Вл. Валиев. Расмлар редактори Ҳ. Раҳматуллаев. Техн. редактор У. Ким. Корректорлар Ф. Зоиджонова, М. Мирзарахимова

ИБ № 1885

Босмахонага берилди 28.06.86. Босишга рухсат этилди 14.10.86. Формати 84×108¹/₃₂. 3-босма қоғозга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Босма листи 8,5. Шартли босма листи 14,28. Нашр листи 15,03. Шартли кр. отт. 14,7. Шартнома 88—86. Тиражи 40000. Баҳоси 50 т. Буюртма 4335.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти
Тошкент, Навоий,30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонаси, ГСП, Тошкент, Ленин кўчаси, 41.